

Szeged történeti helyrajza A kezdetektől a középkor végéig

Blazovich László

1. Természeti adottságok

1.1 Földrajzi elhelyezkedés és természeti környezet

Szeged a Balkán kapuja. A 100 ezer km² területű Alföld déli részén az Ős-Duna, amely a pliocén kor (5,5–2,5 millió éve) végén a visegrádi kaputól a mai Szeged irányába folyt, hordalékkúpján terül el. Csúcsa a Pesti-síkságon helyezkedik el, és Kecskemét vidékén át Csongrád, majd Szeged irányába tart. Itt ellaposodva átnyúlik a Tisza vonalán, amely később vágta be magát a hordalékkúpba. Az Ős-Duna hordalékkúpja e tájon található a Maroséval¹, amint a két folyó is, és innen együtt haladva jut majd a Dunába.

Miután a folyók bevágódtak medrükbe, és többé nem kalandozták be hordalékkúpjukat, kialakultak a folyók melletti, tőlük 10-20 km-re kiterjedő ún. rétségi (árterület) és a folyóktól távolabb eső mezősi területek. A Rétséget vízzel állandóan vagy időszakosan elöntött helyek (erek, tavak, medrek, palék, fenékek, posványok, pocsolyák, zsombok, Szegeden csöpörkék, tankák), valamint szárazulatok tagolták. Ez utóbbiak tették lehetővé az emberi megtelepedést e vidéken a neolitikumtól. Szeged a Rétság területén, a folyóhoz közel eső terjedelmes szárazulatokon terül el.² A város területén bekövetkezett feltöltések az eredeti domborzatot eltakarják a mai szemlélő elől. (l. az A.3.7. térképet)

A város löszös, a folyó kiöntései miatt ázott löszös talajon, amelyet agyaglencsék tarkítanak, terül el, külterülete a Homokhátsággal érintkezik. Éppen ezért a középkorban és utána is a város határát a nagy legelők jellemezték, a kenyérnek való búzából behozatalra szorult, a későbbi agrokultúra csak a 18. század utolsó harmadában kezdett kialakulni a paprika-, majd gyümölcsstermesztéssel. Korábban a rideg szarvasmarha-, juh- és kisebb mértékben a lótarás jellemezte a város gazdaságát, miközben rendkívül szerencsés forgalmi helyzete következtében mindig kereskedelmi központ szerepet játszott.³ A folyó melletti területen galériaerdők, nádasok, amelyek az építkezéshez nyújtottak alapanyagot, és réti legelők váltották egymást. A vízállásos helyek pedig a folyószabályozás idejéig bőséges halállományukkal biztos táplálékot nyújtottak a lakosság számára.

1.2. Vízrajz

Szeged a Tisza és a Maros torkolatában terül el. A középkorban az előbbi jobb partján állt, a törökkor után, főképp a 19. és 20. században, fejlődött kétparti várossá. Mivel a szabályozás után mindkét folyó vízhozama rendkívül ingadozó, egy esztendő leforgása alatt óriási vízhozambeli különbségek jelentkeznek medrében. A Rétság mély részein a víz szétterül, az ár és apály közötti vízmozgás nem haladta meg az egy métert. Szegedtől délre a Tisza a szabályozások előtti időkben is egész évben hajózható volt, a két folyó felsőbb szakaszain azonban a folyószabályozások előtt gyakran akadályozta a közlekedést az alacsony vízállás. Máskor pedig árvizek pusztítottak (1772, 1816, 1830. 1879. stb.).⁴ A szabályozása előtt a Maros két ágban torkolt a Tiszába, a város felett és alatt. Minden időben a felső torkolaton át érkezett a jelentősebb vízhozam. A város alatti a folyót övező mély, mocsaras területre futott, és több helyen valódi torkolat nélkül innen jutott a főfolyóba. A ma a város újszegedi oldalán kanyargó Holt-Maros a főág egykori kanyarulatának emlékét őrzi.⁵ A Tisza vizét a 18. században még felhasználták ivóvízként és ipari célokra egyaránt. Ezt bizonyítja a vár vízi bástyájában épített vízkiemelő szerkezet, amely a várbeli és egyéb katonai épületek lakóinak szolgálta facsatornákon keresztül a vízellátását.⁶

Mivel Szeged a Rétság vidékén terül el, a város a középkortól három nagyobb és több apróbb szigetre települt. Közöttük a mélyedésekben állandó és időleges állóvizek, mocsarak terpeszkedtek. Számos vízállásos terület nevét az utókorra hagyományozták a források, többségüké azonban a feledés homályába merült. A Felsőváros Tisza partjától az órajárással ellentétes irányban az alsóvárosi Tisza-partig az alábbi ideiglenes és állandó folyó- és állóvizeket vettük számba: Kis-Tisza, amely a Tisza egyik apró mellékága volt, fok révén összeköttetésben állt a főfolyóval. A Sándor ere, nem messze folyt a Kis-Tiszától, vagy talán éppen vele volt azonos. Kapcsolatban állt az Annus-érrel és azon át a Szil-érrel, azaz Szillérrel. Ez utóbbi nevét a Szilléri sugárút őrzi. A Budapesti körút és a Csillag tér táján a Szillér kapcsolatban állt a Nagyfenékkal, amely onnan nyugatra egészen a minoriták templomáig terjedt. E vízrendszer észak felől szinte teljes természetes védelmet nyújtott Felsőváros egy részének. (l. az A.3.4. térképet)

Innen nyugat felé haladva a későbbi nevén Vöröskereszt tó (ma: Vértó) és a vele összefüggő Búvár tó, amely a Csongrádi sugárút és a Rókusi körút tájékán a mai Kossuth Lajos sugárútig terjedt, ölelte a Csongrádi sugárút és a Kossuth Lajos sugárút közötti területet. A nagykörút és a Rókusi körút között ugyancsak sok vízállásos terület: Nagytanka, Kistanka, Nádas (a mai Nádas utca környékén) helyezkedett el.⁷ E vízrendszer őrt kes-

keny hát választotta el a sugárút másik oldalán a belváros irányában egészen a Mars térig és a nagykörútig húzódó mocsaras, mély, lefolyástalan területtől, amelyet Bálint Sándor szerint a 19. században Velencének neveztek. Innen nem messze volt a Szent István és Lechner terek valamint környékük helyére kiterjedt, ugyancsak mély és lefolyástalan terület, amelynek nevét nem ismerjük,⁸ amint a Kálvária sugárút végén, a Belvárosi temető előtt terpeszkedett mocsaras vidékét sem. A Jósika utca déli végén terült el a Jerikó csöpörke.

Innen tovább Alsóváros irányában, azaz dél felé haladva a Dugonics tér és Ady tér tájékán újabb vízenyős, mély terület húzódott, amely magasabb vízálláskor összefüggésben állt az új klinika, a Bánomkert sor, és az alsóvárosi Tisza-part mellett húzódó vízrendszerrel. Délebbre a Kis-Tiszát és a Közép-tót vehetjük még számba. E területet, amelynek némely részén, mint lefolyástalan földeken, állandóan víz állt, mások száraz időkben elapadtak, időnként az áradó főfolyó is elöntötte. E vízrendszert keskeny hát választotta el a Ballagi tó árkától, amely ugyancsak közel esett a Tisza nagy kanyarulatához, a mai Gyálaréti Holt-Tiszához. A várost északról és délről övező vízrendszereknek – mivel kapcsolatban álltak a főfolyóval – vízállását, mint a közlekedő edényekét szabályozta a Tisza. A Mátyás tér közelében, az alsóvárosi temető irányában ugyancsak egy csöpörkét jegyeztek fel a források. Bálint Sándor szerint a búcsúlok ebben mosdottak meg, mielőtt a templomba mentek.⁹ A nyugatról a várost ölelő tavakat, mint a talajvizet és fakadó vizeket tároló medencéket kezelhetjük.

Szegedet távolabbról ugyancsak természetes védő gyűrűjébe fogta mintegy 8 km-es sugarú körben a Maty-ér és a vele kapcsolatos Fehér-tó vízrendszere, amely a Tiszától a Tiszáig terjedt.¹⁰

1.3. Úthálózat és közlekedés

Szegedet szerencsés közlekedési helyzete emelte ki a környező települések közül. Két vízi útján, a Tiszán és a Maroson a neolitikum óta közlekedtek, a belvárosi Tisza-híd helyén állt szegedi rév pedig ugyancsak ezen időtől tette lehetővé a kelet és nyugat felé haladóknak az átkelést. Jóllehet a török korban már hajóhidat készítettek, az áradások miatt nem minden évszakban vehették igénybe. A török kor után állandó használatát az ún. százlábú híd és a kamaratöltést keresztező töltésen haladó út szolgálta Szőreg irányába. A tápai rév a Maros északi oldalán lévő úton haladóknak nyújtott és nyújt ma is átkelési lehetőséget. A tápai révtől nem messze ível át a folyó felett a Románia felé tartó autópálya. (Ma a vízi közlekedés lehetőségeit a fuvarozók egyáltalán nem használják ki.)

A város fontos, keletről és délről nyugat, észak-nyugat és észak felé tartó utak átkelő helyéül és találkozási pontjául szolgált. Erdély felől a Maros két oldalán haladt az út. Az északi oldalon Solymoson, Aradon és Nagylakon át jött Makóig, majd a tápai révig. A déli Lippától Csanádon és Bében át érkezett Szőregre, innen pedig Szegedre, majd ment tovább az egykori káliz úton Szabadkát érintve Pálin át Dunaszekcső felé. Kanizsai átkelés után ide csatlakozott be a Temesvár felől érkező, valamint ugyancsak Szeged alatt futott be a délről, Belgrád, Karom, a későbbi Karlóca, Pétervárad felől és Zentán át jövő út, valamint a Szabadka irányából érkező. (Az utakra l. a C.3.1. sz. térképet)

Szegedtől egyrészt, mint említettük, Dunaszekcső felé vitt az út, másrészt Szeren, Sáregyházon, Félegyházán, Kecskeméten, Kőrösön, Ócsán és Örkényen át Pest, valamint Buda felé. Szegedről nyugat felé Dorozsmán és Kecskeméten át, – adat nincs rá – talán ugyancsak vitt út Pest és Buda felé.¹¹ A török hódoltság után ez lett a hangsúlyos, ugyanis Szegeden át postaútként használták Temesvár felé. Ma is erre fut, akárcsak tőle nem messze az autópálya. Szeren az út kettévált, a fent leírt mellett másik ága Csongrádon át Szolnok irányába haladt. Helyi jelentőségű utak vezettek a körtvélyesi vagy atkai révén át a középkori Hódvásárhelyre és Algyőre. Ennek nyomvonala mentén halad ma a Vásárhely, Orosháza és Békéscsaba, valamint Földeák irányába vivő út, továbbá a Dorozsmán át Halas felé tartó, ma ugyancsak forgalmas út.¹² Bár az első hazai híd Szegeden épült (1858), a vasúthálózat létrejötte után a város forgalmi helyzete károsan változott, mert a két fővonal (Budapest–Halas–Szabadka–Belgrád, Budapest–Szolnok–Arad–Temesvár és Erdély) közé került.

2. Településnyomok Szeged területén a honfoglalás előtt

2.1. A névtelenek (a kőkor, rézkor, bronzkor, vaskor kezdete)

A Kárpát-medencében 350 ezer éve jelent meg az ember. Ehhez képest csekélységnek tűnik föl az a (kalibrált) radiokarbon adatok szerinti 17-19 ezer év, amely elválaszt bennünket a Szeged térségében élt első emberektől, akik nyomot hagytak maguk után, amelyre az Őthalmon lévő homokbányában bukkantak a régészek. A hely feltehetően rénszarvas

vadászok tábora lehetett.¹³ Gyökeres változás az újkőkorszak beköszönésével, a Kr. e. 7-6. évezred fordulóján után következett be, amikor az átmeneti kőkor után a Balkán felől érkező népesség szállta meg vidékünket, amely az ősmesterségek mellett már élelemtermelő tevékenységgel, földműveléssel foglalkozott. Ez a népesség a Körös kultúra nevet kapta. Legkorábbi lelete (Kr. e. 6000–5800) városunk határában, Gyálaréten került elő. Ekkor, mint később annyiszor – ma is – vidékünk két nagy kultúrkör, a Hollandiától az Alföldön át Ukrajnáig terjedő vonaldíszes és a Közel-Keletről az Alföldig honos balkáni – mediterrán – kisázsiai világ határvidéke lett (Vonaldíszes kultúrák, valamint a Körös, Vinča, Szakálhádi kultúrák). Szeged körzetében Röske, Maroslele, Gyálarét, Tápé-Lebő, Ószentiván (=Tiszasziget) a legfontosabb korai és középső újkőkorszakba tartozó régészeti lelőhelyek. Az újkőkori fejlődés a Kr. e. 5. évezred első felében érte el csúcspontját. A település-koncentráció következtében nagy, több száz éven át élt település-központok (tellek) jöttek létre (Tisza kultúra), magukban rejtve a korai preurbánus fejlődés lehetőségét is. Szeged környéki legfontosabb lelőhelyei: Tápé-Lebő, Deszk-Ordos, Hódmezővásárhely-Gorzsa és Kökénydomb, kissé északabbra pedig Szegvár-Tűzköves.¹⁴

A Kr. e. 5. évezred második és a 4. évezred első felében a rézkori fejlődés gyökeresen más irányt vett. A központi települések elnéptelenedtek, a fejlett földművelés helyett a nagyállattartás került túlsúlyba: Tiszapolgári, majd Bodrogkeresztúri kultúrák. Lelelőhelyeiket Tápé, Deszk-Vénó, Szőreg és Ószentiván határában tárták fel. Szegedi emlékei közé tartozik a szilléri rézkincs és a tápé-malajdoki hatalmas rézcsákány. A késő rézkort jelzi Szeged vidékén a Pécel-bádeni-kultúra népének megjelenése, leleteit Lebőn és a város tágabb vidékén találták meg, majd a Kr. e. 3. évezred végén és a 2. évezredben megjelent az okkersíros kurgánok nomád, nagyállattartó népessége, amely a Tiszántúlon több ezer kurgánt hagyott maga után.¹⁵

A bronzkor kezdetén több balkáni, keleti és közép-európai eredetű népcsoport élt keveredve vidékünkön (Makó–Kosihy–Čaka, Nagyrévi-, Óbéba–Pitvaros kultúrák). Nyomuk Tiszaszigeten található. A középső bronzkorban a letelepült népesség ismét tell településeket alakított ki. A korszak a Kr. e. 3. évezred második harmadától a 2. évezred feléig tartott, a város határában élt ekkor a Szőreg-perjámosi kultúra (Klárafalva-Hajdova) népe. Ezután újabb népmozgás indult, amelynek eredményeképpen nyugat felől a halomsíros kultúra népe érkezett vidékünkre. Ezzel a késő bronzkor bonyolult időszaka következett, amelynek a Kr. e. 9. század végén az a nép vetett véget, amelynek vas eszközei Őthalom, Lebő és Szőreg temetőiben maradtak fenn.¹⁶

2.2. A néven nevezettek

A Kr. e. 6. század jelentős változásokat hozott. Ekkor jelentek meg a szkíták a Kárpát-medencében, vidékünkön egy népcsoportjuk, az agathürszoszok. Az ő emléküket őrzik a Sándorfalva-Eperjesen és a Csanytelek–Újhalastón előkerült sírleletek, továbbá úgy látszik, hogy tőlük származik a folyónak az egyébként indo-európai eredetű Tisza elnevezése. A Kr. e. 2. században újabb nép jelent meg, a kelta, közülük is a szkordiszkosok és talán a tauriszkosok (Szeged-Roosevelt tér). Szegedhez legközelebb feltárt leleteik Szőregen a Pávó téglagyárban és Kiszomboron kerültek elő, sőt Szeged helyén vagy ennek közelében ők alapították Partiszkon városát. E névből a Tisza neve olvasható ki. Jelenlétüket a 2003-ban a múzeumépület nyugati sarka és a Tömörkény szobor közötti területen feltárt kelta sír bizonyítja, egyúttal jelzi a rév fontosságát, amelyet már a neolitikum óta használtak az egymás után ide érkező népek.¹⁷

Az e tájon letelepedett következő népcsoport a szarmata jazigoké volt. A nagy népvándorlás előtt viszonylagos nyugalmat hozó koruk Kr. u. 10-20-tól 410-ig tartott. Nyomaikat Dorozsmán a Jerney-téglagyárban, valamint a város határában a csongrádi út mellett temetőjük részletében tárták fel. A rómaiakkal szövetséges szarmaták időszakában, a 2-3. században a rómaiak őrállomást létesítettek a rév közelében, amelyről a vár leírásakor esik majd szó. A késő szarmata korban a roxolánok jelentek meg vidékünkön. Szeged-Tápén a 151. kútkörzetben és Makkoserdőn feltárt sírok őrzik emléküket, az őket követő gepidákat pedig a Tápé-Malajdokon feltárt temető.¹⁸

A hunok 410 körül érkeztek meg vidékünkre. A legnagyobb és leg híresebb hun kincslelet, egy halotti áldozat maradványát a városhoz közeli Nagyzéksóson ásták ki a régészek. Továbbá a kiskundorozsmakenyérvári halomból került elő hun sírlelet. A helyi legenda Attila birodalmának központját Szeged környékre teszi.¹⁹ A hunokat a gepidák követték, 454-től 567–568-ig állt fenn a gepida királyság. A Kiskundorozsma délnyugati határrészén végzett terepbejárásokon más korszakok emlékei mellett gepida településnyomokra bukkantak. A Tisza bal partján pedig a Szőreg déli részén levő temetőben férfi harcosok fegyverzetét, nők által viselt ékszereket, borostyán gyöngyöt és hasonlókat tártak fel. A temetőben ugyancsak találtak fülkesírokat, amelyek már az őket követő nép, az avarok hagyatékát jelentik.²⁰

Az avarok csaknem harmadfélszáz évig tartó uralmának ideje, amelyet három korszakra tagolt a tudomány, 567-től 805-ig terjedt. A honfoglalás előtti korból, az avarok idejéből hagyományozódott ránk a legtöbb régészeti adat. Közülük jelzéseképpen csak néhányat sorolunk fel városunk területéről: Szeged-Őthalom, Szeged-Rókus, Tápé-Lebő, Szeged-Kundomb, Makkoserdő.²¹ A 9. században a város és vidéke a bolgár állam peremterülete lett a honfoglalásig, bár helynevekben előfordul

rájuk utalás, az avar mellett szláv hagyatékot a régészek eddig nem találtak, a leletanyagban újabb fordulatot majd a honfoglalás hoz.

3. Szeged településszerkezete és topográfiája a honfoglalástól a török hódoltságig (895–1543)

3.1. A honfoglalás kora és az államalapítás

A honfoglaló magyarok, bár katonai szövetségben már korábban jártak a Kárpát-medencében, 895-ben jelentek meg az Alföldön, azon belül vidékünkön. A sorsdöntő eseményről korabeli leírásunk nincs, a 300 évvel később alkotó Anonymus azonban művében leírta a mai Csongrád megyei Tisza-parti területeket. E helyek feltűnnek később az őshonos Bor-Kalán nemzetség kezén. Miután a honfoglalók a bolgárok felett diadal-maskodtak, talán Salán vezér legyőzése utal erre a gestában, megszállták a fontos szegedi átkelőhelyet és az erdélyi só szállításának, valamint elosztásának az őskor óta kiemelkedően fontos állomását.

A magyarság a Kárpát-medencében törzsenként telepedett le. A Duna mentétől a Tiszáig terjedhetett a fejedelmi törzs szállásterülete, a folyó túlsó oldalát pedig Ajtony törzsének elődje szállta meg. Városunk területe határvidék lett. A Tiszától az óra járásával ellentétes irányban indulva soroljuk fel honfoglalóink hagyatékát. Nagy jelentőségű, teljes temetőjüket tárták fel Algyő határában. A makkoserdei és Csongrádi úti ásatások társadalmilag egymástól különböző két csoport temetőjét hozták felszínre. Őthalom területén még két temető került napvilágra. Kiskundorozsma-Gépállomáson, valamint a Jerney-féle téglagyárban lószerszámok, tegzes sírokat tártak fel. A Tisza bal oldalán a két ártéri szigeten, Tápé-Malajdokon és Lebőn ugyancsak folyt magyar temetkezés a honfoglalás korában. Talán feltűnik az olvasónak, hogy azonos helyeken több ezer évre visszamenőleg található régészeti anyag.²² A város beépített területén, úgy gondoljuk, csak a beépítettség miatt nem kerülhettek elő a határában található kőhöz hasonló gazdag lelet együttesek. A bőséges régészeti anyag azzal függ össze, hogy a Rétségen az arra alkalmas helyeket szállták meg a különböző népek.

Az államalapításkor Szeged előbb Bács megye része lett. Ezt bizonyítja, hogy a szegedi főesperesség és főesperes a középkorban a bács-kalocsai érsekséghez tartozott, Tápé viszont már a váci püspökséghez. Ám később Csongrád megye dél felé terjeszkedésével Szeged a megye része lett, sőt a tatárjárás után egy ideig a csongrádi ispán székhelye. A Tisza bal partján viszont, miután Szent István legyőzte Ajtonyt, amely küzdelemben Szeged fontos átkelőjével az előre tolt bástya szerepét játszhatta, a Csanádi püspökség és Csanád megye szerveződött meg.²³

3.2. A preurbánus településtől a királyi városig

Szeged – nevében minden bizonnyal a magyar sziget szó rejtőzik²⁴ – már említett szerencsés helyzetből következően a középkorban folyamatosan növekvő város lett. Életében a kisebbek mellett a három nagyobb sziget közül a középső volt mindvégig a leghangúlyosabb. Itt már a római kortól, vagy talán korábban is a terület legmagasabb pontján az átkelőt vigyázó erősség állt, amely fennállásáig hatott a városszerkezetre. Védelmi célból és vízenyők miatt északról, nyugatról és délről széles üres terület övezte, amelyet békeidőben heti- és éves vásárok tartására hasznosítottak. Hogy a 15. században már létezett a révvel kapcsolatban álló nagy térség, azt II. Ulászló király 1499-ből származó oklevele bizonyítja, amelyben a várat övező nagy térség nyugati és déli részére marhavásárt engedélyezett.²⁵ Mellette déli irányban alakult ki a suburbium, Alszeged, amely a török időkig a Palánk nevet kapta. Az eddigi, Reizner János gondolatára visszavezethető vélekedések Alszegedet Alsóvárossal azonosították. Az ide vonatkozó adatok újra értelmezése nyomán Alszegedet mi a vártól délre fekvő suburbiummal azonosítottuk.²⁶ Északról a vár előtti térség, nyugatról a mai Kelemen és Zrínyi utcák nyomvonalán húzódott sánc és árok, amely déli majd keleti irányban a püspökség és a természettudományi kar épületei táján futott tovább a Tisza vonaláig, határolta.²⁷ A várat és a suburbiumot árokkal, majd sánccal és árokkal kerítették.²⁸ Vitatott, hogy a későbbi Palánk védelmére 1524-ben fal építésébe fogtak.²⁹

Ide futott be dél felől a Röszt és Szentmihályt érintő főútvonal, amely későbbi elnevezésével a Pétervár(ad)j kapun érkezett a városba, majd a mai Petőfi Sándor sugárút nyomvonala táján és a mai Dugonics tér vízmentes területén átmenve, kezdetben feltehetően a város főutcáján, a Nagy (ma: Oskola) utcán haladt, majd továbbment a Szent György – nevét a templom névadójától vette – (ma: Dugonics) utcán át Szer, Sárogyház, Félegyház, és Szernél szétválva Csongrád felé. Talán ezen útvonalra gondolt Bertrandon de la Brocquière lovag 1433-ban, amikor azt írta, hogy Szeged egy mérföld hosszú utcából áll. A 15. században a főút feltehetően a mai Kárász utca tájára tevődött át, amely az 1522-es tizedjegyzék Zegediensis nevű utcájának folytatása.³⁰

Főváros, a középkor egy időszakán át az ugyancsak suburbium jellegű Felszeged, amelynek magyarozatára visszatérünk, egy nagyobb és több kisebb szigetre települt. Délről a vár előtti térség, északról a mocsaras vidék, nyugatról a Madách utca környéki terület, keletről a Tisza határolta. Egy része előtt a Tisza felől zátony állt. A főfolyóból a mai stadion környékén szakadt ki a Kis-Tisza; emlékét a róla elnevezett utca neve őrzi. Nem messze tőle, vagy éppen a Kis-Tisza medrében folyt a Sándor-ere,

amely a mai kiskörútnál csatlakozott a Tiszához. Rajta volt található a Sándor réve, a mai Zsótér utcától észak-keletre.³¹ Tőle délre lokalizálható a sóhajók középkori kikötője, ahonnan a korábban sok intézménynek helyt adó Belvedere palota és a Kőrösi József Szakközépiskola helyén állt sópajtákba horrták a fehér aranyat.³² Bálint Sándor a Tisza menti egykori vízrendszer számos helyét sorolja fel: a Szillér, Annusér, Jánosér, Kemös, Tápaiér, Ásvány, Bencfa, Cigánytanka, amelyek észak és észak-nyugat felől folytak a Kis-Tiszába.³³ A Nagyfenék, a Szillérrel (Csillagtér, Lugas utca) északról összefüggő vízállásos hely a domonkosok, a török idők után a minoriták templomáig nyúlt be. Innen egy nagyobb szárazulat következett, amely a mai Szent István téri vízállásos területig tartott. A vizek által elválasztott vidékek mindegyikét lakták. A középkorból két templom, a már említett Szent György plébániatemplom (1333–1337), mellette temető állt, és a domonkos rendi Szent Miklós monostor (1318) jelentik a területre nézve a fontos tájékozódási pontokat.³⁴ Az előbbi a Dózsa iskola helyén állt, az utóbbi romjaira épült a 18. században a mai minorita templom. (l. az A.3.1. térképet)

A harmadik nagyobb szigeten, későbbi nevén Alsóváros, amelyet elővárosként (Vorstadt), mivel a mocsarak miatt távol esett Alszege dtől, tekintünk, helyezkedett el. Neve 1359-ben bukkant fel, amikor Szeged alsó részének polgárai a szomszédságukban lévő Balak (Balak>Balaki> Balagi>Ballagi(tó) földön lévő földrészt megvásárolták. E terület, szemben az előbbi két szigettel, a Tiszától távolabb esett, mivel a főfolyó partja mellett jobbára mély, vizes, mocsaras területek, a főfolyóból a mai gyermekklinika tájékán kiágazó Kis-Tisza – egy része Sebősfok – Középtő, Feneketlen, Jató helyezkedtek el. Magasabb hely volt a Bánomföldek, a Balla-térkép szerint Káposztások és Topolya területe.³⁵ Délről a Ballagitó, azon túl a nagy Tisza nyugar (ma: Gyálaréti Holt-Tisza) – rajta a Fehérpártnál átkelő is volt –, nyugatról lefolyástalan tavak határolták. Kérdéses, hogy a városrész, előváros, amely a központtól a mocsarak miatt távolabb esett, a középkorban hogyan és milyen időszakban nyomult a suburbium felé, amelytől észak felől az említett vizes területek zárták el. A városrész első épületeiről csak a következő korszakból vannak ismereteink. A Szent Péter ispotályról és annak templomáról 1458-ból származik az első adatunk.³⁶ Az obszerváns ferencesek ma is álló Havi Boldogasszony templomát az 1450-es években kezdték építeni, és 1503-ban fejezték be.³⁷

Szegedet középkori történetének korai szakaszában három közeli település övezte. Jóllehet nevük később bukkant fel a forrásokból, már korábban léteztek. Bánfalva helyét hosszú ideig homály fedte. A defter kiadások eredményeként azonban megállapítható, hogy Fölsőváros területéhez közel, a Tisza-parton volt, talán éppen a Kis-Tisza és a főfolyó határolta szigeten vagy tőle még északabbra Tápe felé, ugyanis halászok lakták.³⁸ A tizedjegyzékben a Szentlélek utca és Tápe között szerepel, 1570-ben a Halász utca és a Tót utca között, 1586-87-ből pedig annyit tudunk róla, hogy halászok lakták, utána a Félser utca következett. Bánfalva helyét tehát ezen adatok a fölsővárosi Tisza-parton jelölik ki.

A középkori Felszeged észak felé terjedésével, Asszonyfalva dél felé növekedésével a két település összeért, amit a korabeli okleveles gyakorlatnak megfelelően a szöveg írója 1405-ben az alábbi módon fejezett ki: „Azzonfolua alio nomine Felzeged”.³⁹ A névváltozást csak ekképpen magyarázhatjuk, jóllehet egy 1355-évi oklevélben asszonyfalvi polgárok Alszege ddel együtt szerepelnek. Úgy véljük, a sókikötő és a sópajták környékét, Felszeged településmagját a korszakon át – jóllehet zálogbirtokosok, pl. Corvin János kezén előfordult –, mindvégig királyi birtoknak tekinthetjük.

Balakról már esett szó. Nevét ma a Ballagi-tó őrzi. Szeged alsó részének polgárai földjének egy részét Balaki Benedek özvegyétől vásárolták meg 1359-ben. A későbbiek során – okleveles adatait nem ismerjük – ugyanis Balak területét több ütemben vásárolták meg a szegediek. A település ezzel a város része lett. Itt említjük meg, hogy a későbbi Alsóváros a középkoron át városi és egyházi igazgatás tekintetében a suburbiumhoz, Alszege dhez tartozott, ugyanis sem önálló plébániáját, sem önálló bírójának nevét az oklevelek nem hagyományozták ránk.

A felsorolt három településtől kissé távolabb, ám a város közelében, a mai helyén terült el Tápe, amelyet IV. Béla király 1247-ben adományozott Vártóval együtt a szegedi polgároknak.⁴⁰ Vártó – Szeged 1719-i kiváltságlevelében azonosították Holt-Tiszaként – a főfolyó bal partján elterülő mai Tápai-réttel azonosítható, amelyet ma is a tápaiak művelnek. Tápetől északra (AI)győ terült el.⁴¹ Dorozsma a mai helyén állt. Szentmihály a Gyálaréti Holt-Tisza és a Maty-ér között a mai helyén feküdt.⁴² A Tisza és a Maros összefolyásának mély, vízállásos, mocsaras területéből a szőregi domb emelkedett ki, rajta települt Szőreg falu, amelynek neve 1003-ra tehetően a Gellért legendában már szóba került. A 12-13. században adathatóan Szent Fülöp tiszteletére emelt kolostor állt területén. Tőle dél-keletre Szentiván és Gyála helyezkedtek el.⁴³

3.3 A királyi város (1247–1543)

Amint az előző korszakban, a királyi város időszakában sem kényeztetnek el bennünket a források topográfiai adatokkal. Kivétel az 1522. évi tizedjegyzék. A már említett pontnevek (egyházi intézmények nevei) mellett 1459-ből maradtak ránk az első utcanévek a Kapisztrán János csodáiról szóló, 1460-ban készített jegyzőkönyvben.⁴⁴ A Szent Erzsébet utca (platea Sancte Elizabeth) egyike lehetett a Fölsővárosban a középkor sok kis utcácskáinak. A Szent Erzsébet ispotály és kápolna ugyancsak Árpád-házi

Szent Erzsébettől vette nevét, 1449-ben Fekete Szabó János építtette újjá a szegények számára.⁴⁵ Hozzávetőlegesen a mai Novotel szálloda helyén állt. Helyét hozzávetőlegesen a Maros, Kálmány és Zárda utcák tájékán kereshetjük. Talán nem járunk messze a valóságtól, ha a kápolnát a szerbek később emelt kis templomának elődjeként tekintjük. Ugyancsak ispotály adta a nevét a Szent Péter (vicus Sancti Petri) utcának. A Mátyás tér és a Borbás utca táján, a Szent Péter ispotály mellett futott. Neve újra a Balla-térkép 1816. évi másolatán bukkant fel Régi Ispitáll utca néven.⁴⁶ A jegyzőkönyvben harmadikként ránk maradt utca, egyúttal tér neve a Szombathely (vicus Zombathhel), amely utóbb 1546 és 1590 között folyamatosan előfordult.⁴⁷ A Középvárosban, amelyet a török után Külső- vagy Kül-Palánknak neveztek, húzódtott. Bizonyára a Dorozsma felé vivő utcának a mai Széchenyi téren induló részét hívták így. Tehát a várat körülvevő nagy szabad térség egy része volt. Kulcsár Péter az 1522-ben előfordult Árokhát utcával azonosítja, Máté Zsolt Alsóvárosra helyezi.⁴⁸ Az kétségtelen, hogy a Szombathely név a szombati vásár helyére utal, és minden bizonnyal a várat körülvevő beépítetlen térség egyik vásáros helyét jelölte, majd onnan kiindulva haladt Dorozsma felé az út a mai Kossuth Lajos sugárút vonalában a mocsaras területeket elválasztó keskeny háton.⁴⁹

Az 1522-i, már idézett tizedjegyzék Szeged középkori utcahálózatára és topográfiájára nézve a legjelentősebb forrás. Lehetővé teszi, hogy az eddig bemutatott domborzati és morfológiai adatokra, valamint a török adóösszeírásokra és a török hódoltság után készült térképekre támaszkodva a város középkori topográfiájáról többet tudjunk meg. Mielőtt a városrészek utcahálózatának részletes elemzéséhez fogunk, megállapíthatjuk, hogy a középkori Szeged a középkori Középvárost, a helyén épült török idők utáni Külső-Palánkot nem tekintve az olyan városalaprajz típusú városok közé tartozik, amelyeket a szakirodalom párhuzamos utcás településnek nevez. Utcaik párhuzamosan haladnak, jóllehet a fő útvonal hangsúlyos maradt, és esetleg a városkapu előtti téren összefutnak, és így orsó alakot alkotnak. Az egymással párhuzamosan futó két vagy több utcát pedig keskeny utcácskák kötik össze, és ezáltal létra-forma alakul ki.⁵⁰ Ha Máté Zsolt városunkról készült térkép-rekonstrukcióját, illetve a 18. századi térképeket összevetjük, mindegyikről ez a forma néz ránk.

A suburbiumban a két hosszanti, észak-déli irányú utca a piacteret (Lathran) a Szent Demeter templom előtti térrel és a déli kapuval összekötő Nagy (ma: Oskola), és a Szent Demeter utca (ma: Dóm tér, Révai u.), amely ívben kanyarodott a déli kijáráthoz, futott. Mindkettő vonala a későbbi térképeken megtalálható.⁵¹ Az előbbi és a városrész árka között keresztben kis utcák (közök) húzódtak. Ezt bizonyítja, hogy amikor 1511-ben Sárszegi István Nagy utcabeli, a város árkaig terjedő nagy telkén lévő házát elzálogosította, hét ugyanazon utcabeli szomszédját említette az oklevél, ami bizonyítéka, hogy a kis mellékutakat a középkori gyakorlat szerint a főutcahoz számították.⁵² E keresztutca egyike volt a mai Oroszlán és Tömörkény utcák vonalában húzódtott Szántó (1522), majd Boldogasszony (1546) utca,⁵³ amely már önálló nevet kapott. A Szent Demeter utca és templom körül feküdt a suburbium temetője. Az utca és a Tisza között pedig kisebb utcák és közök terültek el. Közülük a Kis utca nevét 1546-ban jegyezték fel. Ez azonban a következő korszak történetének része. (Az 1522. évi tizedjegyzék utcáira l. a B.1. térképet)

A Szent Demeter templomon és Sárszegi István említett házán kívül kö-, azaz téglaház Szilágyi Lászlóé volt, amely Zákány István bíró házával szemben állt a Nagy utcában, továbbá Fügedi Benedeké a piactéren, ahol Kapisztrán János 1455-ben megszállt. Ugyancsak a piactéren állt Szokollu Musztafának a palotája.⁵⁴ A felsoroltakon túlmenően több téglából épült ház állt a város előkelő fertályában, róluk azonban adatok nem maradtak fenn. A ferencesek kolostoráról és templomáról írásos emlékeink vannak, régészeti leletek azonban nem maradtak fenn, amelyek pontos helyét segítenének meghatározni. Ezért lokalizálása maig bizonytalan. Némely vélekedés szerint helyét a későbbi néven Palánk déli részén kereshetjük, mások úgy vélik, a városrész északi szélén állt. Ugyancsak mások a várba helyezték. Templomában hallgathatott kissé magyaros misét Bertrandon de la Brocquière lovag 1433-ban. Az újabb kutatások a kolostor és templom helyének másodikként említett lokalizálását nyomatékosítják.⁵⁵

Az 1546. évi defter szerint Középvárosban, későbbi nevén Külső-Palánkban, amely a várat ölelő tér nyugati oldalától közelebről nem meghatározhatóan a tavas-mocsaras vidékig nyugat felé, valamint észak-déli irányban a mai Madách utca vonalától a Petőfi Sándor sugárútig futott, 8-9 utcát lokalizált a kutatás. Közülük kettő nyomvonalát határozhatjuk meg biztonságosan. A Szegedi (1522), Széles (1546) utca a mai Petőfi Sándor sugárút és a Kárász utca felől futott be a városba⁵⁶, a Szombathely utca (1459, 1546, stb.) helyét már lokalizáltuk.

A többi utca elhelyezkedéséről egyéb támpontok híján Kulcsár Péter és Máté Zsolt megállapításai maig irányadók. Kis utca (1522) (kb. Madách u.), Félser utca (1522, 1570) (a Tisza Lajos krt. Kölcsey és Püspök u. közötti része), Gömböc utca (1522, 1546) (kb. Kölcsey u.), Kyslatran utca (1522) (kb. Attila, Kis Jenő u. Klauzál tér), Lysa utca (1522) (a Kossuth L. sgt., Rákóczi tértől a belváros felé eső része), a Prédikátor (1522) és Varga utcák lokalizálása erősen vitatott. A nehezen azonosítható utcák elhelyezésére jellemző, hogy az Árokhát utca (1522) helyét Bálint Sándor a Palánkban, Kulcsár Péter a Középvárosban, Máté Zsolt pedig Alsóvárosban határozta meg. Mindez alapvetően abból származik, hogy az egész tárgyalt városrész a hódoltság idején minden nyom nélkül eltűnt a föld színéről, és majd csak utána települt újra.

Fölsőváros fő utcái ugyancsak hozzávetőleg észak-kelet felől dél-nyugat irányába párhuzamosan futottak. Közülük a Szent György utca (1522,

1546. stb.) (ma: Dugonics u.) nyomvonala jelölhető ki biztonságosan. A Szentlélek utca (Spiritus Sancti) (1522) feltehetően a premontrei apácák kolostora mellett, a mai Zárda utca vonalában haladt. A Szent Miklós utca (1522, 1546.) (ma: Tímár u., Festő u.) pedig a domonkosok Szent Miklós monostorától vette nevét. A Söhordó (Sohordo) utca (1522, 1560, 1578) az 1546-ban először felbukkant Halász utcával együtt nevükből és jegyzékbeli felsorolásukból következően a Felső-Tisza-parton keresendő, akárcsak a korábban említett Bánfalva.

Kulcsár Péter Máté Zsolttal egyezően a kis felsővárosi utcák közé helyezte az Angyal (Angyaal)(1522) utcát (ma: Gál u. Szent György tér), a Bondy (1522) (ma: Maros u. belső része) utcát, a Haynal (1522) (Maros u. Festő utcától kifelé eső szakasza) utcát, Kerek (1522) (ma: Söhordó u. Glattfelder Gyula tér, Kálmány Lajos u.) és a Műves (Mýves) (1522) (Kazinczy u.) utcát. A Varga utca vonala pedig hozzátételezőlegesen a mai Bárka és Zsótér utcáival azonosítható. A Budai (Bwdaý) 1522, 1546, stb.) utcát illetően, bár Kulcsár Péter a kis utcák közé sorolta, mégis inkább Máté Zsolt véleményének adunk helyt, aki szerint a mai József Attila sugárút-nak a Retek utcától a belváros felé eső része. A várostól észak felé nyílt, ugyanis 1560-ig állandóan szerepel a forrásokban. Feltehetően Algyó felé ment, éppen úgy, mint ma. A városból kifelé nyíló utcák közül viszont a Tápé felé vivőt nem tudtuk azonosítani. A Madaras (Madaarazs) (1522, 1546, stb.) utca vonala a mai Teleki utcáival azonosítható. Tovább haladva nyugat felé a Tót (Toth) (1522, 1546, stb.) utca következik, amely a mai Takaréktár és a Juhász Gyula utcák egy részére terjedt ki.⁵⁷ Kérdéses a felsővárosi piac helye, amelynek tartására 1431-ben Zsigmond király adott engedélyt. Máté Zsolt feltételeken a Szent György templom környékére helyezte,⁵⁸ ugyanakkor meggondolandó a piac más helyre lokalizálása is. Az „in superiori foro de Zeged,” a szegedi felsőbb vásár, illetőleg piactér, amelyet feltehetően 1328-ból származó oklevél említ, erre vonatkozik,⁵⁹ és – úgy véljük – a vár körül kialakult szabad térségen tartották a Tisza partján, később a rác piac lehetett a helyén. Ha e hipotézist elfogadjuk, akkor viszont belőle az következik, hogy a várat északról, nyugatról és délről körülölelő térséget, mai szóval élve az egész várkört, nemcsak ennek egy-egy részét (délit és nyugatit) nevezték a kortársak Lathran-nak, ahol a 15. század végén már egész héten át vásároztak. A török utáni időkben e nagy térség egy-egy részét különböző piacoknak (Széna piac, Ferenc piac, Rác piac) nevezték.

A harmadik nagy sziget, a későbbi Alsóváros fő utcái ugyancsak észak-dél irányban nyíltak. Közülük a Szentháromság utca helye határozható meg pontosan, a mai nyomvonalán futott. Nevét a közepe táján állt Szentháromság szobortól és kápolnától vette.⁶⁰ Vele párhuzamosan a mai Apáca, majd Sárkány utca táján futott a Balog (Baaloogh), később Új-Boldogasszony utca (1522, 1546, stb.). Mindkét utca a suburbiumot kötötte össze az Alsóvárossal, és mindkettő a Havi Boldogasszony templom előtti térre érkezett. A kolostor együttes első és különálló épülete, a nyugati szárny Lukács Zsuzsa szerint az 1480-as évekre készült el, ez-

után kezdődött az új templom építése, amely 1503-ban fejeződött be.⁶¹ Ezek szerint a kolostor előtti vásár engedélye, amely 1459-ből származik, nem e területre, hanem a palánkbeli kolostor elé szólt.⁶² Alsóváros-on a templomtól északkeletre feküdt a városrész temetője, melyet majd 1776-ban telepítenek ki. A templom előtti tér (ma: Mátyás tér) volt a településrész központja, innen nem messze állt a Szent Péter ispotály, amely a Mátyás tér – Borbás utca tájára lokalizálható. A Havi Boldogasszony templom és a Szent Péter ispotály építéstörténeti összefüggésének hipotézisét Lukács Zsuzsa vetette fel,⁶³ amellyel azonban hely hiánya miatt nem foglalkozunk. Az említett utcák tovább mentek a térről dél felé Kőégető Kwegyethew (1522, 1546, stb.), ahol a város „kőházaihoz” égették a téglát, és Újboldogasszony (1546, Boldog Asszony (1776) néven a városrész déli határáig. Itt említjük meg: meggondolandó, hogy a Kőégető és az 1546-tól lejegyzett Fazékszer utcákat esetleg ne kissé távolabb, a mai Cserepes sor tájára helyezzük, ugyanis a tégláégetéshez és a fazekas mesterséghez anyagot azon a vidéken találtak. Fazékszer lokalizálását tovább bonyolítja, hogy 1585–86-ban, 1586–87-ben és 1670-ben a török adóösszeírásokban külön szerepel, sőt a legutóbbiban faluként,⁶⁴ ami arra enged következtetni, hogy mindenképpen a városrész szélén helyezkedett el. Mivel a 17. században a város lélekszámában nagy apadás következett be, elképzelhető, hogy közte és a város között üres, lakatlan térség tátongott, az összeírás készítői ezért tekintették külön településnek.

A hosszanti utcákat keresztelte a Kun (Kwn) (1522, 1546, stb.) utca, amely a Rákóczi utca és a Mátyás tér táján lokalizálható, továbbá délebbre Máté Zsolt meghatározása szerint az Árokhat (Arokath) (1522) és Fazékjártó (1546) futott, emellett kisebb, névtelen keresztutcaikat, illetőleg közöket említhetünk.⁶⁵

Az 1522. évi tizedjegyzék számos tudományág számára nyújt pótolhatatlan adatokat. Szeged topográfiájának összeállításakor nélkülözhetetlen forrás, mert megismerjük belőle a középkorvégi város kiterjedését, amelyben változás majd csak a török korban következik be. Továbbá lehetőséget nyújt arra, hogy a város lakosságának középkori szocio-topográfiáját megrajzoljuk, amint ezt Máté Zsolt tette.⁶⁶ (Lásd a következő fejezetet.) A középkori Szegeden, amint más városokban, a lakosság a domborzati és a vízrajzi viszonyokhoz messzemenőig alkalmazkodva alakította ki lakóhelyét, és teremtette meg annak térbeli elrendezését, amelynek alapelemei a későbbi korok településszerkezetét a nagy változások ellenére ugyancsak befolyásolták.

A város lakossága a középkorban színmagyarnak tekinthető, amely tömb a török hódoltság alatt bomlott meg. A Palánkba török és főképp török szolgálatban álló déli szláv (szerb és bunyevác) népelemek költöztek, amelyek egy része a hódoltság után a helyén maradt. A török idők után érkezők közül a németiséget, majd a zsidóságot említhetjük, ma azonban az említettek a lakosságnak csak alig több mint egy százalékat teszik ki.⁶⁷

JEGYZETEK

¹ Andó Mihály 1969. 142–145., Borsy Zoltán 1996. 5–16.

² Györffy György 1963. 835. 881.

³ Petrovics István 2008. 454–459.

⁴ Vágás István–Nagy Zoltán 1991a. 135. 144–151.

⁵ Andó Mihály 1983. 33–37., Balla Antal 1776. /1., 1776. /2.

⁶ Nagy Zoltán 1985a. 80. és 9. sz. fénykép.

⁷ Bálint Sándor 1957a. 168.

⁸ Péter László 1974a. 331.

⁹ Andó Mihály 1983. 25–32. 2.sz. grafikai melléklet. Balla Antal 1776. / 1. 1776. / 2.

Bálint Sándor 1960a. 123.

¹⁰ Szalontai Csaba 2011. 41–47. Szeged tiszai vízrendszerére I. még: Kiss, Tímea-Sipos, György 2010. 201–222.

¹¹ Györffy György 1963. 881–907. Passim. Az úthálózatról készült térképmelléklet.

¹² Blazovich László 2002. 49–51. Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata.

Térképmelléklet. Kubinyi András 2000. Térképmelléklet.

¹³ Trogmayer Ottó 1983. 47–48.

¹⁴ Horváth Ferenc–Trogmayer Ottó 1983a. 52–66.

¹⁵ Horváth Ferenc 1983. 66–78.

¹⁶ Horváth Ferenc–Trogmayer Ottó 1983b. 78–97.

¹⁷ Szádeczky-Kardoss Samu–Trogmayer Ottó 1983. 98–100., Szádeczky-Kardoss S.–

Trogmayer O.–Vörös G. 1983. 98–118., Horváth Ferenc–Fogas Ottó 2011.

237–268. Különösen 239. Kiss Lajos 1988. 2. k. L-ZS. 847. Tisza. A további szakirodalmat l. ott.

¹⁸ Lakatos Pál–Vörös Gabriella 1983a. 118–145.

¹⁹ A hun király itteni temetésének legendájáról szól Gárdonyi Géza Éjjel a Tiszán című verse. Lakatos Pál–Vörös Gabriella 1983b. 145–152.

²⁰ Lakatos P.–Nagy M.–Vörös G. 1983. 152–162.

²¹ Kürti Béla 1983. 170–184.

²² Kürti Béla–Szegfű László 1983. 221–248., Blazovich László 2005. 23–24.

²³ Blazovich László–Kristó Gyula 1993. 5–29. A vonatkozó rész Kristó Gyula munkája.

²⁴ A név eredeztetésének további változataira l. Petrovics István 1981. 39–40., Kristó Gyula 1984. 3. sz. 92–93., Blazovich László 2005. 23–24.

²⁵ „Ad vicum seu plateam Lathran appellatam, Lattoryan wzzayan.” Reizner János 1899–1900. 4: 89–90. Vö. Kulcsár Péter 1984. 12., Máté Zsolt 1989. Szeged középkori helyrajza, Térképmelléklet.

Szeged középkori topográfiájával a város történetét kutató számos tudós: Bálint Sándor, Csongor Győző, Nagy Zoltán, Péter László, Reizner János és Cs. Sebestyén Károly foglalkozott behatóan. A kor tudományosságának megfelelően pontos és odaadó munkát végeztek a sok hipotézis számára lehetőséget adó témakörben. Mérföldkőként magasodnak ki azonban e téren Kulcsár Péter és Máté Zsolt eredményei. Az előbbi azzal, hogy feltárta az 1522-i tizedjegyzék készítésének valószínű menetrendjét, és ennek alapján egy-egy utca elhelyezkedésére lokalizációs javaslatokat tett. Az utóbbi pedig azzal, hogy a tizedjegyzék adatait egybe vetette az 1546-i defterével – jöllehet Péter László korábban erre felhívta a figyelmet –, és ezek alapján matematikai módszert alkalmazva próbálta az utcák és az épületek helyét lokalizálni. Leírása mellé térképeket készített, amelyek képileg máig meghatározó módon elénk tárják a középkori város feltételezett topográfiáját. Nagy érdeme, hogy fáradozása során felhasználta a várost ábrázoló 18. és 19. századi térképeket. Ugyanakkor Káldy-Nagy Gyula és Vass Előd defter kiadásairól sem feledkezhetünk meg. (A fenti szerzők Szeged topográfiájára vonatkozó munkáit irodalomjegyzékünkben tüntetjük fel.)

²⁶ Reizner János 1899–1900. 1:57., Blazovich László 2005. 32.

²⁷ Máté Zsolt 1989. 14. sz. térkép.

²⁸ Petrovics István 1983b. 354., Kulcsár Péter 1983b. 492.

²⁹ Kulcsár Péter 1983b. 493.

³⁰ Bálint Sándor 1963a. 27. 42.

³¹ Balla Antal 1776/1., Péter László 1974a. 313–314.

³² Szeged sóelosztó központ szerepére lásd az Aranybullát.

³³ Bálint Sándor 1963b. 124.

³⁴ Petrovics István 1983b. 416., Kulcsár Péter 1983b. 481.

³⁵ Balla Antal 1776/1. 1776/2., Bálint Sándor 1959. 125–126.

³⁶ Reizner János 1899–1900. 4:54.

³⁷ Kulcsár Péter 1983b. 486–487.

³⁸ 1522. évi tizedjegyzék: Banfalwa, Bálint Sándor 1963a. 44. 1570: Bánfalva utca városrész Káldy-Nagy Gyula 2008. 15. 1586–87., Káldy-Nagy Gyula 2002. 99.

- 55 Cs. Sebestyén Károly 1938. 19. 38. 56. 93., Bálint Sándor 1959. 15., Kulcsár Péter 1983b. 484. 494., Máté Zsolt 1989. 16–17., Péter László 1991. 20–21.
- 56 Máté Zsolt 1989. 43.
- 57 A lokalizálásokra I. Péter László 1974a., Vass Előd 1979. 21–24. Passim. Kulcsár Péter 1984. 11–17., Máté Zsolt 1989. 42–43. és a Szeged középkori helyrajza c. térkép.
- 58 Máté Zsolt 1989. 22.
- 59 Petrovics István 1979. 62., Tringli István 2010. 1311. 1330.
- 60 Péter László 1974a. 201., Csongor Győző 1969/1. 271.
- 61 Lukács Zsuzsa 2000. 178.
- 62 Péter László 1991. 20–23.
- 63 Állítólag „Dózsa fejét itt adták át a földnek, miután megjárta már a zord bitót.” (Juhász Gyula). Lukács Zsuzsa 2000. 178.
- 64 Káldy-Nagy Gyula 2002. 68. 100. 176.
- 65 Máté Zsolt 1989. 42. és térkép.
- 66 Máté Zsolt 2000. 6. sz.
- 67 Blazovich László 1995a. 96., Petrovics, István 2005. 108–116., Petrovics, István, 2009. 67–88.

1.3 Roads and Transport

The fortunate location of the city in terms of transport distinguished Szeged from the surrounding settlements. On its both water routes, on the Rivers Tisza and Maros, transport has always taken place since the Neolithic Period, and the Szeged rév (ferry crossing) once standing in the place of the downtown Tisza bridge provided crossing for passengers travelling between east and west. Though pontoon bridges were placed in operation already in the Ottoman era, they could not be used in all seasons because of the floods. After the Ottoman era, the permanent use of the crossing was ensured by the so-called bridge of one-hundred feet and the road on the embankment crossing the Kamaratöltés in the direction of Szőreg. The Tápai rév offered crossing for people travelling along the north bank of the River Maros. Not far from the Tápai rév runs the present-day motorway to Romania across the river. (Nowadays, the water traffic has been utilized far less than its opportunities.)

The city funnelled all of the roads running from the east and south to the west, north-west and north, and was an important intersection and crossing of transport routes. There were two roads on the banks of the River Maros from Transylvania. The northern one ran from Solymos through Oradea and Nagylak to Makó, then to the Tápai rév. The southern one ran from Lipppa through Csanád and Béb to Szőreg, then to Szeged, and from here, further on the once Chorasman (káliz) road, touching Subotica through Páli to Dunaszekcső. After crossing in Kanizsa, the road coming from Timisoara also ended here, and also beneath Szeged came the road from the south, from Belgrade, Karom - the later Kalóca, Pétervárad through Senta as well as the one coming from Subotica.

As we have already mentioned, on the one hand, one road went towards Dunaszekcső from Szeged, on the other hand, another one took the direction to Buda through Szer, Sáregyház, Félegyháza, Kecskemét, Kőrös, Ócsa, Örkény and Pest. There may have been another road to Pest and Buda from Szeged to the west, through Dorozsma and Kecskemét; however, this is not supported by evidence.¹² After the Ottoman rule, this became the principle road since it was also used as a postal route through Szeged to Timisoara. For the time being, the motorway runs not very far from it as well. The road branched out in two in Szer, besides the above detailed one, the other branch led through Csongrád in the direction of Szolnok. Roads of local importance led, for instance, to Hódmezővásárhely and Algyő via the Körtvélyes and Atka ferry crossings, alongside the track of which today one road runs to Vásárhely, Orosháza and Békéscsaba, another to Földeák, furthermore, one to Kiskunhalas through Dorozsma, which is a rather busy road still nowadays.¹³ Although the first railway bridge was built in Szeged (1858), the city's traffic conditions changed unfavourably after the establishment of the railway network, because the city happened to find itself between the two main tracks (Budapest–Halas–Subotica–Belgrade and Budapest–Szolnok–Oradea–Timisoara, and Transylvania).

2. Remains of settlements on the site of Szeged before the Hungarian Conquest

2.1 The anonymous (Stone Age, Copper Age, Bronze Age and the beginning of the Iron Age)

In the Carpathian Basin, man first appeared 350 thousand years ago, thus those 17 to 19 thousand years as per the radiocarbon dating that separate us from the people who first lived here, leaving traces after themselves, and whose remains were unearthed by archaeologists in a sand quarry in Őthalom, may seem insignificant. The site was supposedly the camp of reindeer hunters.¹⁴ By the start of the Neolithic Age, after the turn of the 7th and 6th millennium BC, radical changes were brought about when, following the Mesolithic Period, people coming from the Balkans occupied our territory. This population was given the name Kőrös culture. Their earliest remains (from 6000-5822 BC) were discovered in the vicinity of our town, in Gyálarét. This time, as later many times - even today, our region became the border region of two great cultures, the Linear Pottery culture expanding from the Netherlands across the Great Plain to Ukraine, and the one characteristic to the world of the Balkan, Mediterranean, Minor Asian regions, from the Middle East to the Great Plain (i.e. Linear Pottery cultures, and the Kőrös, Vinča [Tiszasziget], Szakálhát cultures). The most important archaeological sites from the early- and mid-Neolithic age around Szeged are: Rőszke, Maroslele, Gyálarét, Tápe-Lebő and Őszentiván. The Neolithic development reached its peak in the first half of the 5th millennium BC. Due to the settlement concentration, large settlement centres (tells) surviving for several centuries were established (e.g. Tisza culture), offering an opportunity for a preurban development as well. Its most important archaeological sites around Szeged are: Tápe-Lebő, Deszk-Ordos, Hódmezővásárhely-Gorzsa and Kőkenyidomb, in a bit further north, Szegvár-Tűzköves.¹⁵

In the second half of the 5th millennium and the first half of the 4th millennium BC, the Copper Age development took a dramatically different stance. The central settlements became totally uninhabited, and large animal husbandry became dominant instead of land cultivation. These

were the Tiszapolgár and Bodrogkeresztúr cultures whose sites were archaeologically explored in the environs of Tápe, Deszk-Vénó, Szőreg and Őszentiván. The copper treasure of Szillér and the enormous Tápe-Malajdok copper axe now belong to Szeged's treasures. The appearance of people of the Pécel-Baden culture marks also the late Copper Age, its remains were found in Lebő and in the wider surroundings of the city, and then at the end of the 3rd millennium and during the 2nd millennium, the nomadic, large animal rearing, pit-grave kurgan population appeared, who left several thousand kurgans after themselves.¹⁶

At the beginning of the Bronze Age, several Balkan, Oriental and Central European peoples lived in our region, mingling with each other (i.e. Makó-Kosihy-Čaka, Nagyrév and Óbéba-Pitvaros cultures). Their traces can be found in Tiszasziget. The population settling down in the Middle Bronze Age established tell settlements again. This period lasted from the second third of the 3rd millennium to the middle of the 2nd millennium BC. At about this time, the people of the Szőreg-Perjámos culture (Klára-falva-Hajdova) lived around the borders of the town. Then a newer migration started, which resulted in the influx of burial mound building cultures in our region. With this, the complicated period of the late Bronze Age came, which was terminated at the end of the 9th century BC by that people whose iron tools remained in the cemeteries of Őthalom, Lebő and Szőreg.¹⁷

2.2 The ones with names

The 6th century BC brought about significant changes. At that time, the Scythians appeared in the Carpathian Basin and the Scythian-origin Agathyrsi in our region. The grave remains excavated in Sándorfalva-Eperjes and Csanytelek-Újhalastó have preserved their memory. In the 2nd century BC another people came, the Celts, and with them the Scordisci and probably the Taurisci tribes (Szeged-Roosevelt tér). Their archaeological findings closest to Szeged were found in Szőreg in the Pavó brick manufacture and in Kiszombor; furthermore, they founded the town of Partiscum in the place of or near Szeged. From this name, the name of the Tisza can be inferred. Their presence is evidenced by the Celtic grave unearthed in 2003 in the area between the western corner of the museum building and the statue of István Tömörkény.

The successive population settling down in this region was the Sarmatian Jazigs whose period was relatively uneventful before the Migration Period and lasted from about 10-20 to 410 AD. Their finds were brought to light in the Jerney brick manufacture in Dorozsma as well as from their burial places in the vicinity of the town near the road to Csongrád. In the period of the Roman-allies Sarmatians, in the 2nd and 3rd centuries AD, the Romans built a castrum near the ferry crossing, about which we are going to provide more information in the chapter on the castle. In the late Sarmatian era, Roxolani people settled down in our region. Their relics were unearthed in graves in the No. 151 well district in Szeged-Tápe and Makkoserdő and that of the Gepids following them in an explored burial place in Tápe Malajdok.¹⁹

The Huns arrived in our region in about 410 AD. The greatest and most famous Hun treasures, relics of a sacrifice, were dug up by archaeologists in Nagyszéksós near the town. Additional Hun burial relics were found in the Kiskundorozsma-Kenyérvár mound. The local legend places the seat of Attila's Empire somewhere around Szeged.²⁰ The Huns were followed by the Gepids, and the Kingdom of the Gepida existed from 457 to 567-568. During the field explorations in the south-western part of Kiskundorozsma, besides others, remains of Gepid settlements were discovered. Meanwhile, on the left bank of the Tisza, in the cemetery lying in the southern part of Szőreg, weapons of male warriors, jewellery worn by women, amber beads and other relics were found. Catacomb graves were also found in the cemetery, which already signalled the heritage of the successive people of the Avars.²¹

The Avars' rule of about three and a half centuries that science divides into three periods existed from 567 to 805. Most archaeological finds from the age prior to the Hungarian Conquest are mainly from the era of the Avars. We are just listing some of the most relevant ones: (Szeged-Őthalom, Szeged-Rókus, Tápe-Lebő, Szeged-Kundomb, Makkoserdő).²² In the 9th century, the town and its environs became the border territory of the Bulgarian State up to the Hungarian Conquest, though there are some indications in place names, the archaeologists have not found Slavic heritage additionally to the Avarian ones so far.

3. Settlement structure and topography in Szeged between the Hungarian Conquest and the Ottoman rule (895–1543)

3.1. The Conquest period and state foundation

The conquering Hungarians, though they appeared earlier in military alliance in the Carpathian Basin, started settling in the Great Plain and our region in 895. No contemporary chronicles exist about this crucial event, however, in the works of Anonymus living 300 hundred years later, areas lying near the Tisza in Csongrád County were mentioned. After having

conquered the Bulgarians, our predecessors occupied the important crossing at Szeged and the station of the Transylvanian salt transport and distribution having extraordinary importance since ancient times.

The Hungarians settled in the Carpathian Basin tribe by tribe. The prince's territory spread from the Danube region to the River Tisza, whereas the other side of the river was occupied by the predecessor of Ajtony's tribe, as a result of which the area of our town became a border region. Now, we are listing the archaeological finds of the Hungarian conquerors starting from the Tisza counter-clockwise. Their whole cemeteries of extraordinary importance were fully excavated in the vicinity of Algyő. The excavations in the area of Makkoserdő and the road to Csongrád brought a cemetery of two socially different groups to the light. In the area of Őthalom, two cemeteries were revealed. At the machinery service station of Kiskundorozsma and the Jerney brick-works, graves with horse harness and quiver were found. On the two islands in the flood area on the left bank of Tisza, in Tápé-Malajdok and Lebő, burials of Hungarians took place also in the era of the Conquest. Readers may notice that archaeological finds can be discovered going back to several thousand years at the same places.²³ We think that in the built-up areas of the city, treasures similarly rich to the ones nearby could not have been found just because of the urban developments.

During the state foundation, Szeged first became part of Bács County, which is also proved by the fact that Szeged's archdeaconry as well as its archdeacon belonged to the Archdiocese of Kalocsa-Bács in the Middle Ages, while Tápé to the Archdiocese of Vác. However, later by the expansion of Csongrád County to the south, Szeged became part of it; in fact, it was the Csongrád Ispán's (comes) seat after the Tatars' invasion for a while. Moreover, the area on the left bank of the Tisza became also part of Szeged after Saint Stephen had conquered Ajtony.²⁴

3.2 From the pre-urban settlement to the royal town

Szeged, in whose name most probably the Hungarian *sziget* (island)²⁵ word conceals itself, became a constantly growing town in the medieval times attributable to its already mentioned fortunate location. In its early history, besides the smaller islands, the middle one among the three bigger islands was the most important. Already from the Roman era, or also even earlier, there was a fortification here that defended the river crossing, which influenced the settlement structure until the end of its existence. For defence reasons, the town was surrounded by wide empty areas from the north, west and south, which in peaceful times were used for holding weekly and yearly fairs. The fact that a huge space around the ferry crossing already existed in the 15th century is proved by the charter of King Vladislaus II from 1499, in which he granted the permission for a cattle fair in the western and southern parts.²⁶ Additionally, towards south, the *suburbium* – Alszege – was formed, which received the name *Palánk* in the Ottoman era. The former suppositions stemming from János Reizner's hypothesis identified Alszege with Alsóváros (Lower Town). However, upon reinterpreting the relevant data, we identify Alszege with the suburbium lying south of the castle.²⁷ It was bordered by the earthwork and ditch that ran from the north, in the space in front of the castle, and from the west, in the course of the present-day Kelemen utca and Zrínyi utca, spreading further south to the approximate area of the today's Archdiocese and Faculty of Natural Sciences as far as to the embankment of the Tisza.²⁸ The castle and the suburbium were defended first by ditches, then trenches and ditches.²⁹ It is still debated whether in 1524 a fortification wall was built or not for the defence of the later Palánk.³⁰

Here reached the main road Szeged coming from the south through Röske and Szentmihály, through the Pétervár(ad) Gate – as it was later called, then following the track of the today's Petőfi Sándor sugárút and the water-free area of Dugonics tér, going further in the Nagy utca (today's Oskola utca) – possibly the once main street of the town, and Szent György utca – taking its name after the name giver of the church – (today's Dugonics utca) in the direction of Szer, Sáregyház, Félegyház and Csongrád. Bertrandon de la Brocquière the knight may have thought about this route when in 1433, he wrote that Szeged consisted of a single mile-long street.

Felsőváros (Upper Town), Felszege, having also a suburbium character in a period of the medieval times, whose name we are to explain later, was built on a bigger and several smaller islands. It was surrounded by the area in front of the castle in the south, a marshy land in the north, by the area in the today's Madách utca in the west and by the Tisza in the east. On the Tisza side, there was a sandbank alongside some of its parts. The Kis-Tisza branched out of the main river in the area of the present-day stadium, the memory of which has been maintained in the street name called after it. Not far from it or just in its bed flowed the Sándor's brook, which adjoined the Tisza at the today's small boulevard. The Sándor rév (ferry crossing) was situated on it north-east to the today's Zsótér utca.³² In the south of it, the medieval port of the salt boats can be localized, from where the white gold was carried to the salt warehouses located in the area of the Belvedere Palace and Kőrösi József Secondary Vocational School.³³ Sándor Bálint listed the numerous places of the former water system alongside the Tisza: Szillér, Annusér, Jánosér, Kemös, Tápaiér, Ásvány, Bencfa, Cigánytanka; this last one flowed into the Kis-Tisza from the north and north-west.³⁴ The flooded area, called Nagyfenék and connect-

ed to the Szillér in the north (Csillag tér, Lugas utca), spread as far as to the Dominicans', and after the Ottoman era, to the Minorites' Church. A greater dry area was situated here, extending to the flooded land in the place of the present-day Szent István tér. The areas separated from each other by waters were all inhabited. From the medieval times, two churches, the already mentioned Saint George Parish Church (1333–1337) with a cemetery next to it and the Dominican Order Saint Nicolas Monastery (1318), were the most important orientation points in the area.³⁵ The former one stood in the place of the today's Dózsa Primary School, whereas, on the ruins of the latter, the Minorite Church was built in the 18th century. (map A.3.1)

On the third big island situated Alsóváros, as it later was called and now we consider a suburb (Vorstadt) since it was located far from Alszege because of the swamps. Its name appeared in 1359, when the citizens of Szeged's lower part purchased the plot in their neighbourhood located on the Balak lands (Ballagi Lake area). This area, on the contrary to the former two islands, lay further from the Tisza, since along the bank of the main river, there were mostly low-lying, water-flooded and marshy lands, such as the Kis-Tisza that branched out at the area of the today's Children's Clinic, which was called Sebősfok, Közép-tó, Feneketlen and Jató at its certain sections. According to the Balla map, Bánomföldek, Káposztások (cabbage fields) and Topolya were places at higher elevation.³⁶ This suburban district was bordered by Ballagi Lake in the south, further on by the big Tisza bend (today's Gyálarét Holt-Tisza – blind channel), on which there was a ferry crossing at Fehérpart, and by lakes without outlets in the west. It is still an issue to explore how and when in the medieval times this district pushed forward to the suburbium, from which it was also isolated by water covered areas. The first data on the Szent Péter Ispóty (Saint Peter Hospital) and its church dates back to 1458.³⁷ The Observant Franciscans started building the still standing Virgin Mary of the Snow Church in 1450 and finished it in 1503.³⁸

In its medieval history, Szeged was surrounded by three nearby settlements. Though their name appeared only later in the sources, they had existed long before. The location of Bánfalva was not found for a long time. As a result of the publication of the defters (tax registers), it could be determined that it was situated near the area of Felsőváros along the bank of the Tisza, maybe on the island surrounded by the Kis-Tisza and the main river, or even further to the north towards Tápé since it was inhabited by fishermen.³⁹

By the expansion of the medieval Felszege to the north, and that of Asszonyfalva to the south, the two settlements adjoined, which fact, according to the contemporary charter practice, the text writer worded in 1405 as such: „Azsonfolua alio nomine Felzege”.⁴⁰ The change of the name can be explained only this way, though in a charter of 1355, the inhabitants of Asszonyfalva were taken records of together with Alszege.

Balak has already been mentioned. Its name has been maintained in the name of Lake Ballagi. The citizens of Szeged's lower part purchased some of its lands from Benedek Balaki's widow in 1359. Owing to this, the settlement became part of the city. We must mention at this point that the later Alsóváros belonged to the suburbium, Alszege, throughout the Middle Ages since neither the name of its independent parish nor its independent judge was recorded in the charters.

A little further from the three settlements but still near the town located Tápé that King Béla IV donated to the citizens of Szeged together with Vártó in 1247.⁴¹ Though in the Charter of Szeged of 1719 it was identified with the Holt-Tisza, Vártó may rather be identifiable with the present-day Tápai meadow lying along the left bank of the main river, which is still cultivated by the people of Tápé. In the north of Tápé, (AI) győ spread over.⁴² Dorozsma was located in its today's territory. Szentmihály also lay in its today's location between the Holt-Tisza in Gyálarét and Maty brook.⁴³ From the low, wet and marshy lands at the confluence of the Tisza and Maros, protruded the mound of Szőreg on which Szőreg village was established, and Szentiván and Gyála were situated south east of it.⁴⁴

3.3 The royal town (1247–1543)

Similarly to the former period, the sources do not offer too many topographical data on the royal town period either. The 1522-year tithe record is an exception. Besides the already mentioned location names (names of church institutions), the first street names were recorded in 1459 in the memorandum made about the miracles of St John Capistrano in 1460.⁴⁵ The Szent Erzsébet utca (platea Sancte Elizabeth) may have been one of the small streets in Felsőváros in the Middle Ages where the Saint Elizabeth Hospital and chapel stood.⁴⁶ We can look for its place around the area of streets Maros, Kálmány and Zárda utca. We may not be far from the truth if we consider the chapel to be the predecessor of the small church raised later by the Serbs. Also a hospital gave its name to the Szent Péter utca (vicus Sancti Petri). It ran in the area of Mátyás tér and Borbás utca, along the Saint Peter Hospital. Its name reappeared in the 1816-copy of the Balla map as Régi Ispitáll utca (Old Hospital Street).⁴⁷ The third surviving street or square name in the memorandum is Szombathely (vicus Zombathel), which constantly appeared between 1546 and 1590.⁴⁸ It was situated in Középváros (Middle Town) which was called outer or external Palánk after the beginning of the Ottoman rule. The section of

the street starting from the today's Széchenyi tér and taking its course to Dorozsma was supposedly called by the same name; therefore, it was one part of the vast free space surrounding the castle. Péter Kulcsár identified it with Árokhát utca appearing in 1522, but Zsolt Máté located it to Alsóváros.⁴⁹ It is inevitable that the name Szombathely suggests the venue of the Saturday fair and certainly marked one of the marketplaces situated on the open grounds around the castle, then the road to Dorozsma started from there in the course of the today's Kossuth Lajos sugárút, through a narrow ridge separating the wetlands.⁵⁰

The already quoted tithe record of 1522 is the most important source concerning Szeged's medieval street grid and topography. Before departing on a detailed analysis of the street system of the single districts, we can state that, apart from the medieval Middle Town and the post-Ottoman Outer Palánk which was built in its place, the medieval Szeged belongs to the group of towns that have a kind of layout that is called parallel street settlement by professional literature. The streets of such settlements run parallel to each other and may adjoin in the square in front of the town gate, forming a spindle shape this way. Two or more parallel streets are connected by narrow lanes, creating a ladder layout.⁵¹ If we compare Zsolt Máté's reconstruction of the town map with the 18th-century maps, we can see this pattern in all of them.

In the suburbium, there were two longitudinal streets in north-south direction: one was Nagy utca (present-day Oskola utca), which connected the marketplace (Lathran) with the square in front of the Saint Demetrius's Church and the southern gate, and the other was the Szent Demeter utca (today's Dóm tér and Révai utca), which turned in a curve to the south exit of the town. Both street courses can be found in the later maps.⁵² Between Nagy utca and the ditch of the quarter, there were small streets (lanes). Lying in the course of the today's Oroszlán and Tömörkény utca, one of these side streets was Szántó utca (1522), later Boldogasszony utca (1546), which already received a name on its own.⁵⁴ The cemetery of the suburbium was situated around Szent Demeter utca and the church. Furthermore, there were small streets and lanes between the street and the Tisza. From among them, the name of Kis utca was entered into the records in 1546. However, this belongs to the history of the next period.

Apart from the Saint Demetrius's Church and István Sárszegi's house, there were only a few stone houses, that is, built from brick: one of them was László Szilágyi's that stood opposite the house of judge István Zákány in Nagy utca, and another such house was Benedek Fügedi's on the marketplace, where John of Capistrano stayed in 1455. Sokolu Mustafa's palace was also situated on the marketplace, which most probably had been built prior to the Ottoman occupation.⁵⁵ In addition to the listed ones, there were more brick houses in the aristocratic quarter of the town, however, no data of them are available. We have written documents about the Franciscans' monastery and church, however, no archaeological finds available that could help us determine their exact location. Knight Bertrandon de la Brocquière may have listened to a Hungarian mass in that church in 1433.

Based on the defter of 1546, the research located eight-nine streets in the Middle Town, by its later name Outer Palánk: some of them ran from the western open grounds surrounding the castle to the west, as far as to the not exactly identifiable wetlands, and the rest stretched from the today's Madách utca as far as to Petőfi Sándor sugárút in north-south direction. We can exactly determine the track of two of them. The Szegedi utca (1522), later Széles utca (1546) entered the city from the direction of the today's Petőfi Sándor sugárút and Kárász utca, and Szombathely utca (1459, 1546, etc.) whose track we have already localized.⁵⁷

Regarding the location of other streets, lacking other orientating facts, we still consider Péter Kulcsár and Zsolt Máté's research conclusions as guiding principles. The localization of Kis utca (1522) (approximately present-day Madách utca), Félszer utca (1522, 1570) (section of Tisza Lajos körút between Kölcsey utca and Püspök utca), Gömböc utca (1522, 1546) (approximately present-day Kölcsey utca), Kyslatran utca (1522) (approximately present-day Attila utca, Kis Jenő utca and Klauzál tér), Lysa utca (1522) (section of Kossuth Lajos sugárút, from Rákóczi tér to the downtown area), Prédikátor utca (1522) and Varga utca is still a strongly debated issue.

The main streets of Felsőváros ran also approximately from the north-east to the south-west parallel to each other. Among them, only the track of Szent György utca (1522, 1546, etc.) (today's Dugonics utca) can be localized safely. Szentlélek utca (Spiritus Sancti) (1522) ran supposedly besides the Premonstratensian nuns' monastery, in the course of today's Zárda utca. Szent Miklós utca (1522, 1546) (present-day Tímár utca, Festő utca) took its name after the Dominican Saint Nicholas Monastery. Söhordó (Sohordo) utca (1522, 1560, 1578) together with Halász utca, appearing for the first time in 1546, should be looked for around Felső-Tisza-part (Upper Tisza bank) due to their name and their listing in the records, likewise the formerly mentioned Bánfalva.

Similarly to Zsolt Máté, Péter Kulcsár localized Angyal (Angyaal) utca (1522) (today's Gál utca and Szent György tér), Bondy utca (1522) (the inner part of today's Maros utca), Haynal utca (1522) (the section of Maros

utca, stretching further out from Festő utca), Kerek Street (1522) (today's Söhordó utca, Glattfelder Gyula tér, Kálmány Lajos utca) and Műves utca (Mjves) (1522) (Kazinczy utca) among the small Felsőváros streets. The course of Varga utca can roughly be corresponded with that of Bárka utca and Zsótér utca. Regarding Buda utca (Bwdaŷ) 1522, 1546, etc.), though Péter Kulcsár listed it among the small streets, we rather accept Zsolt Máté's opinion who thinks that it is the section of today's József Attila sugárút stretching from Retek utca to the downtown area. As it was also repeatedly mentioned in the sources until 1560, the city was open to the north; therefore, this street supposedly ran in the direction of Algyő, just like today. However, we have not been able to identify the streets opening outward from the city and leading to Tápé. The course of Madaras utca (Madaarazs) (1522, 1546, etc.) can be corresponded with that of today's Teleki utca. Further to the west, Tót utca (Toth) (1522, 1546, etc.) followed, which covered some parts of today's Takaréktár utca and Juhász Gyula utca.⁵⁸ Though King Sigismund granted permission for setting up a marketplace in Felsőváros in 1431, its location is still debated. Zsolt Máté localized it supposedly in the area of Saint George's Church,⁵⁹ nevertheless, other options ought to be thought over as well. The quotation of "in superiori foro de Zeged" - the superior fair of Szeged - presumably mentioned in a charter of 1328, refers to this,⁶⁰ and we think that the fair was held on the open grounds located around the castle along the bank of the Tisza, and later the Serbian fair may have been in its place.

The main streets of the third big island, the later Alsóváros (Lower Town), also opened in the direction of north and south. Among them, only the course of Szentháromság utca, which overlaps with its present course, can be determined exactly. It is called after the Holy Trinity statue and chapel that once stood in the middle of the street.⁶¹ Parallel to it ran Balog (Baaloogh) utca, later Új Boldogasszony utca (1522, 1546, etc.) in the area of today's Apáca utca and Sárkány utca. Both streets connected the suburbium with Alsóváros, and both ended in the square in front of the Virgin Mary of the Snow Church. According to Zsuzsa Lukács, the first and independent building of the monastery complex, the western wing, was finished in the 1480s, and after that the construction of the new church was started and was finished in 1503.⁶² Based on this, the permission of the fair in front of the monastery originating from 1459 was not meant to this site but to the one in front of the monastery in the Palánk.⁶³ The cemetery of the quarter was situated north-east to the church in Alsóváros, which was terminated later, in 1776. The square in front of the church (today's Mátyás tér) was the centre of the quarter, and not far from here stood the Saint Peter Hospital, which can be localized in the area of Mátyás tér and Borbás utca. The hypothesis of the architectural historical connectedness of the Virgin Mary of the Snow Church and the Saint Peter Hospital was made by Zsuzsa Lukács,⁶⁴ which we are not going to deal with due to lack of space.

The mentioned streets ran from the square further to south to the Kőégető (Kwegyethew???) (Brick-works) (1522, 1546, etc.), where brick was burnt for the city's brick buildings, and led to the southern borders of the quarter under the name of Újbaldogasszony (1546), later Boldog Asszony (1776) utca. We point it out here that it is to be reconsidered whether we should not localize Kőégető utca and Fazékszer utca recorded from 1546 to the area of today's Cserepes sor, since people could find clay needed for brick burning and pottery in that area. The localization of Fazékszer is further complicated by the fact that it is listed separately in the Turkish tax registers of 1585-86, 1586-87 and 1670, what is more, it was recorded as a village in the latest one,⁶⁵ which suggests that it was inevitably situated on the boundary of the quarter. Since in the 17th century, there was a huge drop in the population of the town, it can be imagined that there was an extended uninhabited space between it and the town; that is why the makers of the tax register considered it to be an independent settlement.

The longitudinal streets were intersected by Kun utca (Kwn) (1522, 1546, etc.), which can be localized in the area of present-day Rákóczi utca and Mátyás tér, furthermore, according to Zsolt Máté, we can mention the streets Árokhát (Arokhat) (1522) and Fazékjártó (1546) utca in the south, and smaller side streets and lanes besides them.⁶⁶

The tithe record of 1522, a significant undertaking of the medieval Hungary, provides invaluable data for many disciplines. In drawing up Szeged's topography, it is an indispensable source since we can get to know the town and its environs at the end of the medieval times, in which changes only occurred later in the Ottoman era. Additionally, it offers an opportunity for us to draw the medieval social topography of the town's population as Zsolt Máté did (see the next chapter).

The population of the city in the Middle Ages was exclusively Hungarian, but became more diverse under the Ottoman rule. Turkish and mainly southern Slavic peoples (Serbs and Bunjevac) in service of the Turks moved to the Palánk (the walled off city), and some groups of these stayed in the city after the Ottoman occupation. Among the new population arriving after the Ottoman era, Germans and Jews were the most prominent, though they make up only a little more than one percent of the population nowadays.⁶⁷

Szeged 16–18. százada

Máté Zsolt

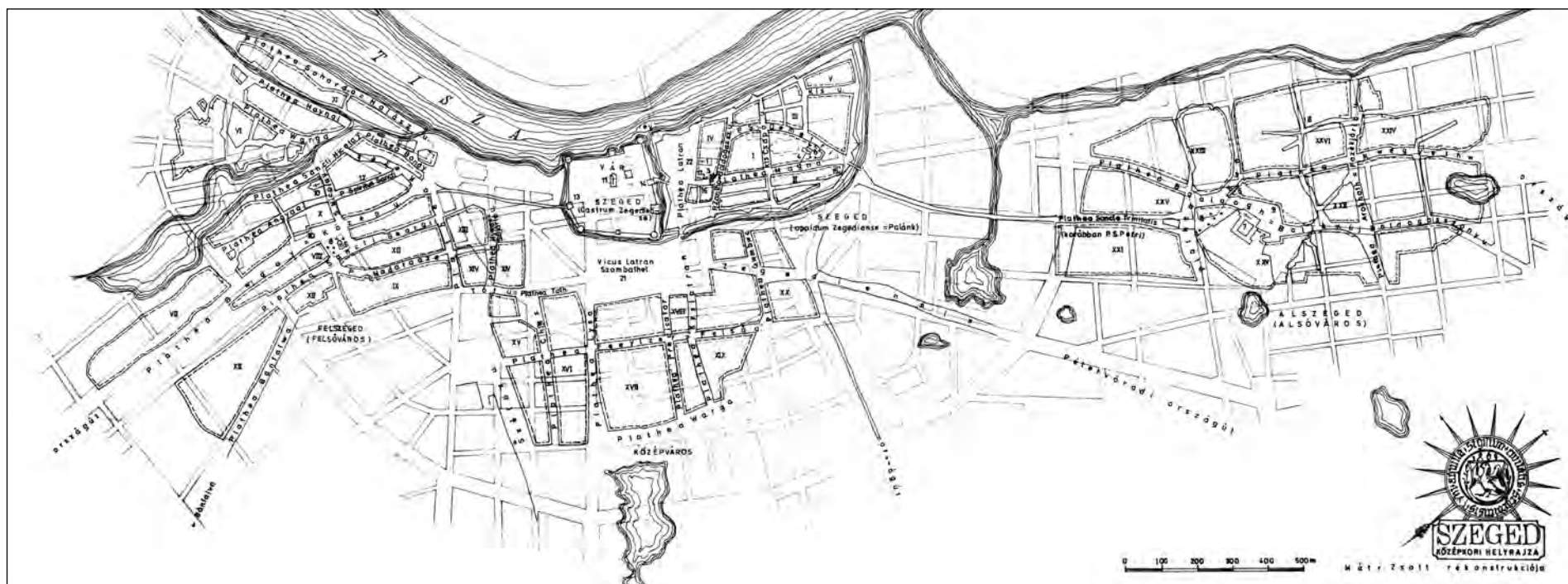
A későközépkori város és a hódoltság kora

A középkorban Szeged jelentős országos szerepkörrel rendelkezett. Szellemi élete és reneszánsz kultúrája pedig az európai vérkeringésbe is bekapcsolta. A város szabad státuszának legnagyobb jelentősége az ezzel járó vámmentes szabad kereskedelemről fakadt. Ennek fontosságát tovább növelte a város számottevő borkivitele és élőállat exportja. A szabad piac mellett Szegednek külön országos jelentőséget kölcsönzött az itt lévő királyi sólerakóhely, amelyről még az 1222-ben kiadott Aranybulla rendelkezett.

A 16. század első felében, Szeged királyi szabad város, egyben az Alföld legnagyobb¹, országosan és nemzetközileg is fontos városa, igazi karakterét tekintve polgárosodó parasztváros volt. Bár jelentős értelmiséggel és kézműiparos réteggel is rendelkezett, a lakosság létalapja döntően a kiterjedt határban folyó állattenyésztés, mezőgazdasági termelés és halászat volt. A gazdag polgárok pedig délen, főleg Péterváradon és Kamancon szőlőbirtokokkal is rendelkeztek.

Az 1543 farsangján bekövetkezett török foglalás gyakorlatilag ellenállás nélkül történt. A szokásos rablás és a város felgyújtása² a településen sokat nem változtatott. A visszatért lakosság hamar újra birtokba vette és kijavította egyszerű házait. A török hatalomnak érdekében állt, hogy a polgári élet minél előbb helyreálljon, és a lakosság adózatható legyen.

A város kiterjedéséről, szerkezetéről az utolsó keresztény összeírás és az első török defter összevetésére alapozott középkori helyrajz ad képet.³ Bár ez a rekonstrukció, amely a két összeírásról sokirányú alátámasztó vizsgálat – oklevél adatok, történeti térképek, domborzat vizsgálat, talajfúrások, analógiák – felhasználásával készült, minden igyekezete ellenére hipotetikus, mégis jó rálátást biztosít a 16. századi Szegedre.

1. ábra. Szeged 16. századi topográfiai rekonstrukciója (Máté Zsolt 1989. nyomán)
Fig. 1 Topographical reconstruction of the 16th century Szeged (Source: Zsolt Máté, 1989)

A hódoltság eleji városkép nem sokban különbözhetett az 1522. évi tizedjegyzékben összeírt középkori várostól. Egy biztos, hogy meg kell cáfolnunk azt a korábban elterjedt nézetet, amely szerint a középkori *plathea* elnevezés nem utcát, hanem tömböt jelent⁴, s a hódoltság alatt a városok törökös módra átépültek és bizonytalan szerkezetű *mahallék* jöttek létre⁵. Az utcanevek, családnevek továbbélése és városrészenként a telkek, háztartások száma azt mutatja, hogy nagyobb változások majd csak a 143 éves török uralom második felére tehetőek. A középkorban Szeged királyi szabad város volt. A török hódoltság alatt pedig kiváltságos szultáni várossá, hász várossá lett. Polgári és katonai igazgatási központ, a több megyére kiterjedő szegedi szandzsák központja volt.

A város több, a vízjárta környezetből csekély mértékben kiemelkedő, elkülönült térségből állott. Az északon Felsővárosból, középen a várból és erődített elővárosából, a Palánkból, a várral szemben nyugat felé a bizonytalan betelepülési idejű és jogi hovatartozású Középvárosból és egy délre eső, különálló nagy szigeten fekvő Alsóvárosból álló városszerkezet már a középkorban kialakult. Ezek a kiemelkedések a Tisza szeszélyes vízjárása folytán évenként akár többször is valóságos szigetekké váltak.

A Tisza nagy kanyarja mentén észak-déli irányban mintegy 4 kilométer hosszban nyúlt el a város, kelet-nyugati irányban pedig egy kilométernyi szélességben, a víztől védett, magasabban fekvő területeket használta ki. A négy városrész nem képezett folytonos beépített területet. Egyrésről a vízállásos, mélyfekvésű részek – a Tisza időszakosan elöntött területei – képeztek akadályt, másrésről a vár védelmét szolgáló, stratégiai okokból

beépítési tilalom alá eső, a várfalaktól mért cca. 1200 méteres gyeptől, a gláncsz választotta szét az egyes településrészeket. A város fontos igazgatási és kereskedelmi szerepe megmaradt. A tiszai rév vagy hajóhid biztosította az összeköttetést Erdéllyel és a török birodalom délibb részeivel, – a vár nyugati kapujánál összefutó utak pedig Budával és a királyi Magyarországgal. Újszegeden ekkor még lakatlan mocsárvilág terült el.

A szandzsákbég a Palánkból székelt, valószínűleg a Szilágyi kőházba költözött be.⁶ De nyilván álltak még a palánki Nagy utca előkelő palotái, Sárszegi István szegedi gróf háza a Palánk déli kapujánál, vagy Fügedi Benedek háza, amelyben Kapisztrán megszállt.

Az 1548 évi összeírás (az 1546 évi defter 1548-as javítása) szerint 12037 családfő volt a városban, mintegy háromszázal kevesebb, mint az utolsó keresztény összeírásakor, 1522-ben. Figyelembe véve az Alföld ismert építési szokásait, – a palánki házakat nem tekintve – ez cca. 1200 földszintes, sárból épült nádtetős, ritkábban zsindelyfedésű házat jelentett.⁸ 1639-ben az alsóvárosi ferences kolostor nádfedéséről értesülünk egy török iratból.⁹ A házak utcára néző oromfalasak voltak, átlagosan 10 öl (19,6 m) széles telken, és két vagy három helyiségből álltak. A főbb utcák szélessége pedig – a középkori jogrendhez igazodva – bizonyára olyan volt, hogy két szembe jövő szekér ki tudjon térni. Ebből a háztengerből emelkedett ki 6-8 méter magas falaival a vár, az öt középkori templom, a Palánk palotái és az emeletesnek ismert alsóvárosi kolostoron kívül esetleg még egy-két egyházi épület vagy kórház. A várat és a palánkot 10 öl széles árok vette körül. Alsóvárost mélyfekvésű vízállásos terület választotta el a Palánktól, a Középvárost nyugaton vizek határolták. Felsőváros pedig valóságos vízi világ volt, az évi kétszeri áradás alkalmával hat nagyobb szigetből állott, amelyeket hidak kötöttek össze, a Tisza mellékfolyásai szabdalják, és közepén terpeszkedett a Vízállásos Nagyfenék.¹⁰

A korábban két plébániára osztott városban, sőt az egész csanádi egyházmegyében a török megszállás alatt kizárólag az alsóvárosi ferencesek lelkeskedhettek.¹¹ A főként tehetősebb körökben terjedő kálvinizmus hívei a megszállás után egy-két évtizeddel elhagyták a várost. A Szegedről elszármazott közösségnek és prédikátorainak jelentős szerep jutott a debreceni reformátusság meggyökeresedésében.¹² A törökök a palánki Szent Dömötör templomhoz minaretet építettek, dzsámivá alakították, ez lett a Hasza serif dzsámi¹³, Szeged többi középkori templomának és a többi egyházi intézmények hasznosítását nem ismerjük. De valószínűleg valamelyik kolostorban vagy zárdában működött a Cselebi által 1665-ben említett két dervis kolostor, a medresz (iskola) és a két elemi iskola. Több templom ekkorra már romba dőlt.¹⁴ Ugyanakkor a 18. századi térképek tanúsága szerint a Szent György templom, Szent Dömötör templom és az alsóvárosi ferences templom melletti temetők fennmaradtak.

A középkori piacjogok továbbélésében nem lehetünk biztosak, de arról van adatunk, hogy az 1499-ben II. Ulászló által csütörtöktől szombatig tartó hetivásárok tartására megerősített piacjog, amely a Lathran utcában (a mai Roosevelt téren) engedélyezte piac tartását, a török korban is gyakorolt jog volt.¹⁵

A Palánkon belül, a vár és a szandzsák bég Nagy utcai lakótömbje között feküdt a piactér, egyik oldalon a Tiszai révre, másik oldalon az országos utakra nyíló kapuval. A város vallási és etnikai szempontból 1548-ban, a betelepülő muzulmánoktól eltekintve, teljesen homogén település volt, kizárólag katolikus magyarok lakták. Az egyes városrészek azonban szo-

ciográfiailag eltérő jelleget mutattak. A két ráánkmaradt összeírás, az 1522. évi tizedjegyzék¹⁶ és az 1548-ra datált defter¹⁷ adózási adataiból kiolvashatjuk a városi lakosság vagyoni, foglalkozási, műveltségi viszonyainak topográfiai eloszlását.¹⁸

A település valóságos központjait – a tizedjegyzék és a korai defterek adatai szerint – az előkelők házai által körülvett templomok képezték. Felsővároson és a Palánkban a templom közelében találjuk a bírót, a vár tövében a szandzsák bég házát. A templomok és a kolostorok egyben a műveltség központjait jelentették. Közeliükben helyezkedhettek el a pap-ság lakóépületei, ott laktak a latinban és írásban jártas „deákok”, akik az akkori szóhasználat szerint inkább írónoki és jogi munkát végző tanult emberek voltak, nem pedig tanulók.

A jó vagyoni helyzetű értelmiségnek és a gazdag polgárságnak, a papoknak,¹⁹ bírónak, iskolamestereknek, szőlősgazdáknak, nagygazdáknak és a privilegizált iparok, mint például az aranyművesség mestereinek főleg az erősített Palánk városrészben vagy a felsővárosi és alsóvárosi templom körül volt házuk.

Azok, akiknek a megélhetése a mezőgazdasághoz vagy állattenyésztéshez kötődött, leginkább a legelőkhöz közel, a jobb szállítási és raktározási vagy feldolgozási lehetőségekkel is bíró külvárosokban laktak. Ám közülük a leggazdagabbak, akik már bizonyára nem személyesen dolgoztak a földjeiken vagy nyájaikkal, a védett központokba húzódtak. Az összeírások szerint a központokban a családonkénti szolgák száma az átlagosnál nagyobb.²⁰ A finomabb iparok üzöi és azok, akiknek a munkája nagyobb értékhez kötődött, bizonyos területeken csoportosulva helyezkedtek el, talán a céhrendszer következtében. A fazekasság Alsóvároson, a bőrcserzés és bőripar a felsővárosi Tabánban zajlott. Mindkét ipar a Tiszához húzódtott, a vízközei helyet kereste.²¹

1548-ban 22, 1570-ben 16 malom adózott a városban. Hajómalmok úsztak a Tiszán, szárazmalmok álltak mindenütt a városban. A szárazmalmok még a 18. századi térképeken is sokfelé feltűnnek a kiszélesedő utcatorlatokban.

A hódoltság pár év alatt átrendezte ezeket a középkorból örökölt konszolidált állapotokat. Az állandó hadi helyzetben Szeged török katonai gyülekező pont lett. Az átvonuló katonaság élelmezése a lakosságot sújtotta.²² A polgár emellett minden után adózott, fejadót, kapuadót, az áruk után harmincadot fizetett, a földrészlet után ötödöt, a termény és állatszaporulat után tizedet adott.²³ Külön adó terhelte a malmokat, méheket stb. Egyedül a mézsáros céh, amely az állathajtóival a török posta és futárforgalmát is ellátta, volt mentes az adók alól. Emellett a királyi Magyarország is megkísérelte beszédni az adókat.

Valamikor 1554 és 1560 között a törökök az egész keresztény lakosságot kiköltöztették a Palánkból. Az előzőtt, tehetős polgárok jórészen a várost is elhagyták.²⁴ A középületek folyamatosan pusztultak. A török hatóság rendkívül szigorúan ellenőrizte az építkezéseket. Csak kivételes esetben engedélyezte az épületek kijavítását. Szigorúan megtiltotta a bővítést, magasabbra építést, és azt is feltételül szabta, hogy a kijavítás csak abban az esetben hajtható végre, ha az építmény már a hódítás előtt is fennállt.²⁵

A város kettős közigazgatás alatt élt. A mohamedán alattvalók ügyében a kádi és helyettesei jártak el. Emellett – bár leszűkített hatáskörrel – mindig volt választott magyar bíró is. Ők a keresztények egymás közötti dolgait intézték.²⁶ A legfontosabb ügyek természetesen mindig a török hatóságra tartoztak. Ez a kettősség bizonytalanságot okozott, amit tovább fokoztak az állandó kényszermunkák és a katonaság élelmezésének terhei. A portyázó török és magyar csapatok gyakran fosztogatták az utazó kereskedőket. Az egykor híres szegedi vásárookra a felhozatal megcsappant. A sanyarú helyzet – egy két betelepülési epizódttól eltekintve – az egész időszak alatt a népesség folyamatos fogyását eredményezte. Ezzel együtt a lakott terület is zsugorodott. Gyakori tűzvészek pusztítottak. A romos vagy felhagyott épületeket a rendszeres árvizek hamar elmosták, és a házak nyomait is eltüntették.

A defterekből követhetjük nyomon a város 16-17. századi sorvadását. A defter csak a *rájákat*, a *hitetleneket* írta össze, a mohamedán lakosságot nem. Nehéz megbecsülni a szegedi törökök számát. A visszafoglaláskor a várórség, – mintegy hatszáz török távozott családjával együtt.²⁷ Közeliük számíthatjuk az ostromkor a várba menekült török lakosságot is, akik a Palánk cca. 150 házhelyén laktak. Az 1566. évi drinápolyi béke után az őrség átlagos békelétszáma 300 fő körül járt.²⁸ Nem járhatunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a Palánkban kívül nem kell muszlim vagy török szolgálatban álló déli szláv lakossággal számolnunk. 1560 után pedig a Palánkon belül csak elvéttve találunk magyarokat. A város kiterjedése szempontjából tehát 1560-ig a defterek teljes családfő számát kell számba vennünk, ezután pedig a defterek családszámát a Palánkon kívüli területre kell elképzelnünk. Az adóztatás rendje a hódoltság hosszú ideje alatt változott, ezt a pontatlanságot egyéb népességi adat híján nem tudjuk kiküszöbölni. A drámai csökkenésre utaló számokat²⁹ látva arra is tekintettel kell lennünk, hogy az elszegényedő lakosság egy része adóképeségét elvesztve nem került a jegyzékekbe. 1548-ban 1203 családot írtak össze, ez még megközelítőleg a házak számát is jelentette. A Szegedi veszedelemként feljegyzett, meggondolatlan visszafoglalási kísérlet után 1553-ra a házak száma 1053 lett, és ebből is 807 tető nélkül, lakhatatlanul állt.³⁰ A Palánk gazdag ötvösei és aranyművesei Debrecenbe és Kecskemétre menekültek. A Palánk kiürítése után, az 1570-es defterben a szegedi családfők száma drámai módon 691-re csökkent. A hódoltság alatt, az idő múlásával a defterek felvétele az adóztatás változása folytán korábbi

részletezettségéből sokat veszített, például egyre kevesebb lett a feljegyzett utcanév és foglalkozási adat. Az összeírási körzetek egyre nagyobbak, az egy-egy mahallében jegyzékbe vett adóképes ráják száma azonban vagy az elszegényedés vagy az elvándorlás miatt kevesebb. Ám nemcsak az adóképes családfők száma kisebb, tényleges lakosszám fogyás is van. A részletes vizsgálat kimutatja, hogy Felsőváros és Alsóváros népessége alig csökkent, a Középváros lakossága viszont a 16. század utolsó évtizedeire elenyészett, és a 17. század fordulóján az összeírásokból el is tűnt.³¹ Helyén szőlők települtek.

1686-ra érkezett el a visszafoglalás ideje. A város előbb a török majd a hatalmas felszabadító seregek felvonulási helye lett, míg a védők a várban várták a segítséget. Az ellátás terhe a lakosságot sújtotta. A város határa szörnyű kietlen, lepusztult állapotban volt.³² „Sehol iható víz erei; a mocsárok tavak vizét még a marha sem itta. Sehol egy viruló fa, melynek árnyéka az utasnak enyhet adna. A fű, bozót oly magas, hogyha a lovasság rajta keresztül ösvényt, s mintegy barázdát nem nyit, a gyalogság alig vergődhetett volna át. Sehol a roppant térségen egy barátságos hajlék, sőt nyoma sem volt az embereknek, kivéve a pásztorok néhány nádkunyhóit.”

A zentai vereség hatására a törökök 1686. október 23-án harc nélkül adták fel a várat.

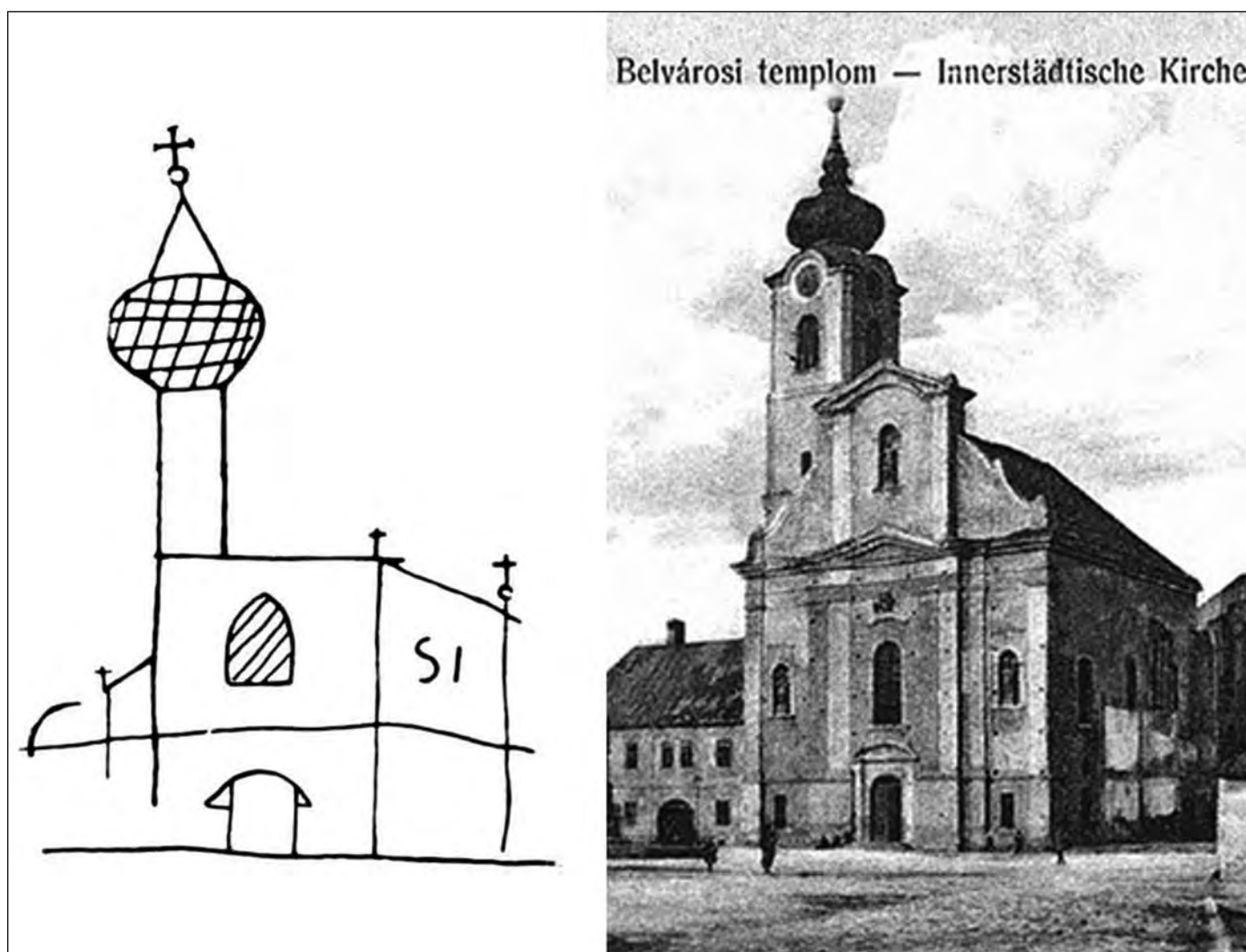
A töröktől visszafoglalt város

Nyugat-Európa euforikus lázban égett. Az egyesült keresztény seregek viharos tempóban szorították ki Európa közepéből az oszmán birodalmat. Számtalan metszet mutatta Szeged visszafoglalását, az ostromra összegyűlt seregek elrettentő hadát. Ezek az ábrázolások minaretekkel, mecsetekkel teli erősített városként mutatják be Szegedet. Felületes vizsgálat során is kitűnik, hogy a rajzolók, metszők egyike sem volt jelen az ostromnál, legfeljebb leírásokból elbeszélésekből tájékozódhattak a helyszínről. Egyébként is a veduták szerzői megfélekednek magáról a terjedelmes alföldi városról, csak a hadi események központját, a várat és a Palánkot tüntetik fel. Az ábrázolások annyiban helyesek, hogy a várat és a Palánkot a Tisza mellett, vizesárokkaal körülvéve ábrázolják, s azt is híven mutatják, hogy ez az egység vár-előváros rendszerben egységesen erősítve, de belül fallal külön két részre osztva és a várkapu előtti térséggel, a Lathránnak nevezett piactérrel (ma Roosevelt tér) elválasztva képezte az ostrom célját. A Lathrán az utcanévek tanúsága szerint a Palánkon kívül is húzódtott. Igaz, hogy csak a 18. század második feléből van erre adatunk, de a piacok helye már ekkor is a vár körüli szabad térség lehetett.³³

Hogy a hódoltság valójában milyen épített nyomot hagyott a városképben, arról nagyon keveset tudunk. A Bécsből küldött kamarai tisztviselők szépnek találták, persze ez a véleményük bizonyára csak a várra és a Palánkra vonatkozhatott. Az átvonuló több tízezres török és császári csapatok, az október eleji ostrom, a lakosság végtelen nyomora a külvárosokban ilyen véleményre nem adhatott okot.³⁴

Az egyik leginkább hitelesnek elfogadott korabeli rajz, De Beaulaincourt hadmérnök 1686-ra keltezett műve csak a várat ábrázolja északról, de a kép sarkában felismerhető, hogy a felsővárosi Szent György templom tető nélkül árválkodik és a falak tetejét gaz veri fel. Ugyanerre az évre teszik Marsigli ezredesnek a várról, a Palánkról, Alsóvárosról és Felsőváros egy részéről a Tisza felől nézett rajzát is, de a történelmi ismeretek szerint részletes kidolgozására már 1692 körül került sor.³⁵ Lényegében ezt ismétli meg az 1698-as városrajz.³⁶ Ezen a rajzon egyetlen török épület sem tűnik fel.³⁷ Ha volt is ilyen, addigra már lebontották, ahogyan a feljegyzések szerint ez országszerte kampányszerűen történt. Máig kérdéses, hogy voltak-e egyáltalán „török” épületek Szegeden. Nagy Zoltán ugyan közöl egy képet Cs. Sebestyén Károly nyomán „török épület bekarcolt rajza az egykori Demeter templom faláról” aláírással, de ha csak egy pillantást is vetünk rá, feltűnik a torony csúcsán a kereszt, és a rajz kísértetiesen hasonlít az egykor tető nélkül volt Szent Dömötör templomra.³⁸ A Tisza túlsópartjáról nézett 1698-as keltű látkép Alsóvároson ábrázolja a Havi Boldogasszony templomot, mellette egy épületcsoportot, amely főként S' Peter felirat van. Ez, bár erről többféle vélemény is van, valószínűleg a Szent Péter ispotályt jelzi.³⁹ Alsóváros és a Palánk közötti nagyobb szabad térségen két udvarházszerű épület áll. A felvétel még az 1697-es palánki tűzvész előtt készülhetett, mert a Palánk házai épnek tűnnek. Fedél nélkül áll viszont a Szent Dömötör templom. A templom mellett van a Proviant Haus felírással jelölt katonai élésház, amelynek kenyérsütő kemencéi füstöt okádnak az égre. Újszegedről, ahol még az ideiglenes ostromerőd és az egyesült császári sereg csapategységeinek állásai vannak feltüntetve, hajóhid vezet a Palánk kapujába. Postakürt jelzi a vár és a palánki házak közötti térség nyugati végén kiemelkedő posta épületet. A várat vizesárok választja el a Palánktól, az árkon a vár déli kapujánál felvonóhid vezet át. Láthatjuk a várat a tiszai körbástyával, a Szent Erzsébet templommal, a váron túl a Szent György templom tornya és fedetlen hajója látszik. Ez a kép már több olyan információt tartalmaz, amely a visszafoglalás utáni katonai berendezkedésre utal.

A Palánkból elköltözött törökök helyére 300 huszárt és 300 hajdút telepítettek be. Amíg a hadi helyzet kiélezett volt, ennek ötszörösét is beszállásolták ide.⁴⁰

2. ábra. A Szent Dömötör templom tornyába bekarcolt, tévesen török építménynek azonosított rajz és a Szent Dömötör templom egy múlt századi képeslapon. (Nagy Zoltán – Papp Imre 63.)
 Fig. 2 Drawing scratched on the tower of the St. Demetrius's Church, misidentified as a Turkish building and the St. Demetrius's Church on a last century postcard (Zoltán Nagy – Imre Papp, 63)

1697-ben szörnyű tűzvész pusztította el a Palánkot. Fennmaradt az újjáépítés telekkönyve.⁴¹ A török hódoltságot megelőző és azt követő kezdeti években a Palánkban 156 házhely volt.⁴² Az 1697. évi telekkönyv ennek több mint háromszorosát, 497 házhelyet tartalmaz. A feltüntetett telekméretek is problematikusnak tűnhetnek, – előfordul 1x1 ölnyi tulajdon is, ami nem egészen 2x2 méternek felel meg,⁴³ vagy egy öl széles hosszabb parcella. A nagyszámú elaprózott telekre esetleg magyarázatul szolgál, hogy a tulajdonosoknak mintegy fele nem civil város lakó – szekeres polgár vagy gazda – volt, hanem egy lóval bíró huszár vagy hajdú. A telekkönyv térképi rekonstrukciója csak a legutóbbi időben sikerült.⁴⁴ A telekkönyvben rengeteg figyelemre méltó adat van, a tulajdonosok, a szembeszomszédok, határszomszédok és intézmények nevei is szerepelnek. Ezeknek elemzése további kutatómunka tárgya lehet.

A telekkönyvhöz csatlakozó rendeletből egyértelmű, hogy érvényesültek a Habsburg birodalom katonai és polgári építési utasításai. Egyenes vonallal rendezték a vár előtti stratégiai térséget, amely békében a piac tere volt. (A későbbi térképek tanúsága szerint ez az egyenes vonal csak részben valósult meg.) Ide kellett néznie a boltoknak. Két szekérnyi utat kellett hagyni a sáncokra néző házak előtt. Ezeket a házakat – nyilván a fából készült palisádok tűzvédelme miatt – náddal fedni tilos volt. Tiszába vezetett vízelvezetőkről és árkokról gondoskodtak. Az Élész ház mögött utcát kellett nyitni. Rendelkeztek az utcák tisztántartásáról és a szemét elszállításáról.

Ismerjük a telkek lakóinak nevét, foglalkozását stb. A telektulajdonosok így nyert foglalkozási, nemzeti, polgári rendi állásának területi eloszlása hasznos történelmi ismeret, azonban csak egy háromszáz évvel ezelőtti szociátopográfiai pillanatkép lehet. 1697-ben Szegeden még nem beszélhetünk a hódoltság utáni konszolidált polgári berendezkedésről. A pozsareváci béke (1718) előtt Szeged még határváros, frontváros, katonai gyülekezőhely volt, az 1687-ben felállított tiszai rác határőrségnek Arad mellett a másik központja. A magyar-rác, vegyes nemzeti huszárság és hajdúság jelentős részben a palánkban kapott telket, – így nagy létszámú polgárosított katonaság állomásozott itt. A határőrség feloszlásával azonban mind a huszárok, mind a hajdúk tömegesen költöztek vissza származási helyükre.⁴⁵ Ezután nyilván volt új telekrendezés is, mert a telkek száma 497-ről a 18. század közepére a felénél kisebbre, 236-ra csökkent.

A várfelmérésekből tudjuk, hogy a várat a Palánktól vízzel teli árok választotta el. Az árok 19 méter széles volt. A Palánkot kettős árok, és belül földbástya védte, a bástya tetején húzódó 2 méter magas, egymás mellé vert cölöpsorral.⁴⁶ A Palánk határait megközelítőleg a mai Kelemen L. és Zrínyi utcák, valamint a Tisza Lajos körútnak a Zrínyi utcától a Tiszáig futó vonalával rajzolhatjuk körül. A vár déli kapuja felvonóhíddal vezetett a Lathrán térre. A Palánknak három kifelé vezető kapuja volt. A mai belvárosi híd közelében volt a hajóhídra vezető Tiszai-kapu. Közvetlenül mellette volt a Harmincad Hivatal, délebbre a Roosevelt téren a Hajózási Hivatal. A Victor Hugo utca Kelemen utcai torkolatánál nyílt a Nyugati-

az Őrmester-kapu, délen, az Aradi vértanúk terének körülbelül a közepén pedig az Alsóváros felé, a Kolostor kiskapu.

Topográfiai jelentős, hogy az 1697. évi telekkönyvben szereplő vagy hivatkozott középületek, közintézmények is viszonylag pontosan lokalizálhatók:

A Lathrán téren, a Tisza közelében volt a Budai Kamarai Igazgatóság székháza, a prefektúra. Ugyanitt a téren, (a Victor Hugo u. 1–2. helyén) egy kocsmá mellett állt a Városháza. Nem sokáig, egypár évtized múlva már a mai Városháza helyén építkezik a város. A Városháza közelében volt a Postahivatal.⁴⁷

Ahogy fentebb írtuk, a romos Szent Dömötör templom tömbjében foglaltak helyet a Katonai Élész ház és ennek sütőkemencéi, lisztraktárai és tisztai lakásai. Közelében, feltehetően a mai helyén állt a ráctemplom elődje. Valahol, a ráctemplom szentélyével szemben, állott a Megyeháza („Provinzhaus”). Viszonylag periférikus fekvése jelzi, hogy nem volt igazán jelentős intézmény, mert Szeged nem volt a vármegye székhelye. Csak ideiglenesen tarthattak itt megyegyűlést. – Ekkor még nem állt, a mára már lebontott Török ház az Oskola u. 6. alatt, amelyről szintén feltételezik, hogy egy időben megyegyűléseknek adott hely.⁴⁸ A katonai tömlőc a Tisza közelében volt, körülbelül a Vérellátó épület helyén. Több kocsmát és csapszéket is találunk a városrészben. A katonai tömlőctől nyugatra állt a magyar katonaság kocsmája, délre a császári kocsmá. Az Oskola utca 22. helyén, de nem a sarkon, hanem a 20-ashoz közelebb feküdt a telekkönyvben többször is hivatkozott Semsey-féle csapszék. A város jegyzője, Szegedi István az Oskola u. 15. környékén lakott.

1686-tól a várost árvizek, katonai átvonulások, járványok, a Rákóczi szabadságharc és tűzvészek szorongatták.⁴⁹ Az 1697-es telekkönyv szerint az egészségtelenül zsúfolt Palánk az osztrák tűzvédelmi rendelkezések ellenére sem volt tökéletes. Szinte két évenként pusztított tűzvész. 1704-ben például a kurucok gyújtották fel, és porig égett. Az újjáépítések mikéntjéről nem tudunk. Mindenesetre az első, házakat is ábrázoló térkép 1751-ben már konszolidáltabb állapotra utal, 185 házhelyet mutat a Palánkban.⁵⁰

Az első, egész várost átfogó felvételre, Savoyai Jenő segédtsíjének, de la Croix Paitis alezredesnek a térképére csak a visszafoglalást követő huszonöt év után bukkanunk.⁵¹ Ez alatt az időszak alatt fejlődésről szó sem lehetett. Az is lehet, hogy a város tovább zsugorodott. Az árvízvédelem munkáira elrendelt fuvarozási szolgáltatások miatt például többen elhagyták a várost, és másutt jobbágnak álltak.⁵²

1712-ben nagy árvíz volt, amelyben téglaházak is dőltek össze. Az árvíz hatása volt, hogy még az 1715. évi országos összeírás idején is – a Palánkot kivéve – a lakosság csupa nádfonatos sártapasztású, ideiglenes, hajlékban lakott. Sőt az 1719-es adókimutatásnál is Alsóvároson csak 285, Felsővároson pedig 112 adóztatható, rendes épület volt.⁵³

1713-ban készült de la Croix Paitis alezredes felmérése, a város történetében az első ismert, egész várost felölelő térkép, amely hadmérnöki alaposítással, komoly méretpontossággal rajzolta fel a város helyzetét és

a fontosabb utakat. A felmérés kezdetei bizonyára még az árvíz előtt voltak. Azonban bizonyos, hogy csónakból is folyt a mérés, mert a két legtavolabbi főlővárosi sziget helyzete a mérés másutt meglevő pontosságával ellentétben meglehetősen hibával került a térképre.⁵⁴ A város észak-déli irányú kiterjedése a 16. századi rekonstrukcióhoz⁵⁵ képest nem változott. Főlőváros néhány lakószigettel lett szegényebb, a Palánkban és Alsóvároson változást nem észlelünk. Hiányzik viszont a teljes Középváros. Egy udvarház és öt elszórt épület van a helyén. Egyébként a települést mindenfelé mocsarak és rétek veszik körül, igazolva a visszafoglalásra érkezőknek a várost körülvevő környezetről előzőekben idézett siralmas képét. A mai Sőhordó utcától a Bécsi körútig, Alsóváros határáig, – a vár és a Palánk kivételével – nincs összefüggő városszövet. Az 1522-es összeírást figyelembe véve, mintegy 500 házhely hiányzik a városból, a középkori város egyharmada. A térképen franciául olvashatjuk Főlőváros, Palánk, Alsóváros megnevezéseket, Alsóvárosban a ferencesek feliratát. A Tisza túlsó partja a törökök partja feliratot viseli. A térképen ábrázolt területek mind az 1879. évi domborzati felmérésen a Tisza semleges pontja feletti 5,5-6,0 méteres szint felett voltak. Ez a szint határolta a folyó szabályozása előtt a rendszeres évi kétszeri elöntések idején is szárazon maradt területet.⁵⁶

Hiba lenne azt feltételezni, hogy a töröktől felszabadult város fellelegzett, és fejlődésnek indult. Szeged megmaradt stratégiai kiemelt jelentőségű határmenti városnak. Elsőnek a vár megerősítése került napirendre. Több terv kidolgozása után, melyek sorában a város eltelepítése is felmerült, a Palánk kibővítésre került. 19 méter széles vízfolyással körülvett, földhányásból kialakított sánc épült, amely hat ólasz bástya jellegű kiugrással félkör alakban képzett megerősített elővéd sáncot a királyi várnak. Az erődítést elrendelő Savoyay Jenő után Eugénusz ároknak, a hat olaszbástyájáról népiesen csillagsáncnak nevezett erőd építési munkáinál eltűntek a Középváros esetleges nyomai és eredeti domborzata is. A 6 méter széles földsánc és a Palánkéhoz hasonló paliszád 1714-től 1716-ig, három év alatt készült el. A sánc építése során – a tervezéskor még útban lévő – Főlővárosi házakat nem kellett elbontani, mert azokat elmosta az 1712. évi árvíz, másutt azonban 90 házat ledöntöttek.⁵⁷

Az erőd sánc északon a mai Vörösmarty utca Stefánia sarán kapcsolódott a várfalhoz. Az első bástyájának csúcsa a Tisza Lajos körút és Teleki utca sarkára esett, a második a Vidra utca és Sőhordó utca sarkára. A harmadik a Lechner tér közepe táján, a negyedik a Török utca és Mérey utca sarkán volt. Az ötödik a Bolyai János utcában a Gutenberg és Hajnóczy utca közötti szakaszon lehetett, a hatodik a Kálvária sugárút és Tisza Lajos körút keresztezésében. A bástyák mintegy 100-110 méter szélesek voltak, és ugyanennyire ugrottak előre. Az egyes bástyákat 130-140 méter hosszú sáncszakaszok kötötték össze.

A várnak nyugat felé nyíló, korábban befalazott kapuját, a Budai kaput az erőd felé megnyitották. Az új erődnek három kapuja volt. A mai Juhász Gyula utca és Szent Mihály utca sarkán volt a Csongrádi, másképpen Erdélyi kapu, a Kossuth Lajos sugárúton a Rákóczi térnél a Kecskeméti vagy Budai kapu, a Kárász utca–Kölcsy utca keresztezésében pedig a Pétervárad kapunak is nevezett Szabadkai kapu. A régi palánki városrész kapta a Rácváros (Reitensstadt), az új rész a Külpalánk vagy Németváros (Teutschestadt) nevet.⁵⁸

Az erődépítés konjunktúrát, munkát és némi pénzbeli segítséget jelentett az elszegényedett lakosságnak, sőt betelepülést is megindított. 1711-től újra a sóraktározás országos főhelye lett Szeged. 1719-ben a város visszakapta szabad királyi városi rangját, egy időre megyeszékhely és püspöki székhely lett, felállították a postahivatalt,⁵⁹

Polgárosodás a 18. században

Az 1718-ban a pozsareváci béke megkötésével Szeged megszűnt hadi jelentőségű határszéli város lenni, ekkor indulhatott az a fejlődés, amelynek során a korábban felhagyott települési területek újra beépültek. Megerősödött a telekjog,⁶⁰ a polgárosodás megindulhatott, és Szeged igazi városi jelleget ölthetett. A szállítások nyomán beindult a hajóipar, céhes szerveződéssel újraéledtek a jellegzetes szegedi iparok, fellendült a halhasítás, szappanfőzés, szarvasmarha-, ló- és birkakereskedés, a dohány- és paprikatermesztés. Az 1720-ban ötezer főre becsült lakosság 60 év múlva már meghaladta a huszonegyszáz lélekszámot,⁶¹ a házak száma pedig a négyezret. Az 1750-es években megépült az újszegedi mocsarakat áthidaló, tölgyfa lábakon álló, több mint három kilométeres ún. százlábú híd, amely a Bánát felé nyitott összeköttetést.⁶² Az esetenként többszáz házat ledöntő áradások ellen nyúlgtak, töltések épültek, mintegy hat kilométer hosszban megépítették a Szillér-baktói töltést.⁶³

A csillagsánc hadi jelentősége pár évvel a megépítés után megszűnt, inkább csak az árvízvédelemben játszott szerepet. Az árkok eliszaposodtak, feltöltődtek, a földsáncok erősen megrongálódtak. Az erőd katonai jellegét József császár (a későbbi II. József) 1768-ban megszüntette.⁶⁴ A sáncok anyagát a 19. század első évtizedeiben széthordták, árvédelmi töltések építésére hasznosították. Bár az Eugénusz-ároknak nevezett erőd nem volt hosszú életű, megépítése létrehozta azoknak a struktúráknak a fő elemeit, amelyek a Nagyrávi utáni újjáépítést is túléltek, és a mai napig meghatározók a városszövetben. Az utak átrendeződtek, a főútvonal a régi Palánk főutcájától nyugatabbra került, kialakult a Szabadkai kapun

a formálódó későbbi Széchenyi térre vezető Kárász utca vonala. A téren épült meg 1728-ban a mai Városháza első elődje, amelyet majd csak 1799-ben vált fel a Vedres-féle újabb ház. Kialakult a Klauzál tér déli határa, a Kígyó utca, Feketesas és Hajnóczy utca vonala. Felépültek a katonai épületek a Városházától északra az új élésház, délre a későbbi Bérház helyén a lacikonya. Itt a téren van kút, Szentháromság szobor (1734), itt áll a pellengér, a Budai kapu mellett a külső kaszárnya (a Püspök utca és Tábor utca, Kossuth Lajos sugárúttal határos tömbjében) és az építési hivatal (a Kossuth Lajos sugárút és Szilágyi utca sarkán). Épül kórház, patika, vendégház, a Palánkon kívül sópajták és katonai kórház.⁶⁵

A Külpalánkon kívül létesült a Mars mezőnek mondott lovagló tér, katonai gyakorlótér, a Mars tér elődje. Az 1739-ben épített Szent Rókus kápolna körül kezdett kialakulni – hosszabb ideig még csak szórvány épületekből – a Rókus városrész.⁶⁶

Külön szót kell ejteni a török alatt a város mostoha sorsában osztozó egyházi épületekről. Működőképesen egyedül az alsóvárosi Havi Boldogasszony templom és kolostor vészelt át a 143 éves megszállást, de a templomot 1625-ben újra kellett boltozni.⁶⁷ A mellette lévő temető 1776-ig működött.⁶⁸ A Szent Dömötör templom tető nélkül állt. A katonaság a templomot raktárnak használta, de 1718-ban a püspöknek átadta. 1723-ban a templom püspöki székesegyház lett. A piaristák 1720-ban kaptak plébánosi és oktatási jogot, iskolájuk és rendházuk majd a Szent Dömötör templom mellett épül fel. A Szent Dömötör volt ekkor a város egyetlen plébániája is.⁶⁹ Csak 1789-ben lett Alsóváros és Főlőváros is önálló plébánia.⁷⁰ A Szent Dömötör templom melletti ősi temetőt felszámolták.⁷¹ 1725 és 1749 között gótikus hajóboltozatát valamint Boldogasszony kápolnáját lebontották és a templomot barokk stílusúvá építették át.⁷² 1717-ben épült meg a palánki második Szerb templom is, amely a ma állónak 1773-1778-ban adta át a helyét. Ekkortájt épülhetett a Főlővárosi kis ráctemplom is, ami a 18. századi térképeken feltűnik.⁷³ A romos Főlővárosi Szent György templomnak 1719-ben csak ideiglenes helyreállítása kezdődött meg. A minoriták 1739 évi letelepedésével a munka befejezése lekerült a napirendről. A romokból alakították ki 1859-ben az ú.n. tornyos iskolát, amely 1905-ig állt. A minoriták előbb a kolostorukat, utána a régi domonkos templom helyén a Szent Miklós templomot építették meg. Ez az építkezés 1767-re fejeződött be.⁷⁴

A város fejlődésének leglendületesebb korszakáról, a 18. század harmadik negyedéről két fontos térképünk van, a Kaltschmidt és a Balla térkép.⁷⁵ Az időben korábbi, a Kaltschmidt Ábrahám-féle, 1747-re keltezett belterületi helyrajz nem tekinthető a teljes város térképének. A várat, a Palánkot és a Külpalánkot ábrázolja, Főlővárosnak és Alsóvárosnak csak a központhoz közeli tömbjeit. Az 1713-beli térképhez hasonlóan, általában csak tömböket tüntet fel, – de néhány jelesebb épületet felír. Így láthatjuk az újabbak közül a Városházát a mai helyén (Domus Praetoria), az Élésházat, a Tisza Lajos körút - Takaréktár utca tömbben, tőle nyugatra van a Katonai Bíróság (Auditorium), távolabb a külső kaszárnya tűnik fel. A vártól északra a Tisza-parton állnak a sópajták, Palánktól délre, ugyancsak a Tisza-parton a Katonai Kórház (Xenodochium Militare). Megfigyelhetjük, hogy 1713 óta Főlővárosnak az ábrázolt része néhány tömbbel a Csongrádi sugárút felé bővült. Alsóváros a korábbi határáról, a Bécsi körúttól a Belváros felé terjeszkedett, kitöltötte a Tisza – Tisza Lajos körút – Petőfi Sándor sugárút által közrefogott területet.

Bár Durchlaser 1751 májusi keltű, kitűnő térképe⁷⁶ házanként mutatja a várat, a Palánkot és a Külpalánkot, a külső területek hiányoznak róla. Az első, egész várost bemutató, telkenkénti és házankénti térkép, Balla Antal felmérése 1776-ból maradt fenn.⁷⁷ A város ekkorra minden korábbi kiterjedését túlhaladta. Az 1713-ban lakott területnek több mint két és félszeresét, de a középkori állapotnál is jóval nagyobb területet fedett le. Az észak-déli irányú kiterjedés meghaladta a 6 kilométert. A kelet-nyugati irányban formálódó Rókus – akkori nevén Kukoricaváros – is több mint két kilométerre nyúlt el a Tiszától.

A térkép 2989 házat tüntet fel. – 1522-ben a tizedjegyzék alapján 1495 házat tételeztünk fel, 1713-ban cca. 1000 házat, ezzel arányos a két és félszeres területen a közel 3000 ház. A gondot az jelenti, hogy a tíz évvel későbbi, 1787-es népszámlálás már ezerrel többet, 4043 házat számolt össze.⁷⁸ A túl gyors növekedésre valószínűleg az a magyarázat, hogy a népszámlálás Szegedhez számította a külterületet is.

A térkép utcanéveket nem tartalmaz, de a jellegzetes városrészeket, vízállásokat megnevezi. Se szeri se száma a lacus, csöppörke, tanka megnevezésű tavacskáknak. Összefüggő nagy várostestet mutat a térkép, amelyen csak kisebb nagyobb vízállásos területek szakítják meg a lakott területet. Főlőváros és Alsóváros elérte az Eugénusz-árkot. Főlővárosban újra települt a Tabán. Északon nagyívú, a mai Keresztöltés utcától valamivel a városközpont felé Kereszt Tötésként felírt árvédelmi gát védi a várost a Szilléri sugárút külső részén folyó Szillér Ére nevű vízfolyástól. Körülbelül a mostani Kistisza utca felső végénél találjuk a Sándor réve nevű Tisza ágat. Elkeskenyedő vége összeér a Tiszával, kis híd vezet rajta keresztül. A Sándor révétől indul, és északra húzódik a minoriták temploma mellett a Tímár utca Bihari utca környékén a Vízállásos Nagy Fenék. A Roosevelt térről hajóhíd vezet át a Tiszán. Bár hivatalos feljegyzés szerint 1773-ban Újszegeden 14 háztelek volt,⁷⁹ a térképen a túlparton egyetlen épület, a Harmincad Hivatal van.

Temető van a Szent György templom mellett, a régi Csillag térnél (a mai Lugas utca és Selyem utca között), Coemeterium felírással már szerepel a későbbi Deszkás, ma Dugonics temető, Temető Tanka dicta felírás van a későbbi Rókusai temető helyén, és megvan a régi temető az alsóvá-

rosi ferences kolostor mellett. Ugyanakkor a mai Alsóvárosi temető déli részén is van egy kisebb temető, és Alsóváros határában a Péterváradai út mellett (a Petőfi Sándor sugárút és a Cserepes sor találkozásánál) Coemeterium Novum beírás jelez egy új temetőt.

Megtaláljuk a fontosabb épületek nevét. A Dugonics utcában van egy német és egy magyar iskola. Rendre feltűnnek azok a középületek és katonai épületek, amelyeket a Kaltschmidt térkép ismertetésénél már említettünk. Új, máig élő városszerkezeti elem jelenik meg az erőd Pétervárad kapuja előtt, – a Dugonics teret kijelölő Búza piac. Ide nyílik egyébként a Palánk új kapuja, amely rávezet a Kálvária hegyre, a mai Kálvária sugárútra. Megtaláljuk a jellegzetes alsóvárosi utcákat, a Szentháromság utcát és a Boldogasszony sugárutat, amely a Szent Dömötör templomhoz 1501-ben épített Boldogasszony kápolnáról⁸⁰ kapta a nevét, és a 18. század elején épült Rozália kápolna mellett futva éri el a Palánk déli kapuját, az 1697. évi telekkönyvben megnevezett Kolostor kiskaput. A két utcát a mai Bokor utca helyén köti össze a Tiszára merőleges Hajós utca. Itt áll a Szentháromság utca tengelyében a Szentháromság kápolna.⁸¹– A Hajós utca az egyetlen utcanév, amely a Palánkban az Oskola utcát jelölő Palanka Gassé-n kívül a Balla térképen szerepel.

A kiszélesedő utcák végében vagy a tereken, városszerzte mindenfelé találunk malmokat. Felsővároson 9, a Palánkban 5, Alsóvároson 8 van. Az üresen hagyott stratégiai terület még mind az Eugénusz-árok előtt, mind a várfalak előtt megvolt, de már nem vették olyan szigorúan. A vársík külső vonala csipkézett volt. Több épület 30-50 méterre megközelítette az erődítéseket. A vártól kijelölt hatszáz ölön belül is adtak építési engedélyt, de az építtetőnek úgynevezett reverzálist kellett adnia. Vagyis vállalnia kellett, hogy ha a hadi helyzet úgy hozza, épületét kártérítés nélkül elbontja.⁸²

A Középváros újratelepülésével a városközpontoz közel szőlők egyre kijebbb, nyugatra szorultak. A bibliai nevekkkel illetett szőlőhegyek közül a Kálvária hegy elnevezést találjuk a térképen, de volt Jericho és Róma hegy is.⁸³

Óriási történeti érték, hogy a Palánk kivételével minden telektulajdosnos neve be van írva a telkek rajzába.

Kötetünkben Kratochwill Mátyás kitűnő rekonstrukciós látványrajza szemlélteti a város központi területének 1775 körüli állapotát.

A 18. század utolsó negyedében Szeged fejlődése nem vesztett a lendületéből. A város 1781-ben huszonöt évre jelentős méretű újszegedi, szőregi, gyálaréti földterületeket vett bérbe.⁸⁴ Az itt meghonosított dohánkertészet jelentős pénzbevételeket hozott. Az 1788-ban indult török háború újabb konjunktúrát jelentett. Mindez nyomot hagyott a város életében és az egyre városiasodó városképpen. A jelentősebb épületek barokk stílusban épültek. 1796-ban Újszeged mezővárosi rangot kapott.⁸⁵ Az 1799-ben rajzolt céhlevélen Szeged határozottan nagyvárosias képben jelenik meg. A jól megépített házak, barokkos templomok, gazdag növényzet, a Tiszán úszó nagy hajók és hajómalmok élénk gazdaságú nagyvárost mutatnak. 1793-ban elkezdődött a piaristák iskolájának építése az Oskola utcában,⁸⁶ 1800-ban új Városháza, Rókuson közkórház épült.⁸⁷ Sok új, kifejezetten a polgárosodó élethez tartozó épület jelent meg. Sajnos ma már nem láthatjuk az Árpád téren a korai klasszicizálás jeleit mutató Sulkowszki házat,⁸⁸ az Oskola utcában pedig egész 18. századi házsor bontottak le a 20. század második felében, – köztük Szeged legrégibbnek tartott lakóházát, a Török-Demján házat. Ez a gerincével utca felé forduló épület – a 18. század végi átépítése ellenére – a város egyetlen olyan lakóépülete volt, amely megjelenésében a középkort idézte.

Máig a városnak egyetlen 18. századi polgári épülete sem maradt fenn. A 20. század közepét megért jelesebb épületeket a szűkkeblű városvezetés elbontatta, az egyszerűbbeket pedig az idő vitte el, – mert a település zömének házai még a 19. század fordulóján is a házanként egy családot befogadó, földszintes, nádtetős vagy jobb esetben zsindelezett, a ház véggel az utcára néző, a melléképületekkel egybeépített sár anyagú, földpadlós épületek voltak.⁸⁹ Az egyenes utcavonalakba némelyik ház ekkor még belógott. Az átfogó szabályozás csak a 19. században következett be.⁹⁰

JEGYZETEK

- ¹ Káldy-Nagy Gyula 1977. – A Budai Várban 1541-ben a háztartások száma 511, alig több, mint a szegedinek 1/3-a (1522-ben 1493 – Reizner János 1899-1900. 4:97-128. és 1548-ban 1203 – Vass Előd 1979. 19.).
- ² Bálinth Gábor 1870. 305. Névtelen török történetíró. In: Reizner János 1899-1900. 1:109.
- ³ Máté Zsolt 1989.
- ⁴ Kulcsár Péter 1983b. 490.
- ⁵ Budapest Műemlékei 1955. 66.; v. ö. Máté Zsolt 1988. 135-136., A törökök is magyarul – „*ucsa*” formában – használták az utca (*plathea*) szót, a *mahalle* pedig török összeírási körzet, háztömb volt, amelyet egyik oldalán futó utcáról neveztek el. Pl. *Mahalle-i Szentgyörgy ucsa*. A térség elfogadott latin neve a *vicus* volt.
- ⁶ Máté Zsolt 1989. 21.
- ⁷ Vass Előd 1979. 6., 19.; Más kutatók némileg eltérő számot hoznak: Szakály Ferenc 1983c. 541. (1322 család); Hegyi Klára (levélbeni közlés 2013. 06. 10.) újra számolta, és Káldy-Nagy Gyula elfogadott módszertana alapján kiegészítette (+30% = cca. 1775 család). Káldy-Nagy családokra kidolgozott számítási módjának a házak – topográfiai releváns – számára vonatkozó alkalmazása bizonytalanságot jelentene (v.ö. Máté Zsolt 1988. 134.), ezért a továbbiakban is az összeírások forrásközlőjére, Vass Elődre hagyatkozunk.
- ⁸ Reizner János 1899-1900. 1:234., a leírás 1715-re vonatkozik, Kováts István 1981. 66.
- ⁹ Reizner János 1899-1900. 1:119.
- ¹⁰ Reizner János 1899-1900. 1:31-32.
- ¹¹ Reizner János 1899-1900. 1:118.
- ¹² Bálint Sándor 1959. 35.; Bálint Sándor 1975. 96-99.
- ¹³ Kulcsár Péter 1983b. 489., 1665-ben Evlia Cselebi Szulejmán khán dzsámijaként említi, u. ott 671. = Evlia Cselebi 1904-1908. 220-221.
- ¹⁴ Evlia Cselebi 1904-1908. 220-221.
- ¹⁵ Szakály Ferenc 1983c. 539. = Karácson Imre 1908. 81.
- ¹⁶ Reizner János 1899-1900. 4: 97-128.
- ¹⁷ Vass Előd 1979.
- ¹⁸ Máté Zsolt 2000.
- ¹⁹ A hódoltság első összeírásában 1548-ban feltűntették a papokat, a későbbiekben már nem. (M. Zs.)
- ²⁰ Szakály Ferenc 1983c. 613–615.
- ²¹ Bálint Sándor 1976. 70.
- ²² Reizner János 1899-1900. 1:133-134. 1598-ban Szaturdi Mohammed szállásolta el seregét (60 ezer fő) Szegeden, 1616-ban Ali budai pasa, 1637-ben Musztafa budai pasa. A lakosság a szultánnál tett panaszt a fosztogatások ellen.
- ²³ Reizner János 1899-1900. 1:138-139.
- ²⁴ Szakály Ferenc 1983c. 538.
- ²⁵ OKMÁNYTÁR 2. kötet. 324.
- ²⁶ Reizner János 1899-1900. 1:139-141.
- ²⁷ Reizner János 1899-1900. 1:175.
- ²⁸ Hegyi Klára 2007. II.
- ²⁹ Vass Előd 1979. 19.
- ³⁰ Reizner János 1899-1900. 1: 130-131. = Reizner János 1899-1900. 4:154.

³¹ Vass Előd 1979. 20-27., Máté Zsolt 1989. 38-39.

³² Reizner János 1899-1900. 1:169.

³³ Reizner János 1899-1900. 4:100., Vass Előd 1979. 20-27., Máté Zsolt 1989. 42-43. A középkorban és a törökkorban a Széchenyi tér térségében elterülő (vicus) Szombathel, a Balla térképen 1776-ban a Széchenyi térről a Kossuth Lajos utca irányába is átforduló Forum Publicum is piac hely volt. (V. ö.: a latin forum=piac jelentést.)

³⁴ Reizner János 1899-1900. 1:183.

³⁵ Marsigli 1686.

³⁶ Szeged 1698.

³⁷ Nagy Zoltán 1985a. 70.

³⁸ Nagy Zoltán – Papp Imre 1960. 63. – A forrás pontos megjelölése nélkül közli a rajzot.

³⁹ Tóth Béla 1979. 21.; Máté Zsolt 1989. 20.

⁴⁰ Reizner János 1899-1900. 1: 178. 183.

⁴¹ Kenéz Győző–Szakály Ferenc 1984. A következő bekezdésekben is ennek a tanulmánynak az adatait használtuk fel.

⁴² Máté Zsolt 1989. 37-38.

⁴³ Felmerült nagyobb, ú. n. királyi öl használata. Ez azonban megdőlt, ehhez a Palánk területének közel négyszeresére lett volna szükség. (M. Zs.)

⁴⁴ Máté Zsolt 2013.

⁴⁵ Reizner János 1899-1900. 1:186. oldaltól. A rác határőrséget csak 1743-51 között oszlatták fel, ekkor a rácok jórésze származási helyére költözött vissza.

⁴⁶ Reizner János 1899-1900. 1: 227-228., Lambion felmérése alapján.

⁴⁷ Tóth Béla 1979. 21. – A Postahivatal nem említi a telekkönyv, de egy 1698-ra keltezett látkép itt jelzi a postát. (Szeged a XVII. század végén, Bécs: tollrajz a Kriegsarchiv eredetije után.)

⁴⁸ Máté Zsolt 2012. – Szegeden csak ideiglenesen volt megyeszékhely. A hagyomány szerint a mára lebontott, a 18. század végén átépített Oskola utca 6. szám alatti Török-Demján ház szolgált egy ideig a megyegyűlések tartására. Ez a ház az első részletes, 1751-ben készült térképen (C.1.5. Durchlasser, Ernst Wenzel 1751.) már szerepel. 1965-ben elbontott impozáns, boltozott pincéi kétség kívül középkoriak voltak.

⁴⁹ Reizner János 1899-1900. 1: 195-196., 215.

⁵⁰ C.1.5. Durchlasser, Ernst Wenzel 1751.

⁵¹ A.3.3. De la Croix Paitis 1713., A térkép szép leírását adja: Bálint Sándor 1959. 158. 9. jegyzet, Bálint Sándor 1976. 79. (Felsőváros), 85-86. (Palánk)

⁵² Reizner János 1899-1900. 1:233.

⁵³ Reizner János 1899-1900. 1:234.

⁵⁴ Máté Zsolt 1989. 31.

⁵⁵ Máté Zsolt 1989.

⁵⁶ Máté Zsolt 1989. 31., 52.

⁵⁷ Reizner János 1899-1900. 1:234-236.; Bálint Sándor 1959. 48.

⁵⁸ Csongor Győző 1970/1. 213.

⁵⁹ Reizner János 1899-1900. 1:239-243.

⁶⁰ Bálint Sándor 1959. 53. 1719-ben a tanács döntött a telkek hatósági kiméréséről, az ingatlanforgalom ellenőrzéséről.

- ⁶¹ Reizner János 1899-1900. 3:143. Az 1787-es népszámlálás szerint 21 519 fő, 4469 család élt Szegeden 4043 házban.
- ⁶² Reizner János 1899-1900. 2:12.
- ⁶³ Reizner János 1899-1900. 1:366.
- ⁶⁴ Reizner János 1899-1900. 1:380.
- ⁶⁵ Bálint Sándor 1959. 52., 61., Bálint Sándor 1976. 87., Nagy Zoltán 1985a. 78-81., Kaltschmidt Ábrahám 1747. térkép, C.1.5. Durchlasser, Ernst Wenzel 1751. térkép.
- ⁶⁶ Bálint Sándor 1959. 61.
- ⁶⁷ Reizner János 1899-1900. 1: 118.
- ⁶⁸ Bálint Sándor 1976. 93., Mária Terézia országosan 1775-ben betiltotta a templomok körüli temetkezést. (Generale normativum in re sanitaris 1775)
- ⁶⁹ Reizner János 1899-1900. 1:286., 288., 291.
- ⁷⁰ Reizner János 1899-1900. 1:384.
- ⁷¹ Bálint Sándor 1959. 53.
- ⁷² Nagy Zoltán – Papp Imre 1960. 74.
- ⁷³ Bálint Sándor 1959. 74-76.; Balla Antal 1776/1.
- ⁷⁴ Reizner János 1899-1900. 1: 291.; Bálint Sándor 1959. 73-74.
- ⁷⁵ Kaltschmidt Ábrahám 1747., Balla Antal 1776/1.
- ⁷⁶ C.1.5. Durchlasser, Ernst Wenzel 1751.
- ⁷⁷ Balla Antal 1776/1.; Részletes leírását közli: Csongor Győző 1968., Csongor Győző 1969/1, Csongor Győző 1970/1. A továbbiakban az ő leírását követjük.

- A térkép a telektulajdonosok nevén kívül is rengeteg, eddig kellően ki nem elemzett latin és magyar nyelvű felírást tartalmaz.
- ⁷⁸ Reizner János 1899-1900. 3:143.
- ⁷⁹ Bálint Sándor 1976. 105.
- ⁸⁰ Szegfű L.–Nagy Z.–Horváth F. 1983. 285.
- ⁸¹ Balla Antal 1776/2. Capella SS. Trinitatis
- ⁸² Kováts István 1981. 363.
- ⁸³ Reizner János 1899-1900. 3:441. egy 1744 évi tanácsi jegyzőkönyvre hivatkozva említi. Péter László 1974a. 307. szerint nagyjából a Bakay Nándor utca – Kálvária sugárút – Kápolna utca és a vasút közötti területen feküdtek. Péter L. a Róma hegyet 1778-ra adatolja, Jerikót csak 1896-ra, de a Balla térképen már találunk Alsóváros felé egy Jerikó csöppörkét (tavat).
- ⁸⁴ Reizner János 1899-1900. 1:381.
- ⁸⁵ Reizner János 1899-1900. 2:17.
- ⁸⁶ Reizner János 1899-1900. 2:7.
- ⁸⁷ SZT 2. 1985. 49-51. fénykép
- ⁸⁸ T. Knotik Márta 2000. 348-349.
- ⁸⁹ Kováts István 1981. 51-53., 66., 71., 88. A lakóházaknak még 1870-ben is csak két százaléka volt emeletes. (Reizner János 1899-1900. 3: 146.)
- ⁹⁰ Kováts István 1981. 43.

Szeged in the 16th–18th centuries

Zsolt Máté

The late medieval city and the Ottoman rule

In the Middle Ages, Szeged played a role of national importance. Owing to its intellectual life and Renaissance culture, it was closely linked to the European culture as well. The greatest advantage of the city's free status was the resulting free trade without tariffs and duties. The city's considerable wine and livestock export further increased the importance of its free status. In addition to its free market, Szeged gained exceptional countrywide significance due to the royal salt storage established here, which the Golden Bull of Hungary issued in 1222 disposed of.

In the first half of the 16th century, Szeged was a free royal town, at the same time, the largest town of the Great Plain¹, representing both national and international significance; and regarding its character, also a rural town with a rising middle class. Though there were a considerable number of intellectuals and handicraftsmen, most people gained their means of living from animal husbandry, farming and fishing pursued on the extensive fields surrounding the city. On the other hand, the rich burghers owned vineyards in the south, mainly in Pétervárad (Petrovaradin) and Kamanc (Sremska Kamenica).

The Ottoman occupation during *farsang* (the carnival season) of 1543 virtually happened without considerable resistance. The usual looting and putting the town on fire² did not much change the settlement. The returning inhabitants quickly took possession of and restored their simple houses. It was the Ottomans' interest to see the civilian life return as soon as possible, and make the population taxable.

The medieval topography based on the comparison of the last Christian census and the first Turkish defter (tax register) offers an illustration on the city's extension and morphology.³ Though this reconstruction, which additionally to the two registers was made relying on various studies, including charter data, historic maps, terrain studies, drill holes and analogies, is hypothetical despite all efforts, yet it gives an excellent insight into the morphology of the 16th century Szeged.

The city's morphology at the beginning of the Ottoman rule may not have differed much from the medieval city recorded in the tithe record of 1522. It is for sure that we must refute the formerly prevailing concept according to which the medieval name *plathea* does not mean street but block⁴, and that under the Ottoman rule the cities were reconstructed after Turkish architecture, and so called *mahalles* (quarters) were established.⁵ The remaining street names and family names, as well as the number of plots and households per quarters show that considerable changes only occurred in the second half of the 143-year-long Ottoman rule. In the Middle Ages, Szeged was a free royal town. And in the Ottoman era, it became a privileged sultan town, a so called '*khász town*' (i.e. towns that paid their taxes directly to the Sultan and in return enjoyed the protection of the ruler). It was a civil and military administrative centre, the centre of the Szeged Sanjak that had authority in several counties.

The town comprised of several independent areas slightly rising above the surrounding wetlands. The settlement morphology that was made up of Fölsőváros (Upper Town) in the north; the castle and the fortified district, the Palánk, in the middle; Középváros (Middle Town) having an uncertain period of settlement and legal administration in the west, opposite the castle and Alsóváros (Lower Town) lying on an independent large island in the south was already formed in the Middle Ages. These protrusions became real islands several times in a year due to the fluctuating water level of the River Tisza.

The city spread in a 4-kilometre length in north-south direction alongside the big bend of the Tisza and in a 1-kilometre width in east-west direction, taking advantage of the lands lying at higher elevation and enjoying protection against the water. The four quarters did not make up an uninterrupted built-up area. There were obstacles between them: on the one hand, the soaked and low-lying lands regularly flooded by the Tisza, on the other hand, the glacis stretching around the castle in about a 1,200-metre-wide zone, which was under building prohibition because of its defence function. However, the city's important administrative and commercial function was retained. The ferry crossing or the pontoon on the Tisza provided the connection with Transylvania and the southern regions of the Ottoman Empire, and the roads intersecting at the western gate of the castle, with Buda and the royal Hungary. Újszeged at that time was still an uninhabited marshland.

The Sanjak Bey had his seat in the Palánk, and he may have moved in the stone house of the Szilágyi family.⁶ But there must have stood the aristocratic palaces of the Palánk's main street: Count István Sárszegi's house at the southern gate of the castle, or Benedek Fügedi's house where Saint John of Capistrano stayed.

According to the tax register of 1548 (the correction of the 1546 defter), there were 1,203⁷ household heads in the city, three hundreds fewer than at the last Christian census in 1522. Considering the architectural traditions of the Great Plain, except for the houses in the Palánk, this refers to more or less 1,200 single-storey mud-built and thatched or rarely shingle covered houses.⁸ In a 1639-dated Turkish document, we can find records on the thatching of the Alsóváros Franciscan Monastery.⁹ The houses faced to the street with their gables, stood on plots with a width of 19.6 metres on the average, and comprised of two or three rooms. Regarding the width of the main public roads, they must have been wide enough to give way for two oncoming carts, complying with the medieval legal order. From this sea of houses rose the castle high above the ground with its 6-8-metre-tall walls, the five medieval churches, the palaces in the Palánk, and additionally to the Alsóváros Monastery reckoned as a one-storey building, supposedly one or two ecclesiastic buildings or hospitals. The castle and the walled off city were surrounded by an 18.3-metre-wide ditch (10 fathoms), Alsóváros was separated from the Palánk by a low-lying wetland, and Középváros was bordered by waters also in the west. And Fölsőváros was essentially a water world, consisting of six larger islands during the floods occurring at least twice a year. Its area was divided by the streams of the Tisza, and the islands were adjoined by bridges, whereas the flooded Nagyfenék (low-lying land) spread in the middle.¹⁰

Formerly in the city split into two parishes, in fact in the entire Csanád Diocese, the Alsóváros Franciscan monks were the only ones allowed to function as clergymen during the Ottoman rule.¹¹ The believers of Calvinism, which spread mainly among the rather wealthy, abandoned the city within one or two decades following the Ottoman occupation. The community and its preachers emigrating from Szeged played an important role in the settlement of the Reformed Church followers in Debrecen.¹² The Turks extended the St Demetrius's Church in the Palánk with a minaret, and converted it into a mosque, which became the Hasza Sharif Mosque.¹³ The utilization of Szeged's other medieval churches and ecclesiastic institutions is not known, but the two dervish monasteries, the *madrasa* (school) and two lower elementary schools mentioned by Cselebi in 1665 supposedly worked in one of the monasteries. Many churches fell into ruins by this time.¹⁴ At the same time, according to the records of the

18th-century maps, the cemeteries at the St George's Church, St Demetrius's Church and the Alsóváros Franciscan Church survived.

We cannot be sure whether the medieval market rights could remain in existence, but we have records about that the market right, which permitted weekly fairs lasting from Thursday to Saturday in the Lathran utca (present-day Roosevelt tér) and was reinforced by King Vladislaus II in 1499, was an exercised right during the Ottoman rule as well.¹⁵

The marketplace, which was situated within the Palánk, between the castle and Sandjak Bey's residence in the Nagy utca, opened to the Tisza ferry crossing on one side and to the public roads on the other. Disregarding the Muslim settlers, in terms of religion and ethnicity, the city was a completely homogenous settlement in 1548, since exclusively Catholic Hungarians inhabited it. The quarters themselves, however, showed different characteristics in terms of their sociography. Based on the data included in the two remaining records, the tithe list of 1522¹⁶ and the defter¹⁷ dated in 1548, we can conclude the topographical distribution of the demographical, occupational and cultural characteristics of the city's inhabitants.¹⁸

The churches surrounded by the houses of the notabilities formed the real centres of the settlement, according to the tithe lists and early defters. The town judge lived near the church in Fölsőváros and Palánk, whereas the Sandjak Bey's house was located at the foot of the castle. The churches and monasteries functioned also as the focal points of culture. The clergymen's residences were built around them, and there lived the literate scribes (*deák* as called in old Hungarian) skilful in Latin, who were not students but educated people doing clerical and legal jobs at that time.

The wealthy intellectuals and the rich middle class, the priests¹⁹, judges, school masters, vineyard owners, large farmers and the masters of privileged crafts, for instance goldsmiths, had their dwelling houses mainly in the fortified city of the Palánk, or around the Fölsőváros and Alsóváros churches.

Those whose subsistence was dependent on farming or husbandry resided in the suburbs having better transport, storage and processing facilities, but primarily close to pastures. Yet, the richest among them, who most likely hired people to do the work on their fields and with their herds, moved to the rather protected centres. According to the registrars, the number of servants per families was higher than the average in the centres.²⁰ Maybe because of the guild system, craftsmen pursuing finer trades and whose work implied greater value formed small communities at certain places. Pottery was prevalent in Alsóváros, tanning and leather craft in Tabán, in Fölsőváros. These crafts required lots of water, thus they settled near the Tisza.²¹

In 1548, there were 22 mills that paid taxes in the city, whereas in 1570, only 16. There were boat mills on the Tisza and dry mills everywhere in the town. The dry mills are indicated even on the 18th-century maps, appearing at the widening cross roads at lots of places.

The Ottoman rule refashioned these consolidated conditions passed on from the medieval times in a few years. In the constant state of military preparedness, Szeged became a Turkish military assembly point. Provisioning food for the transit troops was the burden of the population.²² Additionally, burghers had to pay taxes for everything, including head money, gate tax, and thirtieth after goods, fifth after the land, tithe after crops and livestock.²³ Extra tax was levied on mills and bee farms, and so on. Only the guild of slaughters was exempt from paying taxes due to the fact that its drovers provided postal and courier services for the Turks. What is more, the Kingdom of Hungary also tried to collect taxes.

Sometimes between 1554 and 1560, the Turks dislodged the entire Christian population from the Palánk. The expelled wealthy inhabitants abandoned the city as well in most cases.²⁴ The public buildings were gradually downgrading. The Turkish authorities strictly controlled the constructions, and only allowed renovations in exceptional cases. They strictly prohibited the extensions and adding further storeys, and also stipulated that repairs could only be done provided that the building had already existed before the occupation.²⁵

The city was under dual administration. The *kadıs* (Islamic judges) and their deputies were in charge of the Mohammedan subjects' affairs. Besides them, though with restricted authority, there were always Hungarian arbitrators appointed as well. They were responsible for managing the affairs of the Christian population.²⁶ The most important matters, of course, belonged to the scope of the Ottoman authorities. This duality caused insecurity, which was further worsened by the permanent forced labours and the burden of supplying the armies with food. The looting Ottoman and Hungarian troops often went on marauding and ransacked the travelling traders. The supply coming to the once famous Szeged fairs fell dramatically. Disregarding some episodes of immigration to and settlement in the town, this destitution resulted in a constant decrease of the population during the occupation. Parallel to this, the inhabited lands were also shrinking. Frequent outbreaks of fire made huge devastations. The ruined or abandoned houses were easily washed away by the regular floods, which made even the traces of the houses vanish.

Studying the defters, we can follow up the city's 16-17th-century decline. The defters recorded only the Non-Muslim subjects, i.e. the non-believers, but not the Mohammedan population. For this reason, it is difficult to estimate the number of Turks in Szeged. The castle guard, some six hundred Turks, left together with their families during the recapture of the city.²⁷ We count those Turkish people among them who escaped

into the castle during the siege and formerly lived in the Palánk on about 150 plots. After the Peace of Edirne concluded in 1566, the guards' average number in peace time was about 300.²⁸ We may not be far from the truth if we presume that we do not have to calculate with a Southern Slav population in service of the Muslims or Turks. And on the other hand, after 1560, Hungarians could hardly be found within the Palánk. Thus, with the view to the city's morphology, we must take the total number of household heads into consideration up to 1560, and then the number of families in the defters referring to areas outside the Palánk. The order of taxation changed during the long period of the Ottoman rule, so without other demographical data, we cannot clear this inaccuracy. Looking at the numbers showing dramatic decrease,²⁹ we must also consider that some of the impoverished population were not included in the tax registers since they had lost their taxability. In 1548, 1,203 families were entered into the records, and this number also refers more or less to the number of houses. After the ill-considered attempt of reoccupation, recorded as the threat of Szeged, the number of houses decreased to 1,053, out of which 807 were roofless and abandoned.³⁰ The wealthy gold- and silversmiths of the Palánk fled to Debrecen and Kecskemét. After the evacuation of the Palánk, the number of household heads dramatically dropped to 691 in the defter of 1570. Owing to changes in the taxation during the Ottoman rule, the former details of the defters were decreasing; that is they included fewer street names and occupational data. The districts of listing were becoming bigger and bigger, however, the number of taxable Non-Muslim subjects entered into the records in a given *mahalle* (quarter) was lower, either due to impoverishment or emigration. However, not only the number of taxable households was smaller but an actual decrease of the population can be observed as well. An in-depth study found that the population in Fölsőváros and Alsóváros hardly reduced, but the population of Középváros was close to vanishing by the last decades of the 16th century, and it completely disappeared from the tax records by the turning of the 17th century.³¹ Vineyards were planted on its lands.

The time for recapturing the city finally came in 1686. First, the city became the base of the military operations of the vast liberation army, while the defenders were waiting for help in the castle. The population was forced to supply provision for the army. The outskirts of the city were terrible, desolate wastelands.³² "Nowhere near were there any streams of drinking water; even the cattle did not drink the water of the swamps and lakes. Nowhere were there any blooming trees whose shade could give a shelter for a traveller. The grass and bush were so tall which the foot soldiers could not have pushed themselves through, had the cavalry not cleared the ground for them. Nowhere in this vast land were there any friendly shelters, what is more, there were no any traces of people, except for some reed huts of the shepherds."

After the defeat at Senta, the Ottomans gave up the castle without fights on 23 October 1686.

The city recaptured from the Ottomans

Western Europe was elated with victory. The unified Christian army was forcing the Ottoman Empire back from the middle of Europe extremely fast. Countless prints and cuts depicted Szeged's recapturing and the deterrent forces gathered for the siege. These depictions illustrate Szeged as a fortified city full of minarets and mosques. Even just glancing these illustrations through, it becomes obvious that none of the drawers or engravers was present at the siege, they may only have learnt about the event from chronicles and various stories. On the other hand, the artists of the vedutes tended to forget about the rest of the sprawling plain city, they only depicted the centre of the events, the castle and the Palánk. The representations are right in the sense that they depicted the castle and the Palánk along the Tisza, surrounded by a trench. They also show it faithfully that this uniformly fortified unit of the castle and suburb, which was divided in two distinctive parts by a wall inside and the marketplace in front of the castle gate called Lathran (present-day Roosevelt tér), was the target of the siege. According to the street names, the Lathran utca spread also outside the Palánk. Though we only hold relevant data from the second half of the 18th century, the location of the markets was supposedly the open space around the castle already at that time.³³

We know very little about what kind of traces the Ottoman rule left in the settlement morphology. The officials of the Treasury from Vienna found the city beautiful, though this opinion may have referred only to the castle and the Palánk. The marching Ottoman and imperial troops of several ten thousands, the siege at the beginning of October and the inhabitants' abject poverty in the outskirts did not otherwise offer a good reason for forming such an opinion.³⁴

One of the authentic contemporary drawings that was made by military engineer De Beaulaincourt in 1686 only depicts the castle from the north, however, it can be made out that the Fölsőváros St George's Church stands in the corner of the picture without its roof and with weed growing on the ruined walls. Colonel Marsigli's drawing of the castle, the Palánk, Alsóváros and one part of Fölsőváros, depicted from the Tisza, is supposedly from the same year, however, according to historic records, its

detailed elaboration took place only later in 1692.³⁵ The 1698-made drawing of the city just replicated this in essence.³⁶ In this drawing, not a single Turkish building appears.³⁷ Provided that there were such buildings, they were pulled down by that time, as this was happening in the framework of a countrywide campaign. It is still doubtful whether Turkish buildings existed in Szeged at all. Though historian Zoltán Nagy published a picture after Károly Cs. Sebestyén with a caption 'engraved drawing of a Turkish building from the old St Demetrius's Church', but if we have a quick look at it, the cross at the tip of the spire strikes our eye, and the drawing seems to be extremely similar to the St Demetrius's Church without its roof.³⁸

The panorama of 1698 viewing the city from the opposite bank of the Tisza depicts the Church of Our Lady of the Snow in Alsóváros, and a building block next to it above which there is an *S' Peter* inscription. Though there are various opinions about it, this must mark the St Peter Hospital.³⁹ Two manor like buildings stand in the open space enclosed by Alsóváros and the Palánk. The depiction must have been made before the fire of 1697 in the Palánk since the houses seem to be intact. The St Demetrius's Church, however, is shown without its roof. Marked by the name '*Proviant Haus*', the military provision house (*élésház*) with its bread ovens belching out smoke to the sky is situated next to the church. From Újszeged, where the temporary fortification and the positions of the unified imperial army's troops are marked, a pontoon leads to the gate of the Palánk. A postal horn signals the postal building projecting out at the west end of the area enclosed by the castle and the houses of the Palánk. The castle is divided from the Palánk by a trench across which there is a drawbridge at the south gate of the castle. We can see the castle with the rounded bastion at the Tisza and the St Elizabeth's Church, as well as the spire and the nave of the St George's Church with its destroyed roof beyond the castle. This picture contains more pieces of such information that refer to the military establishment after the recapture of the castle.

Three hundred Hussars and three hundred Haiduks (foot-soldiers in the army of Bocskay in the 17th century wars of liberation) were settled in the place of the Turks driven out of the Palánk. When the military preparedness was high, five times more people were quartered in here.⁴⁰

In 1697, a terrible fire devastated the Palánk. There is a remaining cadastre of the reconstruction.⁴¹ There were 156 plots in the Palánk before the Ottoman rule and in the early years after it.⁴² The cadastre of 1697, however, contains more than three times more, altogether 497 plots. The recorded plot sizes may seem also problematic since there were 2 by 2 metres big plots, or some of them were nearly 2 metres wide but rather long properties.⁴³ It may be an explanation for the large number of small and fragmented plots that more than half of the owners were not civil inhabitants, such as burghers with carts or farmers, but Hussars or Haiduks with horses. The topographical reconstruction of the cadastre was successful only lately.⁴⁴ There are many noteworthy data in the cadastre concerning owners, opposite neighbours, plot boundary neighbours and institutions. Their analysis can be the subject of further research.

The decree concluded in relation to the cadastre shows clearly that the military and civil building regulations of the Habsburg Empire were enforced. The strategic space in front of the castle, which was the marketplace in peace time, was reshaped along a straight line. (According to later maps, this straight line was only partially realized.) The outlets were supposed to face here. A road wide enough for two oncoming carts had to be left in front of the houses facing the ramparts. Obviously for the reason of protecting the wooden palisades against fire, these houses were not allowed to bear thatched roof. Drain canals and ditches leading to the Tisza were built. Behind the *élésház* (provision house), a street had to be opened. The decree also provided for the cleaning and maintenance of the streets, as well as for waste removal.

A lot of data are available on the inhabitants of the plots, their occupation, etc. The territorial distribution of the plot owners in terms of their trade, ethnicity, civilian occupation or status is a very useful historic information, however, it can only give a socio-topographical snapshot of the time three hundred years ago. We cannot think of a post-Ottoman consolidated bourgeoisie social structure in 1697 in Szeged. Before the Treaty of Požarevac (1718), Szeged was still a frontier town, a battle zone and a military gathering place, and besides Arad, the headquarters of the 1687-established Serbian frontier guards on the Tisza. The Hungarian-Serbian mixed ethnic troops of the Hussars and Haiduks were granted plots in considerable proportion in the Palánk, thus large number of semi-military forces stationed here. By discharging the frontier guards, however, both the Hussars and Haiduks moved back *en masse* to the places where they came from.⁴⁵ Following this, there must have been a re-parcelling since the number of plots fell to fewer than half - from 497 to 236 - by the middle of the 18th century.

We know from the castle surveys that the castle was divided off the Palánk by a trench full of water. The trench was 19 metres wide. The Palánk was protected by a double ditch outside and by a rampart inside, on the top of which there were 2-metre-tall palisades in two rows.⁴⁶ We can draw the boundaries of the Palánk in the course of the present-day streets Kelemen László and Zrínyi utca, and the section of Tisza Lajos körút stretching between Zrínyi utca and the Tisza. The castle's south gate opened to the Lathran tér (square) with a drawbridge. The Palánk had three gates. The Tisza Gate opening to the pontoon was near the present-day Belvárosi híd (Downtown Bridge). Close by it was the Harmincad Hiv-

atal (Thirtieth Office, tax office), further south, on Roosevelt tér, was the Shipping Office. The west gate, the Örmester (sergeant) Gate, was located at the place where present-day Victor Hugo utca adjoins Kelemen László utca. In the south, about in the middle of Aradi vértanúk tere (Arad Martyrs' Square) stood the Kolostor (cloister) Gate, opening towards Alsóváros.

It has a topographical importance that also the public buildings and institutions referred to in the cadastre of 1697 can be localized relatively precisely. The Prefecture, the seat of the Buda Chamber Administration situated in the vicinity of the Tisza, on the Lathran tér. Also here stood the City Hall next to a pub (in the place of Victor Hugo utca 1-2), however, not for a long time, since after some decades the new City Hall was built at its today's location. And the Post Office situated near the City Hall.⁴⁷

As mentioned earlier, the military provision house, its ovens, flour storages and barracks located in the block of the ruinous St Demetrius's Church. The predecessor of the Serbian Church supposedly stood nearby, at its today's location. Somewhere, opposite the Serbian Church's sanctuary stood the County House (*Provinzhaus*). Its relatively peripheral location indicates that indeed it was not a significant institution since Szeged was not the seat of the *vármegye* (county). County assemblies were convened here only temporarily. The Török House at Oskola utca 6, which was not yet built at that time but was pulled down later, is supposed to have been home to the county assembly for a certain period of time.⁴⁸ The military prison was near the Tisza, most likely on the site of the present-day building of the Vérellátó (blood bank). There were quite many pubs and taverns in this quarter. The Hungarian army's pub stood west, whereas the imperial pub south to the military prison. The Semsey-run tavern, referred to several times in the cadastre, was situated in the place of Oskola utca 22, not on the corner but closer to the house number 20. The town-clerk István Szegedi resided somewhere near Oskola utca 15.

From 1686 on, the city lived through hard times because of recurring floods, military marches, epidemics, the Rákóczi freedom fights and terrible fires.⁴⁹ According to the cadastre of 1697, the unhealthily congested Palánk was not safe in spite of the Austrian fire protection rules. There were devastating fires nearly in every two years. For instance, it burnt to its ashes when the Kuruc soldiers put it on fire in 1704. We do not know much about the reconstructions. Nonetheless, the first map which also depicts houses from 1751 suggests a rather consolidated state, showing 185 building plots in the Palánk.⁵⁰

The first survey map that included the whole city was made by Lieutenant Colonel De la Croix Paitis, Jenő Savoyai's (Eugen von Savoyen) adjutant, only twenty-five years after the recapture of the city.⁵¹ Under no circumstances can we talk about development during this time. Just on the contrary, the city may have shrunk. Many left the city and became serfs somewhere else because of the carriage services ordered for the flood protection works.⁵²

There was a huge flood in 1712 in which brick houses also collapsed. It must have been the effect of the flood that even at the time of the census of 1715, with the exception of the Palánk, the population lived in temporary thatched, wattle and daub dwellings. Even at the levy of 1719, there were only 285 taxable ordinary buildings in Alsóváros and 112 in Felsőváros.⁵³

The first comprehensive survey known in the history of Szeged was made in 1713 by Lieutenant Colonel De la Croix Paitis who drew the morphological layout and the main roads of the city with the meticulousness of a military engineer and excellent dimensional accuracy. He must have started his survey before the flood. However, it is certain that some of the surveying was conducted from boats since the farthest two islands in Felsőváros were drawn in the map with considerable inaccuracy, on the contrary to the precision of the surveying at other places.⁵⁴ The north-south extension of the city did not change as compared with the 16th-century reconstruction.⁵⁵ Though in Felsőváros some inhabited islands disappeared, no changes can be observed in the Palánk and Alsóváros. However, the entire Középváros is missing. There is only a manor with five scattered buildings in its place. On the other hand, the settlement is surrounded by marches and meadows, proving the truth of the formerly mentioned pitiable sight of the city's environs the arrivals for the recapturing could see. With the exception of the Palánk, there is no uninterrupted urban fabric between the present-day Sőhordó utca and the Bécsi körút (boulevard), the boundary of Alsóváros. Taking the census of 1522 into consideration, some five hundred plots are missing in the city, that is, one-third of the medieval city. We can read the names of the quarters Felsőváros, Palánk, Alsóváros in French, as well as the inscription 'Franciscans' in Alsóváros. The opposite bank of the Tisza bears the inscription 'the bank of the Turks'. The areas shown in the map were all above the 5.5-6.0 m level, counting from the Tisza's zero point that was determined in the 1879 relief survey. This was the level at which the lands remained dry during the regular floods occurring twice a year, before the regularization of the river.⁵⁶

It would be a mistake to think that the city liberated from under the Ottoman rule was relieved and started to develop. Szeged remained a frontier town of special strategic importance. The castle's fortification was top on the agenda. After drawing up several plans, though even re-locating the city was considered as an option, finally the Palánk was extended. Surrounded by a 19-metre-wide trench, an earth rampart was

built, which functioned as a fortified defensive advance rampart for the royal castle in a semicircle with six protrusions forming old style Italian bastions. The possible traces of Középváros and also the original features of the terrain disappeared during the construction of the fort, which was called Eugenius ditch after Eugen von Savoyen who ordered the fortification, or *star rampart* by its folk name, after its six Italian bastions. The 6-metre-wide earth rampart and the palisade similar to that of the Palánk were built up in three years, between 1714 and 1716. It was not necessary to pull down the houses in Fölsőváros in the course of the rampart construction which seemed to be in the way during planning, since they had been washed away by the flood of 1712, however, ninety houses were demolished in other areas.⁵⁷

The ramparts of the fortress adjoined the castle walls at the corner of the present-day Vörösmarty utca and Stefánia sétány (promenade) in the north. The outmost edge of the first bastion reached the corner of Tisza Lajos körút and Teleki utca, whereas the edge of the second one was situated at the corner of streets Vidra utca and Sőhordó utca. The third bastion reached out as far as about the middle of Lechner tér, the fourth one was located at about the corner of streets Török utca and Mérey utca, whereas the fifth one may have been in the Bolyai János utca, in the section between the streets Gutenberg utca and Hajnóczy utca. The sixth bastion may have been situated at the intersection of Kálvária sugárút and Tisza Lajos körút. The bastions were 100-110 m wide, and projected outward in the same distance. They were connected by 130-140-metre-long ramparts.

The formerly walled in gate of the castle opening to the west - the Buda Gate - was opened towards the fort. The new fort had three gates. The Csongrád Gate, that is the Erdély Gate (Transylvanian Gate), was on the corner of Juhász Gyula utca and Szent Mihály utca, the Kecskemét Gate - that is Buda Gate - was on Kossuth Lajos sugárút at Ráckóczi tér, and the Pétervárad Gate, also called the Szabadka Gate (Subotica Gate), was situated at the intersection of Kárász utca and Kölcsey utca. The old Palánk quarter was given the name Rácváros (Reitzenstadt), the new part received the name Külpalánk (Outer Palánk) or Németváros (Teutschestadt).⁵⁸

The fortification construction work brought about some economic upturn, providing work and some financial aid to the impoverished population; moreover, it gave a start to resettling. Szeged became again the nationwide centre of salt storage from 1711 on. The city was regranted its free royal rank in 1719, and was the county as well as the episcopal seat for a while, and a post office was also established.⁵⁹

Early Modern Age in the 18th century

Upon the Treaty of Požarevac concluded in 1718, Szeged ceased to be a frontier town of military significance, and the development could start during which the formerly abandoned areas were built in again. The owners' plot right⁶⁰ became stronger, and the evolution of the middle class could start, thus Szeged could gain a genuine urban character. Attributable to shipping, the ship building industry could restart, furthermore, thanks to the guild organizations, the Szeged-specific industries, including fish processing, soap making, cattle, horse and sheep trading, tobacco and paprika growing also started reviving. The population estimated about five thousands in 1720 exceeded twenty-one thousands after sixty years, and the number of houses reached about four thousands.⁶¹ In the 1750s, the more than three kilometres long, so called bridge of one hundred feet was built on oak wood pillars, overarching the swamps in Újszeged and offering a link to the Banat.⁶² In order to protect the city against floods that occasionally demolished some hundreds of houses, emergency dams and dikes were built, and in a six-kilometre-long section, the Szillér-Baktó dike was also raised.⁶³

The military importance of the star rampart ceased some years after its construction, and it played a role rather only in flood prevention. The ditches became muddy and sedimentary, and the earth ramparts got strongly damaged. Emperor Joseph (the later Hungarian King Joseph II) put an end to the military function of the castle in 1768.⁶⁴ The materials of the fortification were taken away in the first decades of the 19th century, and used primarily for building flood protection dikes. Though the fort called Eugenius ditch did not exist for a long time, its construction created the main elements of those structures that survived even the reconstruction after the Great Flood, and are still domineering in the today's urban fabric. The roads were rearranged, the main road was moved to the west of the main street of the old Palánk, and the course of Kárász utca running through the Szabadka Gate to the forming Széchenyi tér was established. The first predecessor of the today's City Hall was built on Széchenyi tér in 1728, which was later replaced by architect Vedres's new City Hall only in 1799. The southern boundary of Klauzál tér, that is, the courses of streets Kígyó utca, Feketesas utca and Hajnóczy utca were also outlined. Military buildings were built, including the new provision house north and the kitchen south to the City Hall, in the place of the later tenement house. Here, on the square were the statue of Holy Trinity (1734), the outer barracks next to the Buda Gate (in the block embraced by Püspök utca and section of Tábor utca bordering the Kossuth Lajos sug-

árút) and the building office (on the corner of Kossuth Lajos sugárút and Szilágyi utca). Furthermore, hospitals, pharmacies, inns, the salt house outside the Palánk and a military hospital were built here as well.⁶⁵

Called Mars field, the horse riding place was built as a military practice site outside Külpalánk, and it was the predecessor of the today's Mars tér. The Rókus quarter started forming around the 1739-built St Roch's Chapel, though only constituted scattered buildings for quite a long time.⁶⁶

We must say some words about the ecclesiastic buildings sharing the ill-fate of the city under the Ottoman rule. Only the Alsóváros Church of Our Lady of Snow and monastery survived the occupation and were able to operate, though the church needed to be vaulted again in 1625.⁶⁷ The cemetery next to it functioned until 1776.⁶⁸ The St Demetrius's Church stood without a roof. The army used the church as a store house, but they handed it over to the bishop in 1718. The church became a bishopric cathedral in 1723. The Piarists were granted parish and educational rights in 1720, their school and presbytery were built later next to the St Demetrius's Church. The only parish of the city at that time was formed also around the St Demetrius's Church.⁶⁹ Only in 1789 became Alsóváros and Fölsőváros independent parishes.⁷⁰ The ancient cemetery next to the St Demetrius's Church was terminated.⁷¹ Its Gothic vaulted nave and Chapel of Our Lady were pulled down between 1725 and 1749 and a Baroque style church was built instead.⁷² The second Serbian Church in the Palánk was also built in 1717, which gave way to the one still standing on the same site between 1773 and 1778. Appearing on the 18th-century maps, the small *ráctemplom* (Serbian Church) in Fölsőváros may have been built also at that time.⁷³ Only the temporary rehabilitation of the ruinous St George's Church in Fölsőváros started in 1719. Owing to the settlement of the Minorites in 1739, the completion of the reconstruction was removed from the agenda. Remaining until 1905, the so called towered school was built from the ruins in 1859. The Minorites first built their monastery, and then their St Nicholas's Church in the place of the old Dominican Church. This construction finished by 1767.⁷⁴

We have two important maps - the Kaltschmidt and the Balla maps - about the most prosperous period of the city's development, i.e. the third quarter of the 18th century.⁷⁵ The earlier one in time, the map of 1747 by Ábrahám Kaltschmidt, showing the inner city topography cannot be considered the map of the entire city. It depicts the castle, the Palánk and Külpalánk, however, only the blocks of Fölsőváros and Alsóváros situated closer to the centre are included. Similarly to the map of 1713, it shows only blocks though it names some significant buildings. This way we can see the City Hall on its present-day site (*Domus Praetoria*), the Élészáz (provision house) in the block enclosed by Tisza Lajos körút and Takaréktár utca, the Military Court (*Auditoriatum*) west to it, and the outer barracks a bit further. The salt houses stand on the bank of the Tisza north to the castle, whereas the Military Hospital (*Xenodochium Militare*) south to the Palánk, also on the bank of the Tisza. We can observe that the portrayed part of Fölsőváros was extended with some blocks towards Csongrádi sugárút since 1713. Alsóváros expanded from its former boundary - the Bécsi körút - towards the centre of the town, taking up the area enclosed by the Tisza, Tisza Lajos körút and Petőfi Sándor sugárút.

Though Durchlasser's excellent map dated from May 1751⁷⁶ shows the castle, the Palánk and Külpalánk house by house, the outer areas are missing from it. The first map showing the whole city by plots and houses was made after Antal Balla's survey in 1776.⁷⁷ By that time, the city exceeded all its former sizes. It covered more than two and a half times of the area inhabited in 1713, but it also spread on a far bigger area than in the medieval times. The north-south expansion exceeded six kilometres. Called Kukuricaváros (Maize City) by its former name, the Rókus quarter forming in east-west direction sprawled more than two kilometres from the Tisza.

The map shows 2,989 houses, meanwhile, we presumed the existence of 1,495 houses based on the tithe record of 1522, approximately 1,000 houses in 1713, thus we can conclude that the nearly three thousand houses are proportionate on the two and a half times bigger area. The problem arises from the fact that the census ten years later, in 1787, counted one thousand more houses, altogether 4,043.⁷⁸ The explanation to the extreme growth must be that the census also included the outskirts into the records of Szeged.

The map does not include street names but it identifies the characteristic quarters and wetlands. There are innumerable lesser lakes called *Iacus* in Latin, *csöpörke* or *tanka* in old Hungarian. It shows an undivided and large urban stretch, in which only smaller or bigger wetlands interrupt the built-up areas. Fölsőváros and Alsóváros reached as far as the Eugenius ditch. Tabán in Fölsőváros was repopulated again. Written as *Kereszt-Tötés* on the map, a flood prevention dike, which ran in a large curve in the north in a course situated a bit towards the centre from the present-day Keresztöltés utca, protected the city from the Szillér Ére (*Szillér's brook*) flowing at the outer side of the Szilléri sugárút. We can find the Tisza branch called Sándor réve (*Sándor's brook*) approximately at the upper end of the present-day Kistisza utca. Its narrowing end adjoins the Tisza and there is a small bridge over it. The Vízállásos Nagyfénék (a marshy land) stretches from the Sándor's brook towards the north along the Minorites' Church, in the area of the present-day Tímár utca and Bihari utca. There is a pontoon across the Tisza, starting from Roosevelt tér. Though there were 14 plots in Újszeged in 1773 according to the official records,⁷⁹ there is only one building indicated on the map, the Harmincad Hivatal (Customs House) on the opposite bank of the river.

There is a cemetery beside the St George's Church at the old Csillag tér (between the present-day Lugas utca and Selyem utca), and the later Deszkás, today's Dugonics cemetery, was already indicated by the inscription *Coemeterium*. There is an inscription *Temető Tanka dicta* in the place of the later Rókus Cemetery, and there is the old cemetery next to the Franciscan Monastery in Alsóváros. At the same time, there is a smaller cemetery in the south part of Alsóváros and the inscription *Coemeterium Novum* marks another one on the boundary of Alsóváros, along the Pétervárad road (at the intersection of today's Petőfi Sándor sugárút and Cserepes sor).

We can also find the names of significant buildings. For instance, there is a German and a Hungarian school in Dugonics utca. The public and military buildings that were already mentioned while describing the Kaltschmidt map are also appearing. A new, remaining urban morphological element appears in front of the Pétervárad Gate of the castle, namely the Wheat Market, marking the today's Dugonics tér. Otherwise, the new gate of the Palánk opens here, leading to the Kálvária mound - the present-day Kálvári sugárút. We can find the characteristic Alsóváros streets here, such as Szentháromság utca and Boldogasszony sugárút. The latter was given its name after the Boldogasszony Chapel (Our Lady)⁸⁰ built to the St Demetrius's Church in 1501. It reaches the south gate of the Palánk, the Kolostor Gate (Cloister Gate) as it was indicated in the cadastre of 1697, running past the Rozália Chapel built at the beginning of the 18th century. Hajós utca, running perpendicular to the Tisza, adjoins the two streets in the course of the present-day Bokor utca. Here stands the Szentháromság (Holy Trinity) Chapel⁸¹ in the axis of Szentháromság utca. Hajós utca is the only street name that is indicated on the Balla map, besides the Palanka Gasse that marks Oskola utca in the Palánk.

We can find mills everywhere in the city either at the widening ends of streets or on the squares: there were nine mills in Fölsőváros, five in the Palánk and eight in Alsóváros. The strategic open space still existed both in front of the Eugenius ditch and the castle walls; however, it was not taken so strictly any longer. The line of the built-up area around the castle was lacerated, that is, quite many buildings approximated the fortifications to 30-50 metres close. Building permissions were issued even within the six hundred 'öl' (fathom) space (about 328 metres) around the castle, but the builder had to give a reversal (an oral commitment) that he would pull down his house without any compensation if the military situation required so.⁸²

With the repopulation of Középváros, the vineyards close to the city centre were withdrawing more and more outward, and towards the west.

Among the vineyard hills called after biblical names, we can find the name Kálvária hegy (hill) on the map though Jericho and Rome hills existed as well.⁸³

It is an enormous historic value that all plot owners' names are written in the plot plan, except for the Palánk.

In this publication, Mátyás Kratochwill's excellent pictorial reconstruction map illustrates the state of the central part of the city around 1775.

Szeged did not lose from the momentum of its progress in the last quarter of the 18th century. The city took lands of considerable size by lease in Újszeged, Szőreg and Gyálarét for twenty-five years in 1781.⁸⁴ The extensive tobacco growing here generated considerable revenue. The war of 1788 against the Turks brought about a new boom in the economy. This had a great impact on the city's life and the townscape that was getting more and more urbanized. The most prominent buildings were built in Baroque style. Újszeged was granted the rank of a market town (*oppidum*) in 1796.⁸⁵ In the charter of incorporation drawn in 1799, Szeged definitely shows a large city character. The well-built houses, the Baroque churches, the rich vegetation, the large boats and boat mills operating on the Tisza represent a large city with a prosperous economy. The Piarists started the construction of their school in Oskola utca in 1793,⁸⁶ the new City Hall as well as a public hospital in Rókus were built in 1800.⁸⁷ Countless new houses markedly manifesting the life of the emerging middle class were appearing. Unfortunately, we cannot see the Sulkowski House⁸⁸ showing the early signs of Neo-Classicism on Árpád tér any longer, what is more, a row of 18th century houses was pulled down in Oskola utca in the second half of the 20th century – among them, the Török-Demján House, which was considered to be the oldest house of Szeged. Despite of its 18th-century reconstruction, this building situated with its longitudinal axis to the street was the only such dwelling house of the city that represented the medieval times in its appearance.

None of the 18th-century middle class buildings of the city survived up to the present. The remarkable buildings remaining up to the mid-20th century were made to be demolished by the narrow-minded city council, the simpler ones were carried away by the time, since at the turn of the 19th century, most houses of the settlement were single-storey, thatched or luckily shingled, accommodating mainly one family. Built together with the outhouses, they were made with wattle and daub walls with dirt floor, perpendicularly oriented to the street along their longitudinal axis, with their gable looking on to the street.⁸⁹ Some of the houses did not fit the straight line of the streets at that time. The comprehensive settlement plan was only drawn up in the 19th century.⁹⁰

Szeged topográfiája a 19. században

Balia-Nagy Judit

I. Az árvíz előtti Szeged

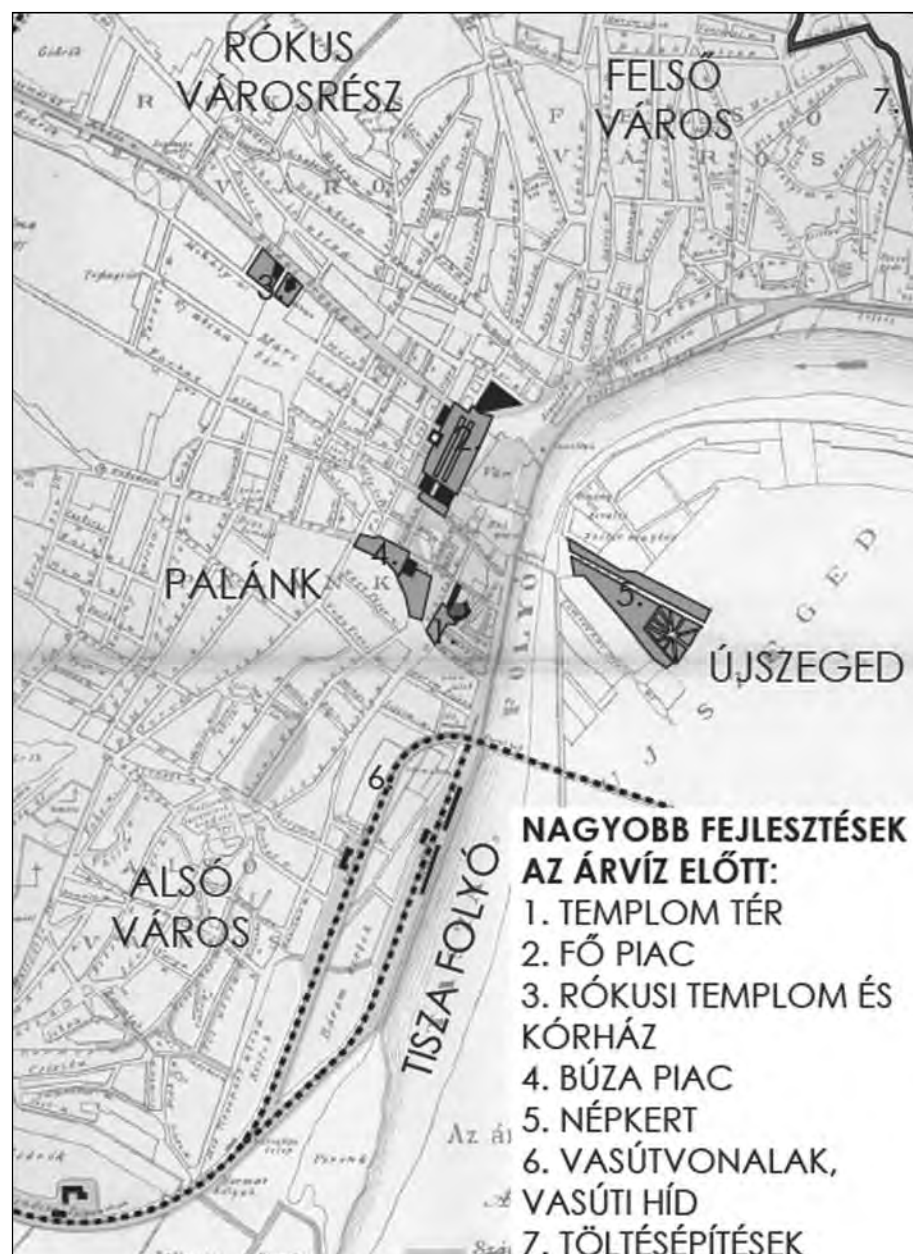
BEVEZETÉS

A 19. század az egyik legérdekesebb és legmozgalmasabb időszak volt Szeged életében. Mindenekelőtt a felvilágosult gondolkodásmódnak köszönhetően Szeged azelőtt nem látott hatalmas fejlődésnek indult. Ennek egyik fő irányítója Vedres István városi főmérnök (1765–1830) volt.¹ Az ő munkáját folytatták az őt követő városi főmérnökök, Buday Mihály, Maróthy Mátyás és az olasz származású mérnök, Josef Bainville.

A 19. század elején meggyorsult a polgárosodás Szegeden. Ennek építészeti megnyilvánulása volt a kor igényeinek megfelelő középületek (városháza, iskolák, kórház) megépítése. A tudatos városépítés és városszépítés (1848-ban megalakult a Városszépítő Bizottmány) eredményeként elvégezték az utcák egy részének kiegyenesítését, a terek helyenkénti feltöltését és lekövezését. Ez utóbbiak közlekedési és közegészségügyi szempontból is fontosnak bizonyultak.² A közvilágítás kiépítése a közbiztonság elősegítéséhez járult hozzá.

Szeged városának beépített területe a 19. század első felében lényegesen nem változott.³ (1. ábra; l. az A.1.1., A.2.1, A.2.2., C.1.6. sz. térképeket) A város továbbra is csak a Tisza jobb partját foglalta el, a bal parti Újszeged község nem tartozott hozzá. A város északi részén, a Tisza mentén terült el Felsőváros, délen Alsóváros, a kettő között, a város súlypontjában pedig a vár és Palánk. A Palánkból induló Budai országút mentén a város nyugati szélén helyezkedett el Rókus városrésze, mely a tárgyalt időszakban a - városba özönlő szegényebb rétegeknek köszönhetően - növekedésnek indult. Szeged lakossága a tárgyalt időszakban csaknem négyeszeresére duzzadt. (Adattár 7.2. táblázat)

A következőkben a változással érintett területeket mutatjuk be.

1. ábra: Az árvíz előtti nagyobb városfejlesztések
Fig. 1 Considerable urban development before the Great Flood

A TEMPLOM TÉR

A török háborúk (1788–1790) okozta gazdasági fellendülés⁴ eredményeképpen számos középületet emeltek az 1800-as évek elején. Az egyik legnagyobb ilyen beruházásnak az iskolák épületegyüttesének megépítését tekinthetjük. (C.4.3. sz. látkép) A XIX. század elején még Szeged szellemi

életének központja egyértelműen a Palánk déli részén található Templom tér (a mai Dóm és Aradi vértanúk tere) volt. Itt állt a Szent Dömötör templom és az 1719–20-ban alapított piarista gimnázium. Ez utóbbinak bővítését, a palánki nemzeti iskola és rajziskola megépítését, valamint a plébánia és a piarista rendház épületeinek rendbehozatalát vették tervbe. Ez a hatalmas épületegyüttes 1793 és 1811 között épült meg, teljesen közrefogva a Szent Dömötör templomot. A templomtól balra, az Oskola utcára nézve helyezkedett el a gimnázium, mellette a nemzeti iskola és a rajziskola, amelyek hatalmas egybefüggő homlokzata Magyarország egyik kiemelkedő klasszicista alkotása volt. A barokkos, copfos plébániaház és rendház a Templom térre nézett.⁵ Még Vedres István főmérnöksége idejében szilárd burkolattal látták el a Templom teret.⁶

A FŐ PIAC

Az új városháza helyének megválasztása a tudatos városépítés bizonyítéka, hiszen helyét nem az ősi Palánkban, hanem a Fő piac (a mai Széchenyi és Klauzál tér) nyugati felén tűzték ki. Ez a terület már korábban is a város vasárnapi fórumaként szolgált. Itt találkozott a négy városrész lakossága, itt cseréltek gazdát a közélet és a közigazgatás hírei.⁷

2. ábra: Az 1851. évi városkép (részletek)
Fig. 2 The skyline of the city in 1851 (fragments)

A 19. századi Szeged városképét figyelve a hangsúlyt adó tornyos épületeknek a nyugati várfalon elhelyezkedő kaputorony kivételével a templomokat tekinthetjük. (2. ábra; C.4.4. sz. látkép) A Vedres tervezte új városháza tornyos épülete azt hirdette, hogy Szeged közügyeit már nem a váraparancsnokság, hanem a városi tanács irányította. (3. ábra)

A reformkor végére a Fő piac és környéke új, korszerű városközpont lett, amely átvette Szeged közigazgatási, gazdasági, urbanisztikai és építészeti fejlődésének irányító szerepét.⁸ Az önkényuralom korában ez az új városközpont még nagyobb fejlődésnek indult. Az 1856-ban kinevezett polgármester, Gamperl Alajos még az évben nekiállt a Fő piac rendezésének: gyalogsétautakat készíttetett, amelyek mentén vadgesztenyesorokat ültetett. Ezt nemcsak a városi közpénztár terhére tette, hanem a lakosság önkéntes adományait felhasználva.⁹

3. ábra: A Vedres-féle városháza
Fig. 3 The City Hall by architect Vedres

A Széchenyi tér és a mai Klauzál tér egészen 1870-ig hatalmas összefüggő területet alkotott. Északi oldalát az 1854-ben épült Takarékpénztár épülete foglalta el, erre merőlegesen a tér nyugati oldalán, a városháza szomszédságában emelkedett a Zsótér-ház, melynek építése igen elhúzódva csak 1863-ra fejeződött be. A városháza másik oldalán földszintes klasszicizáló épületek emelkedtek, köztük Grün Orbán háza. A Fő piac déli oldalán az 1845-ben épült Kárász-ház mellett állt Vedres háza, a keleti oldalon pedig a Vár helyezkedett el. Az 1870-ben elfogadott városfejlesztési tervek szerint kezdték el építeni azt az épülettömböt, amely nyugat-keleti irányban kettéosztja az előbb említett területet. A városvezetés fontosnak tartotta, hogy Szegeden az országoshoz közelítő, az elérhető legmagasabb fejlődés szintjének feleljenek meg a Széchenyi téren újonnan emelt épületek. Az 1872–73-ban felépített Kiss Dávid-ház, az új Zsótér-ház, az Aigner-ház, valamint a Kereskedelmi és Iparbank a Széchenyi és Klauzál tér utcaképének meghatározó elemei lettek.¹⁰

A város vezetői, a művelt polgárok és mérnökök mind egyetértettek abban, hogy Szeged belvárosa fejlődésének útjában áll a vár. 1857-ben az uralkodó szegedi látogatása alkalmával hozzájárult, hogy a vár Szeged tulajdonába kerülhessen, ha megfelelő laktanyákat építenek helyette. Ám a vár bontása egyelőre váratott magára.

A Széchenyi tér három oldala ezekkel az építkezésekkel lényegében kialakult. Az elbontásra szánt vár helyén kialakítandó épületek emelésére csak az árvíz utáni építkezések alkalmával nyílt lehetőség. (4. ábra)

4. ábra: A Széchenyi tér a XIX. század elején
Fig. 4 Széchenyi Square at the beginning of the 19th century

A RÓKUSI KÓRHÁZ ÉS TEMPLOM

A Mars tértől északra, a Budai országút mentén épült a rókusi kórház. Avégett, hogy korszerű kórház jöhessen létre, a város háromfős bizottságot küldött Budapestre tanulmányútra. Ennek hozadékeként tervezte meg Vedres István a kórházat, ami 1802 és 1813 között épült fel. A homlokzatát csak 1829-ben vakolták be. Az építkezést Buday Mihály és Maróthy Mátyás irányította.

Szintén Vedres István tervei alapján készült (ám kamarai változtatásokkal) a rókusi templom, amely a korábbi, a megnövekedett lakosságnak

szükségnek bizonyuló kápolna és az új kórház mellé épült. Kivitelezése 1832-ben fejeződött be.¹¹

A BÚZA PIAC

A Kálvária utca és a Pétervári országút találkozásától a Boldogasszony utca betorkollásáig terjedő Búza piac (a mai Dugonics és Árpád tér területe) a Fő piac, a Fapiac, a Sina-telek és a Mars tér mellett a 19. század elején Szeged legnagyobb egybefüggő üres területei közé tartozott. Ez a terület rendkívül mély fekvése miatt nagyon gyakran mocsaras lett. Rendezését az 1848-ban létrehozott Szépítő Bizotmány¹² 1853-ban szorgalmazta. Végül 1856-ban Gamperl Alajos polgármester látott neki e feladatnak. 1859-ben rendezték a Búza piac terepét és fasorokat ültettek ott. Némely részét kikövezték.¹³ 1867-ben a Dugonics-szobor és a főreáltanoda (a mai egyetem központi épülete) előtt Csik József, szerémségi cementgyáros költségén szökőkutat emeltek.¹⁴

A Búza piac nagy kiterjedésű, mocsaras területének laposabb részeit 1872–73-ban feltöltötték, 1874-ben kezdték kialakítani a sétányt, miután a Búza piacot eredeti funkciója megtartásával áttelepítették a Kápolna utca területére. Ezzel az intézkedéssel 1723 négyszögről 3182 négyszögöltre növelték a területét, és közelebb helyezték a vasútállomáshoz.¹⁵

A főreáltanoda építésével a korábban rendkívül szélesen és hosszan elnyúló Búza piac két részre tagolódott: Az alsó, a Tisza felé a Sánccpart utcáig nyúló részéből alakult ki az Árpád tér, a főreáltanodától a Dáni házig és a Kálvária utcáig nyúló terület pedig a Dugonics nevet kapta.¹⁶

A NÉPKERT (VÁROSI MULATÓERDŐ, A MAI LIGET)

Az 1800-as évek elején Szeged az újszegedi birtokok tulajdonjogát igyekezett megszerezni, létrejött Újszeged község, amelynek magas részein gyümölcsös és zöldséges kerteket alakítottak ki. Ezek fontos szerepet töltek be a város ellátásában.

Az 1850-es években Újszeged jelentős területe időnként víz alá került; itt sok vízi madár talált magának otthont. Ennél fogva az ekkor a várban állomásozó katonák vadászatra használták a területet.

1856–57-ben a vasúti híd építéskor a Tiszától Szőregig húzódó töltésszakaszt emeltek. Így 1858-ra, Gamperl Alajos Bach-rendszerbeli polgármester kezdeményezésére, báró Reitzenstein Vilmos ezredes katonáival gyönyörű ligetté alakította Újszeged Tisza-parthoz közel eső 30 holdas területét. 10 évvel később már a Népkert Szeged kedvenc nyári mulatóhelye lett. 1871 és 1875 között az észak-magyarországi Tisza szabályozásokból következően az évről évre növekvő árvízszinteknek az Újszegedet védő töltések nem tudtak ellenállni. Így minden évben elöntötte a Tisza a Népkertet; a hónapokig víz borította területen lévő parkban nagy pusztítást okozva.

1874-ben az akkori népkerttől a Marosig a fasor mindkét oldalán 600 négyszögöles kerti telkeket adtak bérbe 20 évre. 1879-ben a „nagyárvíz” árasztotta el. Ennek ellenére, amikor felszáradt, újból Szeged mulatóhelye lett a Népkert, és az árvízi menekülteknek is itt állítottak fel ideiglenes menedékhelyet.¹⁷

A SZEGEDI VASÚTÁLLOMÁS ÉS A VASÚTI HÍD

A Szegedtől dél-keletre fekvő Temesi Bánság gazdag bányavidékét az osztrák kincstár tartotta kezében, amely a 19. században óriási erővel kezdte el a javak kitermelését. Ám ezek Bécsbe szállítása meglehetősen drágának bizonyult, ezért szorgalmazták a Bécs-Pest útvonal megépítése után a Szegeden és Temesváron keresztül a Déli Kárpátokba vezető vasútvonal megépítését.¹⁸

Az első tervek szerint a vasutat a budai országút mentén szándékoztak volna bevezetni a belvárosba, így mintegy kettészelték volna Szegedet. Ez a környékeliek körében nagy felháborodást keltett. Ezért másik terv is készült, amely szerint a Kálvária utcán haladtak volna végig a vágányok. Végül Szegedet megkerülve, a mai vasútvonalon, délnyugat felől vezették be a vasutat.¹⁹

1854-ben adták át a Cegléd-Szeged vonalat; a Ballagi-tó (a mai rendező pályaudvar) helyén emelték az állomás épületét, amely mindössze öt és fél évig működött. 1859-ben adták át az állomás mai helyén épült második épületet. (A jelenlegi épület 1902-ben készült Pfaff Ferenc tervei alapján.) A Tisza-parton teherpályaudvar is létesült, így a folyami és vasúti áruszállítás összekapcsolódhatott. (5. ábra)

A Szeged-Temesvár vonal tervezésénél merült fel a kérdés, hol vezessék át a pályát a Tiszán: Szegedre esett a választás. Az új tiszai híd helye is nagy vitákat támasztott. A közben zajló folyószabályozások keretében olyan terv is készült, amely a Marost jelenlegi torkolatánál délebbre vezették volna be a Tiszába. Ezt az osztrák vasútépítő társaság ellenezte, hiszen két híd megépítését tette volna szükségessé. 1853-ban azonban döntés született: a Maros marad a helyén.²⁰

A szegedi vasúti hidat a francia Ernest Cézanne tervezte. A Tisza 1855. évi vízszintjéhez képest 7,958 méterrel magasabban határozta meg a vasúti pályák szintjét. A híd hossza 352,77 m, a viadukttal együtt 439,262 m. Ez volt a világ első két vágányú vasúti hídja és Magyarország első keszon-alapozású-, és szegecselt szerkezetű hídja. A Szeged-Temesvár szakaszon 1857 novemberében indult meg a forgalom; ekkor még a munkahídon. Az állandó hidat 1858. december 2-án adták át a forgalomnak.²¹ (6. ábra, l. a C.4.6. sz. látképet)

5. ábra :Az állami vasút lehetséges vonalvezetései és az Alföldi vasútvonala
 Fig. 5 Possible rail tracks of the state railway and the line of the Alföld railway

KÖZVILÁGÍTÁS

1827-ben gyulladtak ki először a fények a szegedi éjszakában. Ekkor még olajlámpák világítottak az egész városban. 1865-ben, L. A. Riedinger augsburgi gyárossal kötött légszesz-világítási szerződés értelmében a belváros területén 360 függő és 40 oszlopon álló gázlámpát állítottak fel; Szeged többi részén esténként továbbra is olajlámpák adtak fényt.²²

Az ekkor létrehozott gázgyár a Budai országút és az Epres kert utca csomópontjától északra fekvő területen helyezkedett el; egészen 2009-es megszűnéséig ugyanezen a helyen maradt, ezért a szegediek a mai napig gázgyárként emlegetik ezt a területet.

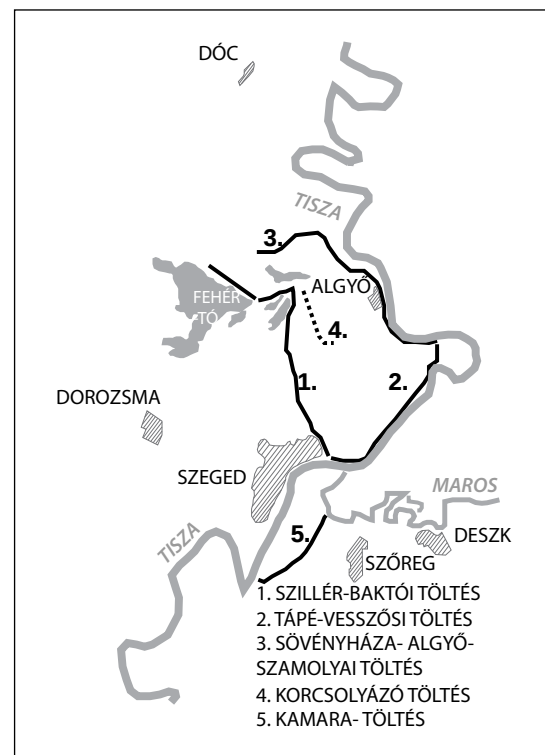
UTAK ÉS UTCÁK KÖVEZÉSE

Szegeden és környékén földrajzi elhelyezkedésének köszönhetően nem volt az utak és utcák kövezéséhez szükséges nyersanyag. Ezért ezeket távoli lelőhelyekről pótolták, ám a szállítás nagyon drágának bizonyult. A vasútvonalak kiépítésével ez a feladat nem okozott oly nehézségeket többé, ám továbbra is költséges megoldás maradt, ami a magyarázata annak, hogy az utcák kövezése elmaradt a korabeli magyarországi városokhoz képest. Sok helyet, főleg a járdákat, sok alföldi városhoz hasonlóan kevésbé költséges téglaburkolattal látták el.

TÖLTÉSÉPÍTÉSEK

A századfordulón Vedres István irányításával kezdődtek meg a töltés-karbantartási és ármentesítési munkák. Ezek már 1801-ben hatalmas káro-

kat, belvizeket okoztak. A város egyik fő védvonala a szillér-baktói töltés volt. 1830-ra a baktói töltést már 600 öllel meghosszabbították. 1830 után építették a tápé-vezzősi töltést, amelyet a sövényháza-algyő-szamolyai és a felsővárosi töltések összekötésével hoztak létre. Ezáltal a szillér-baktói és a korcsolyázó töltések alvó gátakká váltak. A korábban ártéri területnek számító baktói legelőt ezután szántóként lehetett használni. 1844–45-ben másfél évig tartott Szeged leghosszabb árvize. Ez az időszak folyamatos töltésépítésekkel telt.²³ (7. ábra)

7. ábra: Töltésépítések Vedres idejében
 Fig. 7 Dike constructions in Vedres's period

FOLYÓSZABÁLYOZÁS, HOLTÁGAK

A Tisza szabályozásának két fő okát ismerjük: a Tisza hajózhatóvá és az öntésterületek művelhetővé tételét. Ez utóbbit az itt tulajdonnal bíró földbirtokosok szorgalmazták, hiszen sokszor egy-egy tiszai áradás akár fél évig is eltartott, lehetetlenné téve így hatalmas területeik művelését.

Az 1846-ban kezdődő tiszai folyószabályozással a folyó éles kanyarulatait átvágták, és az átvágásoknál mesterségesen létrehozott egyenes mederbe terelték. Ezután a víz erejére bízták, hogy kimélyítse saját med-

8. ábra: Szeged környéki tiszai és marosi holtágak
 Fig. 8 Dead channels of the Tisza and Maros around Szeged

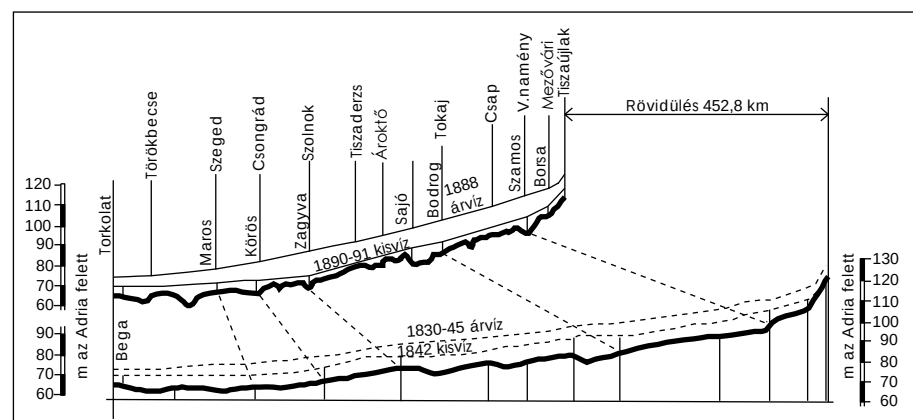

6. ábra: A vasúti híd építés közben, Anton Rohrbach felvétele
 Fig. 6 The railway bridge under construction (Photo by Anton Rohrbach)

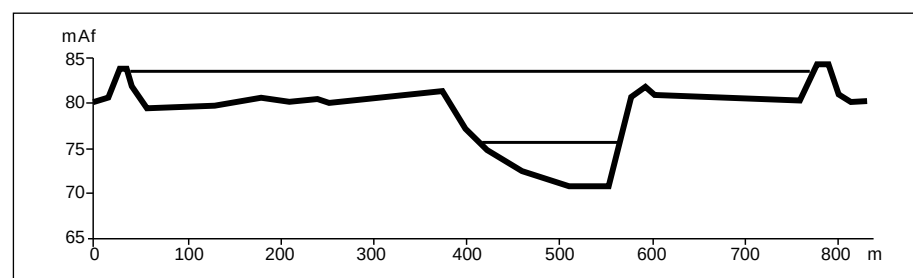
rét. Így rengeteg ún. holtág alakult ki a Tisza mentén. Ilyen: a Gyálai Holt-Tisza, a Nagyfai Holt-Tisza, az Újszegedi Holt-Maros és a Vetyeháti Holt-Maros.²⁴ (8. ábra)

A Tisza felsőbb szakaszán a mederátvágások gyorsabban fejlődtek, a folyó nagyobb munkavégző képessége miatt, hatásukra a Tisza esése megnőtt, sokkal gyorsabban vonult le rajta az árhullám, mint a Tisza alsóbb szakaszán. Itt a folyó esése csökken, ezáltal a folyószabályozás után az árvízszintek az Alsó-Tisza vidékén egyre növekedtek. Ezt fokozta a Tisza menti töltések építése, amelyek által az eddig nagy területen hömpölygő folyót egyre szűkebb mederbe szorították.²⁵

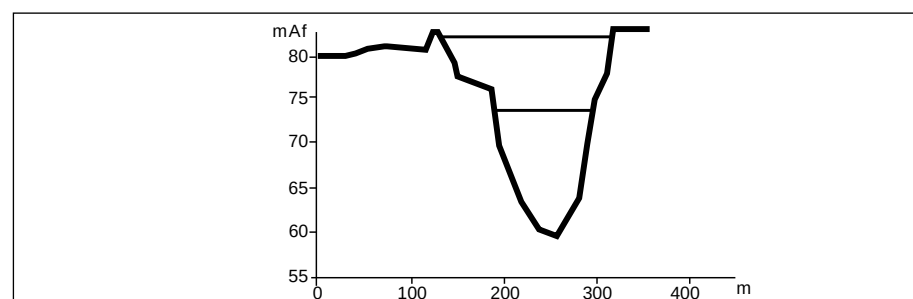
A mérnökök a folyó két oldalán lévő töltések távolságát 560-760 méterben (300-400 ölben) határozták meg. A töltésépítéseknek ezt a távolságot viszont sok helyen nem tartották be, mert a már meglévő folyóparti műtárgyakhoz igazodtak. (pl. hidakhoz, révekhez, stb) Az alábbi kereszt-szelvényeken látható, hogy amíg közvetlenül a Maros-torkolat alatt a Tisza-parti töltések távolsága 750 méter, addig pár km-rel délebbre a szegedi rondellánál csupán 190 m széles volt a folyómeder. Ez visszaduzzasztotta a Tisza vizét Szegednél, egyre fenyegetőbbé növelve az árvízszinteket.²⁶ (9., 10., 11. ábra)

9. ábra: A Tisza hossz-szelvénye a folyószabályozás előtt és után
Fig. 9 The longitudinal section of the Tisza before and after the river regularization

10. ábra: A Tisza medermetszete közvetlenül a Maros-torkolat alatt Szegednél 750 m széles
Fig. 10 The cross-sectional width of the Tisza's riverbed is 750 metres at just above the Maros's confluence in Szeged

11. ábra: A Tisza medermetszete a Rondella és az újszegedi part között 190 méterre szűkül össze
Fig. 11 The cross-section of the Tisza's riverbed between the Rondella and the bank of Újszeged narrows down to 190 metres

A Maros helyzetének rendezése Vedres szerint a kanyarulatok átvágásával, Vásárhelyi szerint a Maros torkolatának áthelyezésével lett volna megoldható. Mindkét javaslatot elfogadták a szakértők, ám a város saját érdekeit követve az első megoldást részesítette előnyben. Így a Maros is hajózhatóbb lett, és megmaradt a várossal a közvetlen kapcsolata; ami gazdaságilag sokat jelentett az erdélyi só és fa vízi szállításához.

SZEGED VÍZRAJZA

Szeged a folyó szabályozás előtt különleges vízrajzzal rendelkező előnyös helyzetű város volt. A város egész területét behálózták az apróbb-nagyobb erek és a helyi szóval csöpörkéknek, tankáknak nevezett vizek. Az említett vízrendszerek összeköttetésben álltak fő folyójukkal, a Tiszával, így vízállásukat is mindig ez szabályozta.

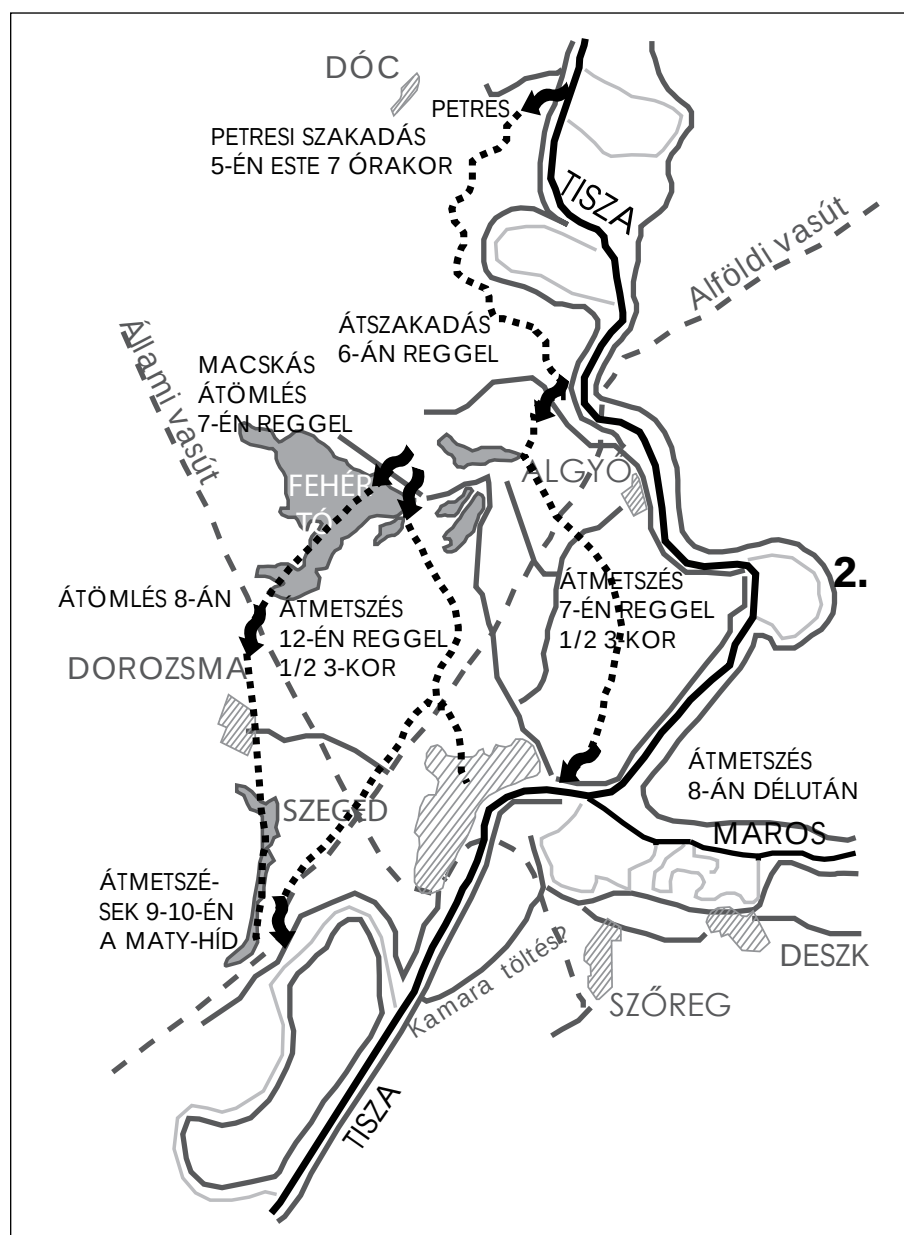
A folyószabályozás, a töltésépítési munkák és a város mély területeinek felszámolása teljesen megváltoztatta Szeged természetes vízrajzát. A Tiszának a várossal való korábbi közvetlen kapcsolatát és „szabad bejárást” szüntették meg az emberi beavatkozással. A mai Tisza-part teljesen más képet mutat, mint a 200 évvel ezelőtti.

A mostani és a 18–19. század elején Boszorkány szigetként ismert terület például nem azonos egymással. A folyópart változása befolyásolta ennek helyzetét.

II. A „víz” utáni Szeged

A KATASZTRÓFA

1879. március 5-én a Tisza áttörte a petresi gátat, és „hátról támadva” elöntötte Szeged városát. A Tisza addigi legmagasabb vízállásával, az Adriai-tengerszint feletti 8,06 m-rel tetőzött Szegednél, és mintegy 2,7 m magas víz borította a várost. Kevés száraz terület maradt a városban. A házak legnagyobb része összeomlott, és Lechner Lajos szerint csak 265 maradt meg. (A.3.4.) Az újjáépítés megszervezésével a király, I. Ferenc József, Tisza Lajost bízta meg, míg a főmérnök Lechner Lajos lett. (C.4.7., 8., 9., 10.) A feladat nem csupán az újjáépítés megszervezéséből állt, hanem, az akkori modern eszméknek és igényeknek megfelelő új városszerkezet kialakításából.²⁷ (12. ábra)

12. ábra: Az 1879-es árvíz útja: egy hét alatt érte el a várost
Fig. 12 The direction of the flood of 1879: it reached the city in one week

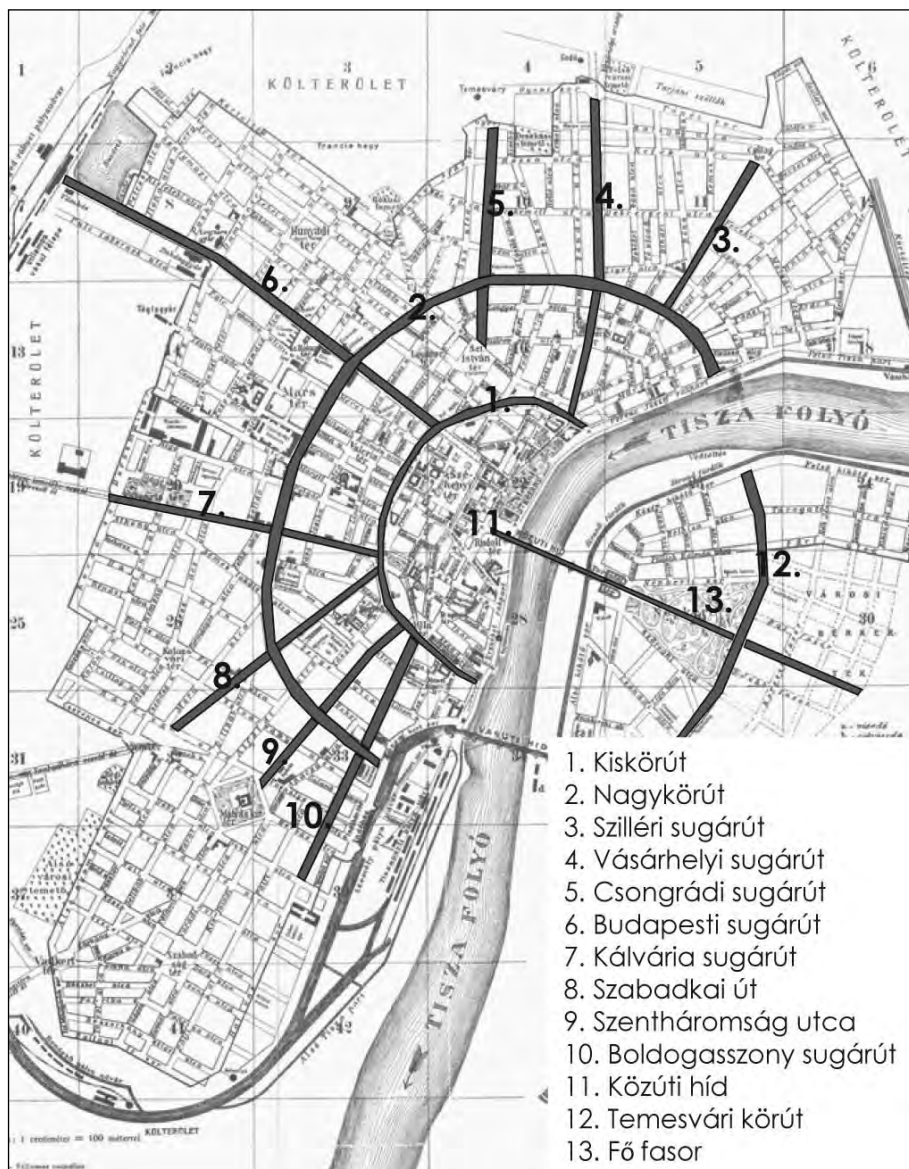
TERVEZÉSI SZEMPONTOK

A tervezéskor az új főútvonalakat a korábban kialakult főbb irányok szerint határozták meg. Az új utcákat és tereket a régiak szem előtt tartásával jelölték ki. Fontos szempontként merült fel a Tisza-part rendezése úgy, hogy mindennemű áruforgalmat ki tudjon szolgálni, és a kereskedésnek helyt tudjon adni. A régóta áhított állandó közúti híd is szerepelt a tervezési programban.

Nagy gondot fordítottak a tervezéskor arra, hogy a kereskedelem főbb forgalmi pontjai egymástól és a városközponttól, meg a Tiszától kényelmesen megközelíthetők legyenek. A felső Tisza-partot a városközponton keresztül az alsó Tisza-parttal és a vasútállomással kívánták összekötni. A különböző városokból érkező utakat a városközpont és az állandó tiszai híd irányába igyekeztek vezetni. A mellékutak zöme lehetőleg a régi, a szegediek által megszokott helyükön maradt.²⁸ (13. ábra)

SUGARAS-KÖRUTAS VÁROSSZERKEZET

A fent részletezett okok miatt kézenfekvőnek tekintették a város utcáinak a 19. században kialakult, Párizsban, Bécsben és Budapesten már sikeresen alkalmazott, körutas-sugaras rendszer szerinti kiépítését, amely szerint a város középpontjában helyezkedik el az új, állandó közúti híd. Megközelítőleg négyszáz méter sugarú körivet ír le a 30 méter széles kiskörút, amellyel párhuzamosan, 400 m távolságban fut a 38 m széles nagykörút. Az ezeket összekötő öt országút és három helyi közlekedést szolgáló sugárút mind a városközpont felé irányul, ezek szélessége a kiskörúton belül 30 m, azon kívül 38 m. A nagykörút szélessége páratlan előrelátásról tanúskodik: ma is elég. Az utcák általános szélessége 15 m.²⁹ (13. ábra; A.3.5.)

13. ábra: Az új sugaras-körutas város szerkezet
Fig. 13 The new, radial urban structure

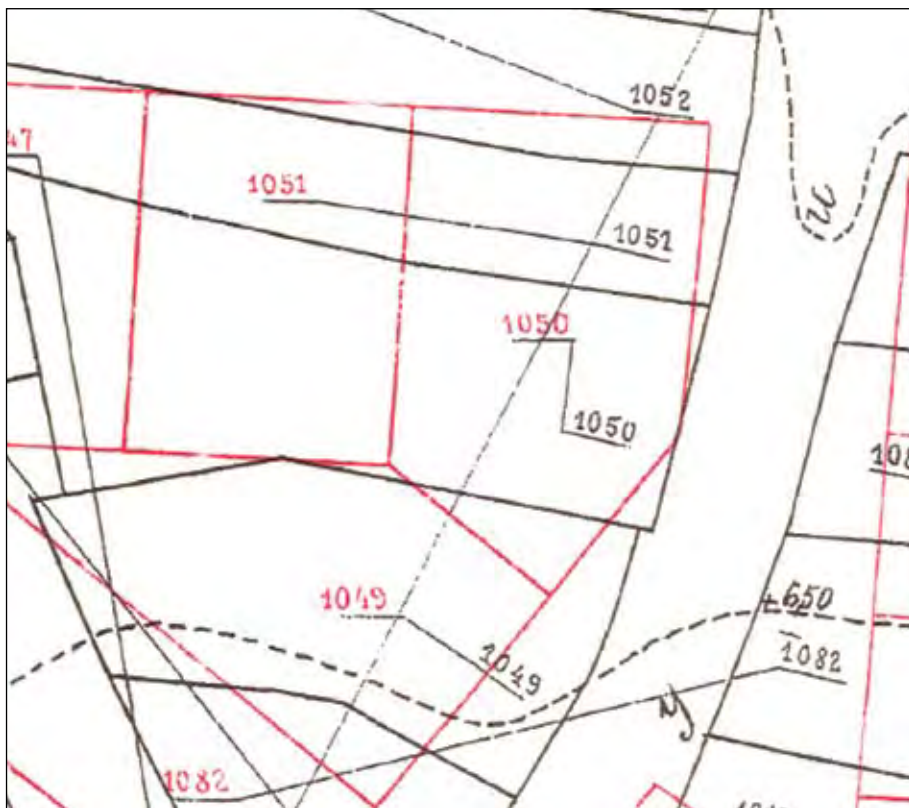
Általánosan a 30 m széles főutcákból 14 m jutott a kocsútra, 5-5 m a jobb- és baloldali fasorokra, és 3-3 m a házak menti gyalogutakra. A 15 m széles utcáknál pedig 9 m-ek voltak a kocsutak, 3-3 m-ek a gyalogutak a közvilágítással együtt.

Az újjáépítés finanszírozásához óriási hazai és nemzetközi segítséget kapott Szeged városa. Ennek állít emléket a nagykörút egy-egy szakaszának elnevezése: Római, Brüsszeli, Párizsi, Londoni, Berlini és Bécsi körút. (A mai Moszkvai körút elnevezés 1945-ben született.)

ÚJSZEGED

1880. június 5-én egyesült a korábban mezővárosként Torontál vármegyéhez tartozó Újszeged Szegeddel. Szeged kétparti város lett. Ezzel Újszeged rendezése is megkezdődhetett. Mindenekelőtt az árvízvédelmi töltés „bellebezése” bizonyult a legfontosabb feladatnak.

Szeged rekonstrukciós munkái közé tartozott a Tisza medrének kiszélesítése a városközpont környékén, hogy az árvizek torlódása mérséklődjék. Ez viszont csak Újszeged irányában történhetett meg, ahol a régi töltést

14. ábra: Az új és régi telkek
Fig. 14 New and old plots

körülbelül 250 méterrel beljebb kellett helyezni.³⁰ A királyi biztosság szabályozta az újszegedi beltelkeket, házhelyeket és utcákat, hogy ez az új városrész is fejlődésnek indulhasson.

Újszeged utcakiosztása követi Szegedét. Súlypontjában szintén a közúti híd található, amelynek lábánál a Torontál tér helyezkedik el, innen indul a Fő fasor a Népkerten át, mintegy a híd folytatásaképpen. A szegedi oldalon lévő nagykörút folytatása Újszegeden a Temesvári körút. Ez az új híd fölépítésével tölti be hivatását.

A TELKEK ÚJRAOSZTÁSA

A szegedi birtokviszonyok az árvíz előtt igen sajátosak alakultak. A háztelkek minimumát nem határozták meg, a kisiparosok körében pedig nagy volt az igény a saját házra, telekre, ezért a nagytelkek egy része elforgácsolódott 300 négyzetméternél kisebb részekre. Különösen így állt a dolog a Palánk területén. A szegedi építési hagyományokat figyelembe véve ezek túl kicsi építési telkeknek bizonyultak, és ilyen sűrű beépítéssel a tűzveszély kockázata igen megnőtt volna. Ezért a kis telkeket megszüntették úgy, hogy a nagy telkek tulajdonosait megfelelően kárpótoltva, hozzájuk egy-egy nagy méretű telekből hozzátoldottak, a kis telkek tulajdonosainak pedig az értéknövekedés arányában fizetniük kellett új telkük megváltásáért. A háztelkek újraosztásánál figyelembe vették azt, hogy (Lechner saját szavait idézve)

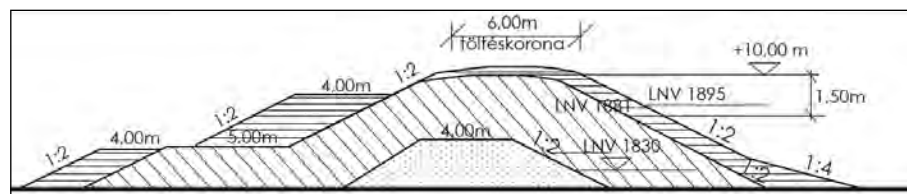
„minden háztelkek ugyanazon a vidéken maradjon, ahol azelőtt volt, minden háztelkek tulajdonosa ismét telekhez juthasson akkor is, ha eddigi telke új utcába vagy térre esett, minden teleknek lehetőleg szabályos alakja legyen, és bizonyos meghatározott területnél kisebb ne legyen és minden jogos igény kielégíttessék”. (Például, ha korábban a telek saroktelkek volt, vagy forgalmas utcában helyezkedett el, stb.)³¹ (14. ábra)

A VÁROS FELTÖLTÉSE

Szeged vezetőiben régóta megfogalmazódott a gondolat, hogy a város mély fekvése okozta gondokat talaja folyamatos feltöltésével lehetne orvosolni. Ez azonban hatalmas beruházást igényelt volna, amely meghaladta a város erejét, kivéve néhány tér részleges feltöltését.

Az újjáépítési munkák alkalmával azonban lehetőség nyílt erre, és így előirányozták a város feltöltését. Külföldi szakértőket is bevontak a tervezésbe. Ők először az egész város teljes feltöltését javasolták az addigi legmagasabb vízállás feletti 16 cm magasságban. Ezt nevezték „eszményi szintnek”. A mindenkor tiszai vízszintet minden városnál a folyó nullpontjához mérik. A Tisza nullpontja Szegednél, a megállapodás szerint, az Adriai-tengerszint felett +73,787 méteren van. A „nagyárvíz” a nullpont felett 8,06 m-en tetőzött. Ehhez a szinthez adták hozzá a szakértők biztonsági tényezőként a 16 cm-t, így alakulhatott ki az „eszményi szint” „magassága 8,22 m-en.”³²

Végül anyagi okok miatt egy köztes megoldást választottak. Eszerint a várost mérsékelten töltik fel a körutak és sugárutak szintjének megemelésével, és a város köré körtöltést építenek. Ez utóbbi nagyon fontos, hiszen a Tisza mindig északról és nyugatról fenyegette a várost és nem a partvonal felől. A töltés a város felső részén a Tiszától indul ki, félkör alakban csatlakozik a volt Alföld-Fiumei vasút és az egykori Osztrák-Magyar

15. ábra: A tiszai védőgátak előírt szelvényméreteinek növekedése az 1830., 1881. és 1895. évi árvízszint magasságának megfelelően

Fig. 15 Increase of the mandatory segment dimensions of the Tisza dikes according to the flood levels in 1830, 1881 and 1895

Államvasút töltéseihez, a tiszai oldalon pedig partfal védi a várost. A meglévő vasúti töltéseket nem használhatták közvetlenül erre a célra, ezeket a mentett oldalra helyezve, közvetlenül melljük építve töltéserősítés készült. Az építendő töltések méretét pontosan meghatározták. A töltések koronáját 6 méter szélességben, a Tisza 0 pont feletti +10 m magasságában irányozták elő. (Ezt az 1881. évi árvízszint tetőzéséhez állapították meg, amely +8,46 méteren volt.) A töltések teljes hossza Lechner szerint 10 364 m.³³

A kiskörutat az ún. „eszményi szintre”, a Tisza nullpontja fölötti +8,22 méter magasságúra, a nagykörutat +7,00 m magasságúra töltötték fel. Az ezeket összekötő hét sugárút fokozatosan emelkedik a két körút között. Így olyan „magaslat-hálózatot” (Lechner)³¹ építettek ki, amellyel az általa határolt területnek az addigi legmagasabb vízszint alatt fekvő helyek is könnyen védhetők lesznek. Remélték továbbá, hogy a város közbeeső területeit az építkezések alkalmával felmagasítják. A feltöltési munkák 1880 júniusában kezdődtek és a norvég származású budapesti vállalkozó, Gregersen Guilbrand 180 munkanap alatt végezte el. (15. ábra)

Szeged részleges feltöltése sajátos viszonyok kialakulásához vezetett. Ezek mind a mai napig gondot okoznak. Azáltal ugyanis, hogy a város főbb útjait feltöltötték, de a körülöttük lévő telkek feltöltését pénzszüke miatt a telektulajdonosokra bízták. Sokan azonban ezt nem tették meg. Ezért máig vannak olyan telkek, amelyek jóval alacsonyabban vannak környezetüknél. Itt egészségtelen nedves pincék, szuterén laká-

sok található, ahol gyakran gondot okoz a belvíz és a Tisza magas víz-állása.

E tanulmány írása közben egy sokéves félreértés tisztázódott. Eddig ugyanis több publikáció úgy közölte, hogy a belváros szintjét 4-6 méterrel emelték meg. Írásos dokumentumok bizonyítják, hogy Szeged belvárosának feltöltése a Tisza nullpontja feletti 4-6 m-ig történt.

A Szeged várostörténeti atlaszával kapcsolatos megbeszélésen Takács Máté, Horváth Ferenc, Máté Zsolt, Blazovich László, Apró Ferenc, Szerdahelyi Péterné és Balia-Nagy Judit vett részt. A Takács Máté által bemutatott feltöltési szint-térkép szemrevételezését követő vitában Horváth Ferenc régész elmondta, hogy a színház pincéjében mintegy másfél méterrel a mai utcaszint alatt avar-kori sírhelyet találtak. A vár környéki ásatások alkalmával talált leletek sincsenek mélyebben, mint 2 m. Ez azt jelenti, hogy nem emelhettek 4-6 méterrel Szeged belvárosának szintjén, hanem ezek a számok csupán a belvárosnak a Tisza nullpontja feletti átlagos magasságát jelölik. Máté Zsolt utóbb a régész magyarázatának helyességét írásos dokumentumokkal bizonyította. Ennek a félreértésnek a tisztázása a Szeged várostörténeti atlaszában nagyon fontos eredménye.

UTCAKÖVEZÉS, CSATORNÁZÁS

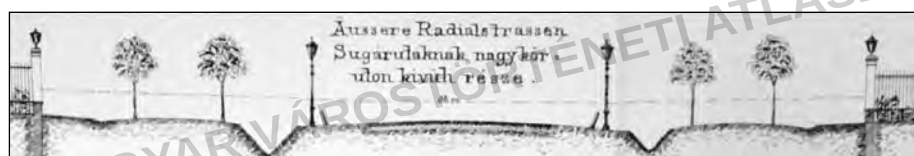
Az utak és utcák kövezése elengedhetetlenül fontosnak bizonyult az újjáépült városban. A frissen feltöltött utcák ugyanis száraz időben rendkívül porosak, esős időben pedig sárosak lettek, nehezítve ezzel a közlekedést rajtuk. A hatalmas mennyiségű első osztályú kőanyag egyidejű beszerzése túlságosan nagy költségeket vont volna maga után, ezért részleges megoldást dolgoztak ki. Az utak leginkább igénybevett középső része jobb minőségű burkolatot (trachyt és mauthauseni gránit), míg a szélei gyengébbet kaptak. A járdákat felemelték az út szintjétől esztétikai és közlekedésbiztonsági szempontból. Sok helyütt a gyalogutak szegélyköveket is kaptak.³⁴ (16., 17., 18., 19. ábra)

16. ábra: A nagykörút metszete
Fig. 16 Cross-section of the great boulevard

17. ábra: A kiskörút metszete
Fig. 17 Cross-section of the lesser boulevard

18. ábra: A sugárút nagykörúton kívüli részének metszete
Fig. 18 Cross-section of the avenue outside the great boulevard

19. ábra: Általános utcametszet
Fig. 19 A general street cross-section

1892-ben Mayer Ferdinánd és fia alapította a Keramit és Műtégagyarat, amely 1896-ban Szegedi Keramit és Műtégagyár néven részvénytársasággá alakult. Innen került ki a jellegzetes, sárga színű keramit téglák, amelyet sok helyen útburkolatként alkalmaztak. A gyár termékeit nemcsak Szegeden használták, hanem szállították belőle Hódmezővásárhelyre, Kolozsvárra, Zágrábba, Temesvárra, stb.).

A város árvíz előtti csatornarendszere igen elmaradott volt. Az újjáépülő városban szükségszerűvé vált új, korszerű csatornahálózat kialakítása. Ám az újonnan kialakuló körutakat árvízvédelmi okok miatt áttörni nem volt szabad, ezért a várost 4 főbb vízgyűjtő területre osztották. Az első kerületbe a Tisza Lajos körút és a rakpart közötti terület, a másodikba a két körút közötti rész, a harmadikba a felsővárosi, negyedikbe az alsóvárosi tömbök tartoztak.³⁵

Egy-egy kerületben a nyílt árkokban, falazott csatornában összegyűlő csapadékvíz a kerület legmélyebb részén, úgynevezett főgyűjtő csatorná-

ba folyt. A főgyűjtő csatornákból vagy szabadon a Tiszába vezették a csapadékvizet, vagy alkalmadtán a szivattyútelepekbe, ahonnan gépek segítségével emelték át a folyóba.

A PARTFAL ÉS RAKPART

Az árvíz előtti szegedi Tisza-partot Lechner Lajos „ősállapotú nyers partként” írta le, ahol a közlekedést, a folyóval párhuzamosan egyre magasabbra emelt töltések és a lakók által odahordott szemétdombok akadályozták. Esős időben szinte lehetetlen volt a kereskedelmi áruszállítás.

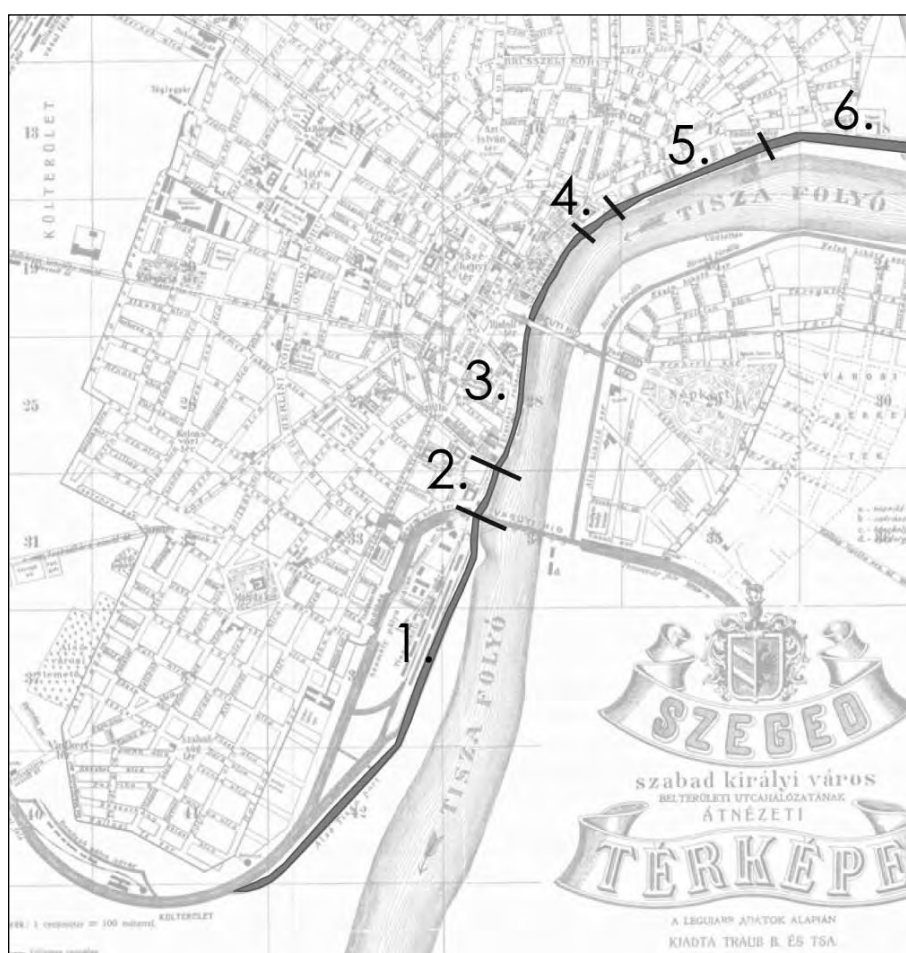

20. ábra: Az újjáépítés előtti Tisza-part
Fig. 20 The Tisza bank before the reconstruction

Ezért az újjáépítés egyik fontos szempontjának tartották a Tisza-part rendezését úgy, hogy a kereskedelmi élet fejlődése érdekében a vízi és a közúti forgalom kapcsolatát megfelelően tudja ellátni. Magas esztétikai szempontok szerint tervezték az új partfalat, hiszen ez a városképet meghatározó szerepet tölt be a belváros szívében.³⁶ (20., 21. ábra)

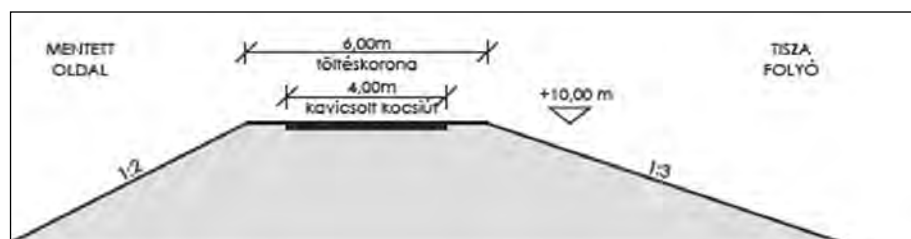

21. ábra: Az új, esztétikus rakpart és partfal
Fig. 21 The new, aesthetic embankment and river wall

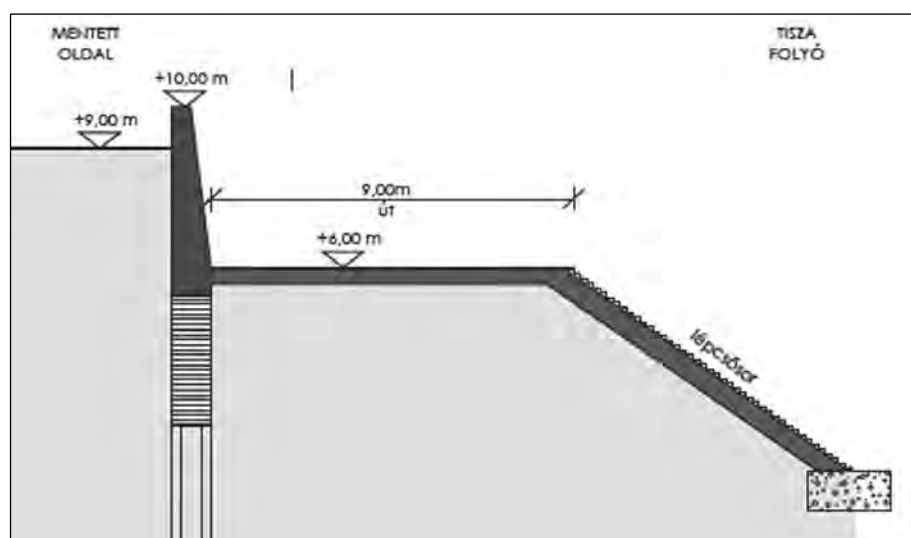

22. ábra: A rakpart és partfal szakaszai
Fig. 22 Segments of the embankment and river wall

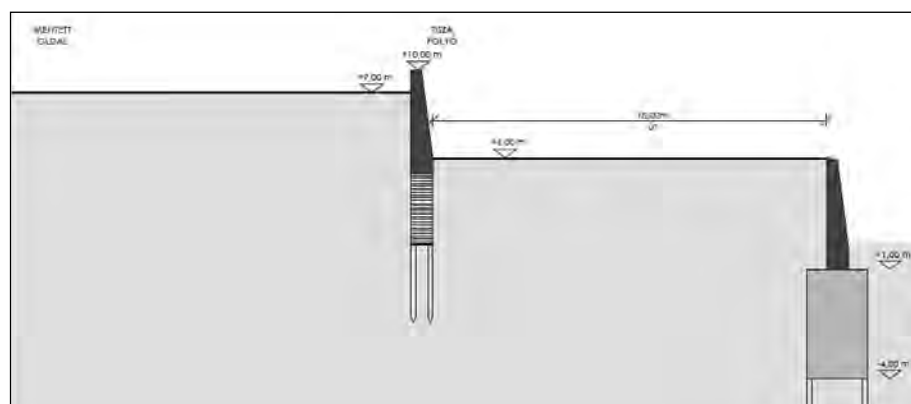
1880 szeptemberében indultak meg a partfalépítési munkák, amelyek az 1882. évi őszi árvíz és kétéves kényszerpihenő után 1886 végén fejeződtek be. Sok nehézség adódott a kivitelezéskor. A tervezés megkezdése előtt a kir. biztosság műszaki osztálya hat talajfúrást végzett a Tisza-parton, és 10 medermetszetet készített. Ezekből és a helyi tapasztalatokból nyert tényekből megállapították, hogy a partsüppedések és talajcsuszamlások mindig kisvízálláskor következnek be. Ennek okát abban látták, hogy a Tisza felé húzódó talajvizek a finom homokos iszapot magukkal ragadják, kiviszik a Tisza medrébe, így a Tisza víznyomása okozta ellensúly hiányában a part felső része a súlyánál fogva lesüllyed. Mindezek figyelembevételével a veszélyeztetett partszakaszok egyikén lépcsős-, másikán emeletes kőpartot irányoztak elő. Az alábbi ábrán látható védművek alakultak így ki: (22–27. ábra)

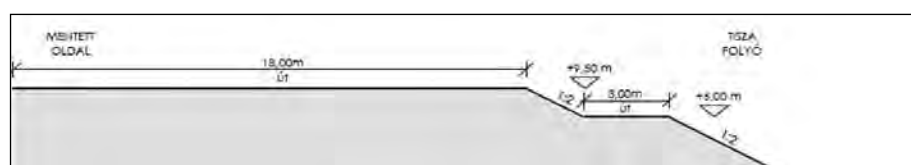
23. ábra: Az I. szakasz metszete
Fig. 23 The cross-section of segment I

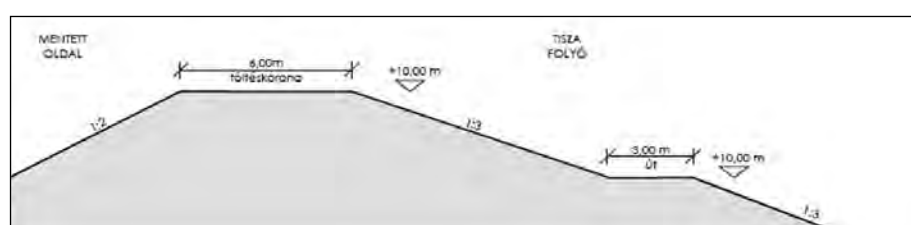
24. ábra: A II. és IV. szakasz metszete
Fig. 24 The cross-section of segments II and IV

25. ábra: A III. szakasz metszete
Fig. 25 The cross-section of segment III

26. ábra: Az V. szakasz metszete
Fig. 26 The cross-section of segment V

27. ábra: A VI. szakasz metszete
Fig. 27 The cross-section of segment VI

1. A Hármaskőlyuktól a vasúti hídig terjedő szakaszon, 2200 m hosszú, kavicsolt kocsíttal ellátott védőtöltés.
2. A vasúti hídtól felfelé, 160 m hosszú, lépcsős kőpart támfallal.
3. A lépcsős kőparttól felfelé, 1310 m hosszú, emeletes kőpart.
4. Az emeletes kőparttól felfelé, 100 m hosszú, lépcsős kőpart.

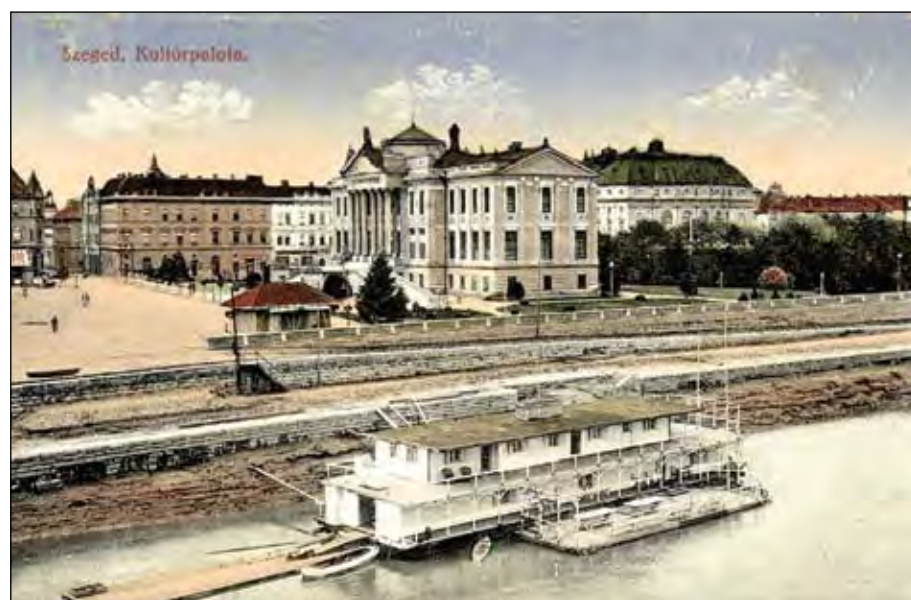
5. A felső lépcsős kőparttól felfelé, 540 m hosszú kőburkolattal ellátott részü.
6. A körtöltésig, 900 m hosszúságban egyszerű földfeltöltés.

Az 1881. évi árvíz szintje újabb rekordot döntött, a nullpont feletti +8,46 m-en tetőzött. Ezért a korábban, +9,00 m-en megállapított töltéskorona szinteket és az egyéb védművek szintjét, ahol lehetett +10,00 m-es szintre növelték. A partfalakon mellvédek emelésével tudták ezt megoldani, a kőburkolattal ellátott szakaszt pedig csak +9,50 m szintmagasságúra készítették.

Az építéskor többször következett be partcsuszamlás, amelynek hátterében mindig a már említett finom iszapréteg kimosódása állott. Ennek megakadályozására már korábban is kőhányásokat helyeztek el a Tisza medrében, így állva el a beáramló iszap útját.³⁷

ÚSZÓHÁZAK

A szegedi Tisza-part egyedi képének kialakulásához jelentős mértékben hozzájárultak a Tiszán az 1860-as évektől megjelenő úszóházak. Ezek általában hajózásra nem alkalmas, a rakpart mentén kikötött építmények voltak. A városlakók kikapcsolódását szolgálták. Többek között helyt adtak közfürdőnek és csónakázó egyletnek is.³⁸ (28. ábra)

28. ábra: Úszóház a múzeum előtt
Fig. 28 A floating dock in front of the museum

ÁLLANDÓ KÖZÚTI HÍD

Régóta foglalkoztatta a szegedieket állandó közúti híd felépítése. Zsótér János, „a bögös hajók nagygazdája” 1842-ben felszólalt az ügy érdekében. A tanács 1843-ban mind egy lehetséges fahíd terveit, mind a lánchíd gondolatát felterjesztette az építészeti főigazgatósághoz. A kamara a lánchíd építését részesítette előnyben, és ennek tervezésével Fest Vilmost bízta meg. Ám a rendkívüli költségeket Szeged városa nem tudta vállalni, sőt még az olcsóbb fahíd építését sem.

Az 1880. évi XVII. t.c. értelmében a szegedi közúti híd építésének költségeit az állam vállalta magára. A híd tengelyét a korábbi hajóhíd helyén határozták meg a vár déli oldalától kiindulva. Még ez év szeptemberében kiválasztották a beérkezett pályaművek közül a párizsi Eiffel cég egyik tervezetét. Ezt a magyar királyi államvasút főmérnöke, Feketeházy János készítette; építészeti részeit pedig Albert Schickedanz pesti építész. A híd 401 m hosszú, 11 m széles; főtartói a pályaszint alatt elhelyezkedő pillérekre támaszkodó rácsos ívek voltak. A hídfőknél eklektikus stílusú, toronyszerű épületek emelkedtek. „A híd vasszerkezete és építészeti kiképzése mind technikai, mind esztétikai értelemben monumentális, korszerű alkotás volt.”³⁹ 1883. szeptember 16-án adták át a forgalomnak. (29. ábra)

29. ábra: Az új állandó közúti híd
Fig. 29 The new permanent vehicular bridge

ÚJ KÖZÉPÜLETEK, ÉPÜLETEK

Az újjáépítési munkálatokat nagyban megkönnyítette, hogy a királyi biztosság mérnöki osztálya építő rendszabályokat dolgozott ki, amelyeknek betartásáról az építési felügyelők intézménye gondoskodott.⁴⁰

A város területét építésügyi szempontból három kerületre osztották: az első a kiskörút és a Tisza közötti, a második a két körút közötti rész, a harmadik pedig a külvárosokat foglalta magába: Alsóvárost, Felsővárost, Rókust és az ebben az időszakban kialakult Móravárost, amely a Kálvária sugárút mentén és tőle délre helyezkedett el.

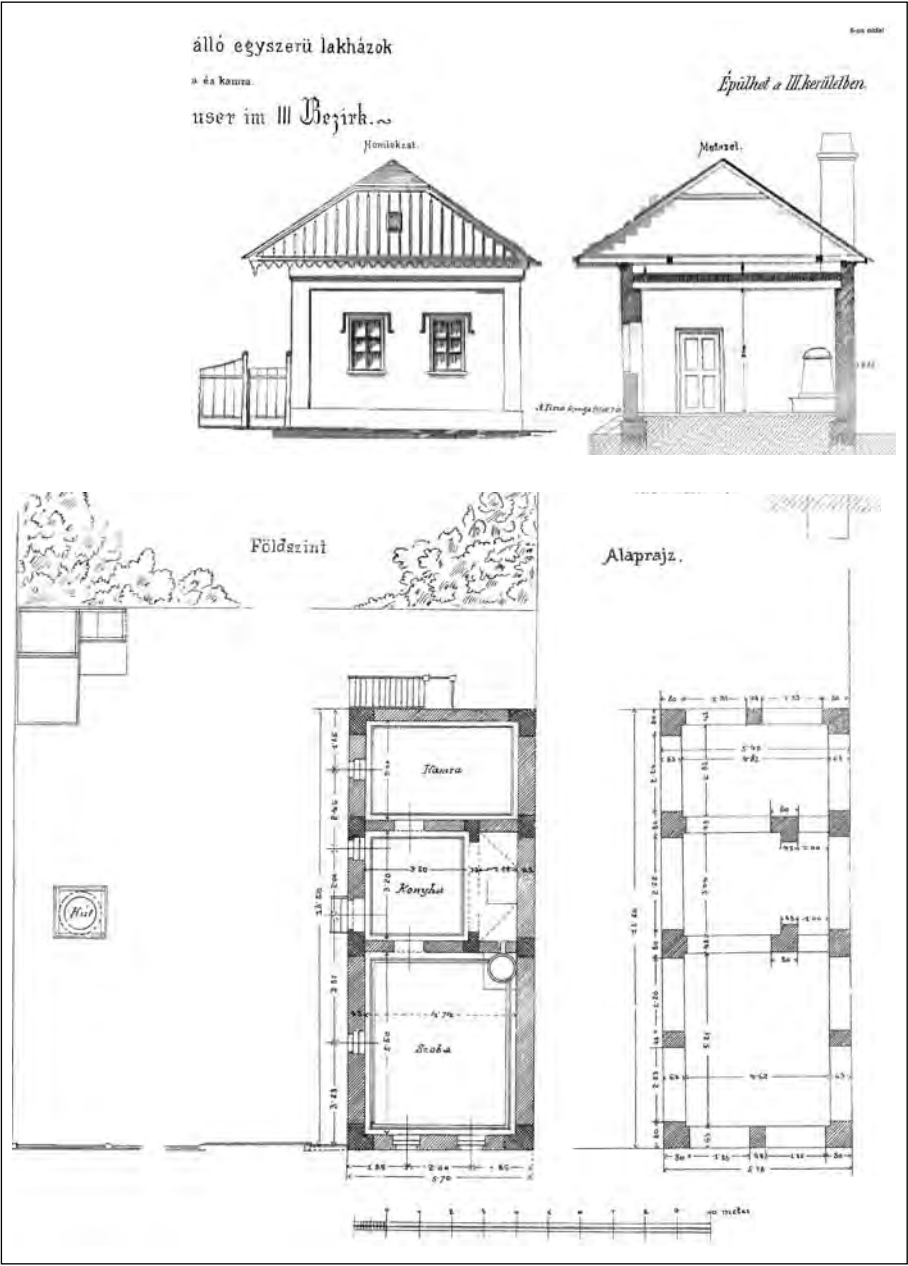
Csak a középületek emelkedhettek két szint magasság fölé, de csak egy szinttel. Az első kerületben földszintes ház építését csak akkor engedélyezték, ha falazata elbírta a későbbi esetleges ráépítést. Földszintes ház egyáltalán nem épülhetett a lebontott vár helyén kialakított utcákban, a Széchenyi, a Klauzál, a Dugonics és a Rudolf (ma Roosevelt) téren. Ebben a kerületben csak jó minőségű égetett, mészhabarcsta rakott téglából épülhettek a házak.

A második kerületben az épületek falazatát a nullpont feletti +8,22 m magasságig jó minőségű égetett téglából kellett rakni. A legmagasabb tiszai vízszinthez igazították a külső és belső járdaszinteket.

Tűzbiztonsági szempontból az első kerületben a házak tetejét csak cseréppel vagy palával, a második kerületben zsindellyel is fedhették.

Városesztétikai és közegészségügyi szempontból a gyárak és ipari épületek építését csak a város külső területén engedélyezték.⁴¹

Annak érdekében, hogy az építési rendszabályokat könnyebben lehessen követni, 20 féle típustervet alkottak, amelyeket bárki megvásárolhatott. A második és harmadik kerület kevésbé tehető lakossága számára anyagi helyzetüket és a helyi építési hagyományokat is figyelembevevő típusterveket dolgoztak ki. Rókuson és Móravároson több, a telek belső részére épült, melléképületszerű lakóházat, míg Alsó- és Felsővároson számos napsugaras oromdíszű házat emeltek. (30. ábra)

30. ábra: Típustervek
Fig. 30 Model plans

1883 végén, amikor a király megsejmelte a rekonstrukciós munkák eredményét, 26 kétemeletes, 211 egyemeletes, 836 magas földszintes, 1314 földszintes utcai lakóházat, 246 udvari földszintes lakóházat; 514 műhelyet, istállót, gazdasági épületet, 80 színt talált a romok helyén.⁴²

Szegeden az árvíz előtt kevés középület emelkedett. Sok intézmény pénz szűke miatt nem megfelelő épületben volt elhelyezve. Ezért az állam rendkívül fontosnak találta, hogy a közintézmények részére, beleértve a saját hivatalait, alkalmas épületeket alkossanak. A város újjáépítette a városházát, a nagy színházat, iskolákat és óvodákat épített.

SZÉCHENYI TÉR

A Széchenyi tér keleti oldalát 1881-ig, a vár elbontásáig a vár nyugati fala jelentette. Az újjáépítéskor, 1882-ben ide épült a törvényszék és 1883-ban a főposta. Ugyanebben az évben teljes egészében újjáépítették a Vedres-féle városházát Lechner Ödön és Pártos Gyula terve szerint. A korábbinál magasabb épület a tér meghatározó eleme lett.⁴³ (31. ábra)

31. ábra: Az új Széchenyi tér
Fig. 31 The new Széchenyi Square

KLAUZÁL TÉR

A Klauzál tér épületeinek nagy része megúszta az árvizet. Házaik főként a 19. század derekán épültek, a tér arculatát ma is meghatározó jelentőségűek. Az újjáépítéskor a már meglévő épületekhez igazodva készült el 1893-ban a tér déli oldala és a Kelemen utca sarkán álló, Lengyel Lőrinc bútorgyáros által építtetett bérház. Vele szemben, az Oroszlán utca sarkán Burger Gusztáv, nyomdatulajdonos és lapkiadó háza már 1883-ban megépült. A Klauzál tér keleti oldalán elhelyezett régi Európa Szálló szintén a tér fontos épülete lett.⁴⁴ (32. ábra)

32. ábra: Az új Klauzál tér
Fig. 32 The new Klauzál Square

A VÁR LEBONTÁSA, ÚJ, ÉRTÉKES BELVÁROSI TELKEK

Szeged városszerkezeti fejlődésének régóta útjában álló Vár lebontásával rendkívül értékes, hatalmas egybefüggő terület szabadult fel a város központjában. Ide négyzetes utcahálózatot terveztek. A Tiszával párhuzamosan alakították ki a Ferenc József (ma Huszár Mátyás) rakpartot, a Bástya, a Petőfi, a Deák Ferenc utcákat, a Stefánia sétányt és a Széchenyi tér keleti oldalát. Ezek merőlegesen a Híd, a Vár, a Wesselényi, a Vörösmarty és az Arany János utcákat építették. (33. ábra)

A Bástya és a Vár utca sarkán épült Lechner Ödön tervei szerint 1882–83-ban a Milkó-bérház, a hazai szecesszió egyik legkorábbi épülete. Vele szemben, a főhomlokzatával a Rudolf térre néző, nehezkesebb, klasszicizáló későbarokk stílust idéző, Tóth Péter részére épített bérház kapott helyet.

A Bástya, Vörösmarty, Deák Ferenc és Wesselényi utcák által határolt telektömbön épült a Fellner Ferdinánd és Helmer Hermann építészek tervezte Városi Színház (ma Nemzeti Színház) négyhomlokzatú épülete, amely fő homlokzatával a Tiszára néz. 1883-ban adták át első épületét, ám 1885-ben leégett, ekkor kissé módosított tervek alapján építették újjá. A későbarokk, rokokó formákkal díszített épület a bécsi paloták hatását sugározza.

Az egykori Petőfi (ma Dózsa György) utca 2. szám alatti szecessziós homlokzatú épülete szintén Lechner Ödön munkája.

33. ábra: A vár és az új városrész egymásra vetítve
Fig. 33 The castle and the new city quarter projected onto each other

A vár helyén létrehozott Stefánia sétányon egyedüli épületként ekkor még csak a vár bontásakor meghagyott Mária Terézia kapu állt, melynek belsejében létrehozták a népszerű kávéházat, a Kioszkt. Hasonló funkciót kapott a Népkertben a Halmay Andor tervei szerint 1885-ben épült Vigadó Sörkert.⁴⁵ (34. ábra)

34. ábra: A Mária Terézia kapu, a vár "maradványa"
Fig. 34 Remain of the castle, the Maria Theresa Gate

PARKOSÍTÁSOK

A város újjáépítésekor különös figyelmet szenteltek az utcák és terek fásítására, és célul tűzték ki számos park létrehozását. A két körút és hét sugárút befásításán kívül hat sétányt létesítettek, a Mátyás király sétányt, a Dugonics sétányt, a Korcsolyázó téri sétányt, a Kálvária téri sétányt, a Lechner sétányt és a Stefánia sétányt.

A fásításhoz szükséges facsemetékét adományok gyűjtéséből oldották meg. Rengeteg facsemete érkezett, amelyekből nemcsak a parkosításra és az utak fásítására jutott, hanem a lakosság körében szét is tudták osztani a kimaradt gyümölcsfákat, így a lakóházak környéke is megszépülhetett.

A Mátyás király és a Kálvária teret nem kellett feltölteni, a fásítás megkezdése előtt, csupán az egyenetlenségeket kellett földmozgatással eloszlítani.

A rendkívül mély Lechner teret a Tisza nullpontja feletti +5,5 m magasságra töltötték fel. Ez a hely korábban állandóan vízzel borított, posványos terület volt.

A Stefánia sétányt a vele párhuzamosan húzódó kőpart és a Bátya utca magassága miatt kellett feltölteni, a nullpont feletti +9,00 m szintre, amely a Bátya utca +8,22 m szintje felé lejtett. A vár elbontása után csupán szegedi köznyelvben „váracsna” emlegetett a Mária Terézia kaput hagyták meg emlékül. Ezt kívül régi formájában őrizték meg, belsejében kávézót alakítottak ki, ezért fontos volt a megközelíthetősége a Stefánia-sétány felől. A majd két méteres magasságkülönbséget gyeses rézsúkkal hidalták át. (35. ábra)

A legtöbb munkát a Korcsolyázó sétány (ma Ady tér) kialakítása igényelte. Ezt ugyan már az árvíz előtt is korcsolyapályaként használták, ám a terület rendkívül mély talaja miatt az év nagy részében bűzös, mocsaras ingoványvá változott, és rendezésre szorult.

Egy nagyobb és egy kisebb, egymással kapcsolatban álló medencét terveztek ide, amelyek kerületén sétány vezet körbe. A tófenék szintjét a nullpont feletti +2 m-ben állapították meg, körülötte a parkét pedig

+5,5 m-en. A tó területéről kiásott földdel töltötték fel környezetét, a hiányzó földet pedig Szőregről hozták. A tó mélysége 1,6 m lett, ennek vízszintjét a tóval és a főgyűjtővel összeköttetésben álló csatorna szabályozta. A tó vizét talajvizből nyerték. Télen ezután is korcsolyázásra használták.⁴⁶

Az újszegedi Népkert fái ugyan elkerülték a tragédiát, ám egy részüket fel kellett áldozni a rekonstrukció oltárán, ez ugyanis az épülő híd hídfőjénél tervezett tér kialakításához és feltöltéséhez elengedhetetlené vált. A húsz évre bérbeadott kertek területéből vettek el, hogy növelhessék a Népkert területét.

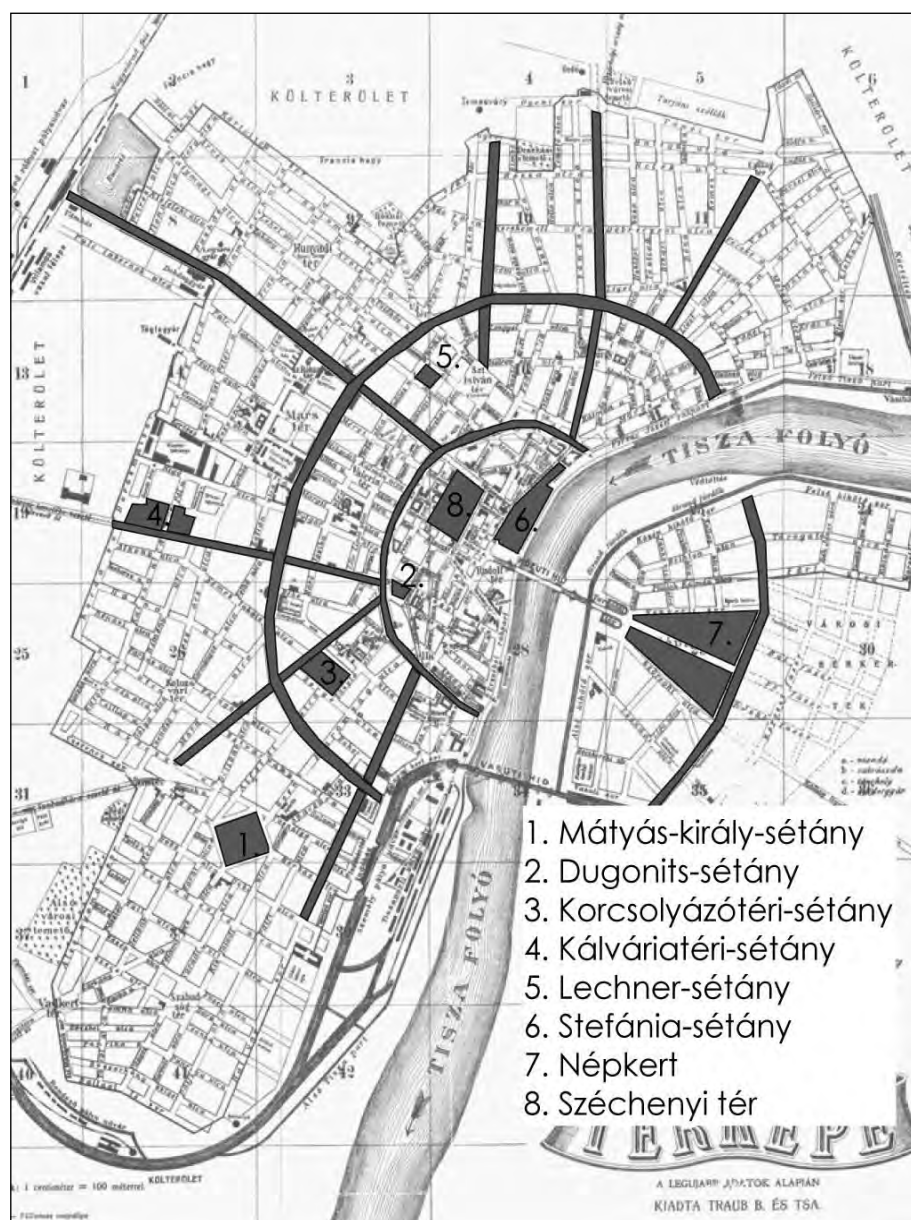
1882-ben az épülő híd lejárataától a Holt-Marosig vezető utat és a mellékutakat feltöltötték. A feltöltést a legmagasabb fakadó víz szintjéig készítették. A rendezési munkák által olcsón, sétánnyá alakított erdő jelegű parkot hoztak létre. Csak olyan helyen építettek utat, ahol ezt a forgalom megkívánta, ezáltal csökkentették a porképződést, később le is kövezték őket. A talajvizet elvezetéséről gondoskodtak. Még ez évben befásították az újonnan parkosított területet.

A Népkert trapéz alakú park. Északi oldala a hídfőnél elkeskenyedik, mindössze 136,87 m, délin kiszélesedik, 578,87 m-re. Az 1800-as évek végén virágkerteknek, pázsitoknak, sétautaknak, gyermekkerteknek, sportpályáknak, a Vigadónak, az akkor újonnan felállított tánc köröndnek, cukrászdának, és más hasonló létesítményeknek adott helyet. A fasorok mentén lámpák világítottak.

1891-ben kétholdnyi területen gyönyörű rózsakertet rendeztek be nemes rózsafajtákkal. Az időközben megöregedett nyírfákat kivágásra ítélték; fokozatosan, 1898-ig vágták ki ezeket, és ültettek helyükre platanfákat.

1898-ban Erzsébet királyné halála után megindultságból nevezte el a Népkertet „Erzsébet királyné ligetnek”. Ez a felirat díszelgett a park bejáratánál felállított díszkapun is.⁴⁷

Szegedet a 19. század modern városépítészeti eszméi szerint tervezték. Előképeknek tekinthetjük Párizst, amelyet az 1853–1869-ig hivatalban lévő Eugene Hausmann báró jól funkcionáló világvárossá alakított. A történeti Párizst áldozta fel azért, hogy a közlekedés megkönnyítése érdekében széles körutakat és sugárutakat hozzon létre. A hangsúlyos csomópontokban számtalan középületet emeltetett. Fontosnak találta a város tüdejének titulált zöld területek kialakítását, a közvilágítást, vízellátást és csatornázást is. Egészében egy sokkal egészségesebb várossá alakította a francia fővárost. Beavatkozása példaként szolgált számos európai nagyvárosnak. Legismertebb ezek közül Bécs, ahol a városfal elbontásával hozták létre a Ringet, amely szervesen kapcsolódik a korábban a városkapuk irányába futó számos utcával. Az említett városrendezések során a meglévő utcákat, épületeket kellett elbontani, hogy helyet adhassanak az újításoknak. Ezzel szemben Szegeden mindent tiszta lapra lehetett tervezni. Ilyen feladat nagyon ritkán adódik. Lechner Lajos tisztában volt a feladat nagy-

35. ábra: Parkosítások, fásítások
Fig. 35 Landscaping and forestation sites

36. ábra: Az újjáépült Szeged
Fig. 36 The rebuilt Szeged

ságával, és rendkívüli elhivatottsággal, szakember gárdája hathatós támogatásával mérhetetlen szorgalommal dolgozott Szeged újjáépítésén. Az eredmény magáért beszél: több, mint 130 éve működik, fejlődik, él a város. Az akkor kialakított utcák és terek mérete ma is elég.⁴⁸

Szeged a 19. század végére, az 1879. évi árvíznek és utána a rekonstrukciós építkezéseknek köszönhetően korszerű nagyváros lett, amely

egységes eklektikus városképével mondhatni egyedülálló Európában.

Az ebben a korszakban a folyószabályozások miatt bekövetkezett vízrajzi változások mind a mai napig befolyásolják a város életét. A Tisza vízszintjének hatalmas ingadozása és fenyegetése árvíz idején, valamint a partfalak és a töltések örökre megváltoztatták a régi Tisza-part képét. (36. ábra)

JEGYZETEK

- ¹ Nagy Zoltán 1985b. 669.
- ² Nagy Zoltán 1991c. 81.
- ³ Nagy Zoltán 1991d. 209.
- ⁴ Gergely András 1985b. 659.
- ⁵ Nagy Zoltán 1985b. 675.
- ⁶ Nagy Zoltán 1991c. 105., de ennek ellentmond Lechner Lajos 2000. 36.
- ⁷ Gergely András 1985b. 659.
- ⁸ Nagy Zoltán 1991c. 107.
- ⁹ Nagy Zoltán 1991c. 85.
- ¹⁰ Nagy Zoltán 1991c. 110.
- ¹¹ Nagy Zoltán 1985b. 680.
- ¹² Nagy Zoltán 1991c. 81.
- ¹³ Nagy Zoltán 1991c. 85.
- ¹⁴ Nagy Zoltán 1991c. 112.
- ¹⁵ Nagy Zoltán 1991c. 105.
- ¹⁶ Nagy Zoltán 1991c. 111.
- ¹⁷ Bátyai Gitta 1998. 5-11.
- ¹⁸ Áy Zoltán 2009. 18.
- ¹⁹ Áy Zoltán 2009. 13.
- ²⁰ Áy Zoltán 2009. 19.
- ²¹ Áy Zoltán 2009. 32-34.
- ²² Nagy Zoltán 1991c. 91.
- ²³ Dégen I. – Károlyi Zs. – Lászlóffy W. 1969. 39.
- ²⁴ Pálfai Imre 2001.

- ²⁵ Dégen I. – Károlyi Zs. – Lászlóffy W. 1969. 42.
- ²⁶ Dégen I. – Károlyi Zs. – Lászlóffy W. 1969. 22.
- ²⁷ Lechner Lajos 2000. 1.
- ²⁸ Lechner Lajos 2000. 4-5.
- ²⁹ Lechner Lajos 2000. 17.
- ³⁰ Lechner Lajos 2000. 13.
- ³¹ Lechner Lajos 2000. 5.
- ³² Lechner Lajos 2000. 1.
- ³³ Lechner Lajos 2000. 17.
- ³⁴ Lechner Lajos 2000. 29.
- ³⁵ Lechner Lajos 2000. 33.
- ³⁶ Lechner Lajos 2000. 81.
- ³⁷ Lechner Lajos 2000. 82–90.
- ³⁸ Bátyai Gitta 2003. 3–21.
- ³⁹ Nagy Zoltán 1991b. 174.
- ⁴⁰ Nagy Zoltán 1991b. 175.
- ⁴¹ Nagy Zoltán 1991b. 175–176.
- ⁴² Lechner Lajos 2000. 92.
- ⁴³ Nagy Zoltán 1991b. 176.
- ⁴⁴ Nagy Zoltán 1991b. 177.
- ⁴⁵ Nagy Zoltán 1991b. 178–179.
- ⁴⁶ Lechner Lajos 2000. 48.
- ⁴⁷ Bátyai Gitta 1998. 14.
- ⁴⁸ Szentkirályi Zoltán 1980. 2: 309.

Topography of Szeged in the 19th century

Judit Balia-Nagy

I Szeged before the Great Flood

Introduction

The 19th century was one of the most interesting and eventful periods in the history of Szeged. Owing primarily to the enlightened way of thinking, Szeged went through an immense development having not seen before. The city's chief engineer István Vedres (1765-1830) was one of the leading figures of this great advancement.¹ His successors, chief engineers Mihály Buday, Mátyás Maróthy and József Bainville continued his work.

The rise of the middle class took a great momentum at the beginning of the 19th century. This was architecturally manifested by the growing number of public buildings - town hall, schools, hospital - satisfying the needs of the period. The Urban Embellishment Committee was set up in 1848, and as a result of their conscious urban development and city embellishment, some of the streets were straightened, squares were partially filled up and paved. This was especially important from the aspects of transport and public health as well.² The development of public lighting contributed to the improvement of public safety.

The size of the built-up area of Szeged did not change considerably in the first half of the 19th century.³ (Fig. 1; maps A.1.1, A.2.1, A.2.2, C.1.6) The city continued to have occupied only the right bank of the Tisza, since at that time the village Újszeged (New Szeged) on the left bank did not belong to it officially. Felsőváros (Upper Town) was situated in the north, along the Tisza, there was Alsóváros (Lower Town) in the south, and between them, in the focal point of the city were the castle and the Palánk. The Rókus quarter was located along the main road to Buda, starting from the Palánk, in the western part of the city, which started growing in this period owing to the influx of poor people. (The population of Szeged at that time swelled to almost four times bigger.) (Table 7.2)

Below we are giving an overview about the areas concerned by change.

Templom tér (Church Square)

Numerous public buildings were raised in the early-1800s as a result of the economic upturn⁴ brought about by the Turkish wars between 1788 and 1790. The school building complex was one of the biggest such constructions. (C.4.3) The centre of Szeged's intellectual life in the early-19th century was inevitably on Templom tér (present-day Dóm tér and Aradi vértanúk tere [Arad Martyrs' Square]) in the south part of the Palánk. Here stood the St Demetrius's Church and the 1719-20-founded Piarist Grammar School. The extension of the latter, the building of the Palánk national school and drawing school, then the reconstruction of the buildings of the presbytery and Piarist Convent were also included in the plans. Completely enclosing the St Demetrius's Church, this huge building complex was constructed between 1793 and 1811. Left to the church situated the grammar school facing to the Iskola utca, next to it, the national school and drawing school, whose vast and uninterrupted facade was and still is one of the most remarkable classicist works in Hungary. The Presbytery House and Piarist Convent built in Baroque and Louis Seize style looked on to the Templom tér.⁵ Already under chief engineer István Vedres, the Templom tér was given a solid pavement.⁶

The main marketplace

Choosing the location for the new city hall is an evidence of conscious urban development since it was not set out in the ancient Palánk but on the western edge of the Fő piac (main marketplace) (present-day Széchenyi and Klauzál tér). Also earlier, this area had functioned as a Sunday forum. People from the four quarters of the city met here and exchanged the news of public and business life.⁷

Studying the 19th-century morphology of Szeged, it is noticeable that, with the exception of the gate tower on the western castle wall, the churches seem to have been the accentuated towered buildings in the city. (Fig. 2) The towered building of the new city hall designed by Vedres inevitably heralded that the public affairs of Szeged were no longer managed by the castle's command but the city's council. (Fig. 3)

By the end of the Reform era, the Fő piac and its environs had become a new and modern quarter, which took over the leading role of Szeged's administrative, economic, urban and architectural development.⁸ This new city centre started to develop even faster than before in the age of absolutism. The 1856-appointed mayor Alajos Gamperl embarked on re-planning the Fő piac in the same year. He had promenades built, along which he had chestnut trees planted. He did this relying not only on the city's public funds but using the citizens' voluntary donations as well.⁹ (C.4.4)

The Széchenyi tér and the present-day Klauzál tér constituted a vast undivided area up to 1870. Its north side was taken up by the building of Takarékpénztár (Savings Bank) built in 1854, perpendicularly to it, on the west side of the square and next to the city hall rose the Zsótér House whose construction was finished only considerably later in 1863. On the other side of the city hall, single-storey classicist buildings were erected, among them stood Orbán Grün's house. The architect Vedres's house stood next to the 1845-built Kárász House situated on the south side of the Fő piac, and the castle was located on the east side. The construction of the building block that divides the before mentioned area in west-east direction was started in accordance with the city's development plans endorsed in 1870. The councilmen of Szeged considered important that the new buildings on Széchenyi tér should meet the possible highest achievable standards approximating the national ones. The Kiss Dávid House, the new Zsótér House, the Aigner House as well as the Commercial and Industrial Bank built in 1872-73 became dominant elements of the townscape of squares Széchenyi and Klauzál tér.¹⁰

The city's leaders, educated citizens and engineers all agreed that the castle was in the way of the further development of Szeged's downtown. When King Franz Joseph I visited Szeged in 1857, he approved that Szeged could take over the castle on the condition that the city would build appropriate barracks. However, pulling down the castle was prolonged temporarily.

With these developments three sides of the Széchenyi tér were essentially put in place. The houses planned to be built on the site of the castle that was deemed to be demolished were only raised later during the constructions after the Great Flood. (Fig. 4)

The Rókus Hospital and Church

The Rókus Hospital was built north of Mars tér and along the main road to Buda. The city sent a three-member delegation to Budapest on a study trip in order to ensure that a modern hospital would be built. Owing to this, István Vedres was commissioned to plan the hospital, the construction of which took place between 1802 and 1813. Plastering its facade was only done later in 1829. The construction was managed by Mihály Buday and Mátyás Maróthy.

The Rókus Church was also built based on István Vedres's plans (though upon alterations by the chamber) on a site next to the new hospital and the chapel which proved to be too small for the increased population. The construction was completed in 1832.¹¹

The wheat market

Besides the main market, the wood market, the Sina plot and Mars tér, the wheat market (present-day Dugonics tér and Árpád tér), spreading on an area between the crossroad of Kálvária utca and the main road to Pétervár and the end of Boldogasszony utca, was Szeged's biggest undivided empty space at the beginning of the 19th century. Because of its extremely low lying, this area became swampy very often. The 1848-established Urban Embellishment Committee¹² urged the reconstruction of this area in 1853. At last in 1856, Mayor Alajos Gamperl entered upon the task. The site of the wheat market was reconstructed and rows of trees were planted in 1859. Some parts of it were paved.¹³ In 1867, a fountain was erected in front of the Dugonics statue and Főreáltanoda (secondary grammar school) at Syrmia-born cement manufacturer József Csík's expense.¹⁴

The lower parts of the vast marshy area of the wheat market were filled up in 1872-73, then the construction of the Dugonics walkway was started in 1874, after moving the wheat market to the area of Kápolna utca. With this measure, its size was considerably increased (from 6,151 to 11,360 square metres) and it was placed closer to the railway station.¹⁵

The wheat market, which formerly spread especially on a wide and long stretch of land, was divided in two parts because of the construction of the Főreáltanoda: the Árpád tér was formed from the lower area spreading toward the Tisza up to the Sáncpart utca, whereas, the area spreading from the Főreáltanoda to the Dáni House and Kálvária utca was called after Dugonics.¹⁶

The Népkert (the city's entertainment forest, present-day Erzsébet liget)

At the beginning of the 1800s, Szeged made efforts to gain the proprietorship of the Újszeged estates, this way Újszeged village was established, where orchards and vegetable gardens were formed on the high-lying parts. These had an important role in the provision of the city. Vast areas of Újszeged were flooded temporarily in the 1850s, thus lots of water birds found their home here. Owing to this, the soldiers stationed in the castle used this area for hunting. At the time of the railway bridge construction in 1856-57, a dike running from the Tisza to Szőreg was

raised. Then, upon the initiative of Bach-era Mayor Alajos Gamperl, Colonel Baron Vilmos Reitzenstein together with his soldiers converted the 21-acre land of Újszeged along the Tisza bank into a beautiful park by 1858. Ten years later, the Népkert became Szeged's favourite venue of entertainment. However, between 1871 and 1875, the dikes defending Újszeged were not able to resist the floods, the level of which was increasing from year to year attributable to the river regularization on the North Hungarian section of the River Tisza, thus the Tisza flooded the Népkert every year, causing enormous devastation in the park that was under water for months. Garden plots with the size of approximately 2,150 square metres were leased for twenty years on a land spreading at both sides of the avenue of trees, from the once Népkert to the Maros in 1874. The Great Flood also flooded the Népkert completely in 1879, in spite of this, later when it dried up, it became Szeged's entertainment venue again, and a temporary shelter was also set up here for the flood refugees.¹⁷

The Szeged railway station and the railway bridge

The rich mining region of the Temes Banat situated to south-east of Szeged was taken hold of by the Austrian Treasury, which started exploiting the natural resources there with great forces in the 19th century. However, transport to Vienna was incredibly expensive, that is why, after finishing the Vienna-Budapest line, the construction of the railway from Szeged through Timisoara to the South Carpathian region was urged.¹⁸

The proposal in the first plans to run the railway track to the city centre along the main road to Buda would have divided Szeged into two parts, which triggered the rightful indignation of people living in the area. Therefore, another plan was drawn up, according to which the tracks would have run in the Kálvária utca, but finally, the railway was led to the city from the south-west direction, bypassing Szeged.¹⁹ The Cegléd-Szeged line was put to operation in 1854, and the station building was raised on the site of Lake Ballagi (present-day shunting yard), which existed for only five and a half years. The successive building was inaugurated in 1859 in the place of the today's station. (The present station was built according to architect Ferenc Pfaff's plans in 1902.) A freight station was also built on the bank of the Tisza, thus the water and railway goods transport could be joined. (Fig. 5)

The issue where to build the railway crossing over the Tisza arose during planning the Szeged-Timisoara route: finally the choice fell on Szeged. The site of the new bridge also triggered great debates. In the framework of the simultaneous river regularizations, a plan was also drawn up in which the course of the Maros would have been moved to the south of its today's confluence to the Tisza. However, the Austrian railway construction company protested against this solution since this proposal would have required the construction of two bridges. In 1853, the decision that the Maros would remain in its course was made.²⁰

The Szeged railway bridge was designed by Ernest Cézanne from France. He determined the level of the railway tracks at an elevation that was by 7.958 metres higher than the Tisza's water level in 1855. The length of the bridge was 352.77 metres without, but 439.262 metres with the viaduct. This had been the world's first double track bridge and Hungary's first bridge with caisson foundation and riveted steel structure. Traffic on the Szeged-Timisoara line started in November 1857 (on the bridge still under construction at that time). The final bridge was handed over to traffic on 2 December 1858.²¹ (Fig. 6; C.4.6)

Public lighting

It was in 1827 when the lights were first lit in Szeged's night. At that time, oil lamps gave light exclusively in the whole city. Then in 1865, in the framework of the gas lighting contract concluded with the Augsburg-born manufacturer L. A. Riedinger, 360 pendulous and 40 fixed gas lamps were put in function in the downtown area, meanwhile, oil lamps continued to provide lighting at other parts of Szeged.²²

The gas factory established at that time was located on the area extending north of the intersection of the main road to Buda and Epres kert utca, which remained at the same place up to its closing down, that is why the Szegedians call this area by the name *gas factory* still nowadays.

Paving roads and streets

Owing to its geographical location, Szeged and its environs did not have sufficient raw materials necessary for paving the roads and streets. These had to be transported here from far away quarries, but transport was very expensive. Thanks to the construction of railway lines, transporting was no longer such a difficult task as before but was still costly, which can be a possible explanation for why Szeged was considerably lagging behind the contemporary Hungarian cities concerning street pavement. Similarly to other cities in the Great Plain, many places, especially sidewalks were paved with less costly brick pavement.

Dike constructions

The dike maintenance and flood prevention work started at the turn of the century under the management of István Vedres. Already in 1801,

the floods caused enormous damages, resulting inland waters. One of the main flood protection dikes of the city was the Szillér-Baktó dike. The Baktó dike was extended by approximately 1100 metres by 1830. The Tápe-Vesszős dike was built after 1830, which was done by adjoining the dikes of Sövényháza-Algyő-Szamolya and Felsőváros. As a result, the Szillér-Baktó and ice-skating banks became dormant dikes. The Baktó pasture lying formerly on the flood plain could be used as arable land from that time on. Szeged's longest flood lasted for one and a half years in 1844-45. This period was spent with permanent dike constructions.²³ (Fig. 7)

River regularization and dead channels

Two main reasons of the River Tisza's regularization are known: making the Tisza navigable and converting the flood plains into arable lands. The latter was especially urged by the landowners since the floods on the Tisza could last even for half a year, thus making the cultivation of vast areas impossible.

In the framework of the Tisza regularization starting in 1846, the sharp bends of the Tisza were cut through in a manner that it was diverted into an artificially formed straight riverbed at the through cuts. Then it was left up to the power of the water to carve out its own bed. This way many oxbows were formed along the Tisza, for instance, in the area of Szeged and its environs, including the dead-end channels Gyála and Nagyfa Holt-Tisza, as well as the Újszeged and Vetyehát Holt-Maros.²⁴ (Fig. 8)

At the upper sections of the Tisza, the through cuts of the riverbed developed faster because of the bigger working power of the river, resulting in the increase of the river's descent, thus the flood wave subsided also faster than at the lower sections of the Tisza. Here, the descent of the river decreases, which resulted higher flood levels in the Alsó-Tisza (Lower Tisza) region in the years following the river regularization. This was even intensified by the dike constructions along the Tisza, which forced the river formerly meandering on vast areas to flow in a gradually narrowing riverbed.²⁵

The engineers determined the distance between the embankments on both sides of the river between 560-760 metres. However, this distance was not followed at many places because builders adjusted the construction to the already existing objects (e.g. bridges, ferry crossings, etc.) on the banks of the river. The below cross-sections show well that while the distance between the Tisza embankments was 750 metres just under the Maros confluence, some kilometres further down, at the rondella in Szeged, the width of the riverbed was only 190 metres. This no doubt dammed up the Tisza's water at Szeged, increasing even more threateningly the flood levels.²⁶ (Fig. 9, 10, 11)

Vedres thought that ruling the Maros could have been done by cutting through the bends, while Vásárhelyi opted for diverting the Maros's confluence. Experts approved both proposals, however, the city favoured the first solution, following its own well-weighted interest. Thus the Maros also became navigable and its direct contact with the city was retained, which was important for the water transport of salt and timber from Transylvania.

The hydrology of Szeged

Szeged had a unique hydrology before the river regularization. The entire area of the city was covered with a network of bigger and lesser brooks and small lakes (called *csöpörke* or *tanka* by the locals). These water systems were connected to their main river, the Tisza, thus their water level was also regulated by it. The natural hydrology of Szeged was completely changed by the river regularization, dike constructions and infillings of the city's low-lying areas. Human interventions put an end to the close contact with and free access to the formerly existing Tisza. The present-day Tisza bank shows an entirely different picture from the one 200 years before.

The area known as the Boszorkány sziget (Island of Witches) in the 18th and 19th centuries is not identical with the one today. The changes of the river bank have affected its shape and location.

II Szeged after the Great Flood

The disaster

On 5 March 1879, the Tisza broke through the Petres dike and flooded Szeged City, 'attacking from the back'. The Tisza peaked at Szeged with the highest water level having never seen before, at 8.06 m above the Adriatic Sea level, flooding the city with water reaching 2.7 metres at some places. Only few areas of the city remained dry. Most houses collapsed and only 265 remained erected, according to architect Lajos Lechner. King Franz Joseph I commissioned Lajos Tisza with organizing the city's reconstruction, and Lajos Lechner was appointed a chief engineer. The task was not only to organize and manage the reconstruction of the city but also to create a new urban structure that would meet the modern standards and needs of the period.²⁷ (Fig. 12)

Planning concepts

The planners determined the courses of the new main roads according to the formerly established main directions. Outlining the new streets and squares also took place by paying attention to the old street grid. The reconstruction of the Szeged Tisza bank in a manner to satisfy any goods traffic and provide space for commerce was an important requirement. The permanent vehicular bridge long desired for was also included in the urban planning programme.

During planning, a great emphasis was placed also on that the commercial main junctions be easily accessible from each other and the city centre, as well as from the Tisza. They wanted to connect the upper Tisza bank through the city centre with the lower Tisza bank and the railway station. Meanwhile, they intended to lead the roads coming in from the various cities into the downtown and in the direction of the permanent Tisza bridge. Most of the side streets remained in their old courses to which the citizens of Szeged were already accustomed.²⁸ (Fig. 13)

Radial urban structure

Taking the formerly detailed reasons, the city planners thought that the best way of reconstructing the street grid would be the radial structure of avenues and boulevards, which had been formed in the 19th century and were successfully used in Paris, Vienna and Budapest. According to this concept, the new permanent vehicular bridge was and still is situated in the middle of the city.

The 30-metre-wide small boulevard runs along an arc of a circle with a 400-metre diameter, and the 38-metre-wide great boulevard runs parallel to it in a 400-metre distance. The five main roads and three avenues serving the local traffic all run in the direction of the city centre. Their width is 30 m inside the small boulevard and 38 m outside. The regular width of the streets is 15 metres.²⁹ (Fig. 13; map A.3.5)

In general, in the 30-metre wide main streets, 14 m was designated for vehicle traffic, 5-5 m for the right and left side rows of trees and 3-3 m for the sidewalks along the houses. In case of the 15-metre wide streets, the roads were 9 m and the sidewalks 3 m wide on each side, including public lights as well.

Szeged received huge national and international aid for the reconstruction of the city. The sections of the great boulevard are called after the donating big European cities, including Rome, Brussels, Paris, London, Berlin and Vienna, to commemorate their support. (The present-day Moszkvai körút (Moscow Boulevard) originates from the socialist era.)

Újszeged

On 5 June 1880, Újszeged, which formerly belonged to Torontál County as a market town, merged with Szeged, thus Szeged became a city spread on both banks of the Tisza. With this, urban planning of Újszeged could gain a momentum, too. Above all, the construction of the flood protection dike proved to be the most important task.

Widening the river bed of the Tisza at the central area of the city was also included in the reconstruction work in order to mitigate the devastation of floods. This could only happen in the direction of Újszeged, where the old dike had to be moved inward by 250 metres.³⁰ The Royal Commission also regulated the inlots, plots and streets to promote the development of this quarter as well.

The parcelling of Újszeged followed that of Szeged. The vehicular bridge is also in the focal point of its new structure. At the bridgehead, there is the Torontál tér, from where the Fő fasor starts and runs through the Népkert, quasi as the continuation of the bridge. The Temesvári körút in Újszeged is the continuation of the great boulevard's course on the Szeged side.

Reparcelling of the plots

The system of land properties showed rather particular characteristics in the period before the flood. The minimum number of building sites was not determined, and there was a big demand among the artisans for having the ownership of their houses, therefore, most of the big plots were divided into parcels smaller than 300 square metres (especially in the area of the Palánk). Considering the building traditions in Szeged, these were far too small for building sites, and the risk of fire would have increased in case of such a density of built-up. Therefore, the small parcels were eliminated in a way that lands were annexed to them from the large-sized plots upon offering appropriate compensation for the large plot owners, at the same time, the small plot owners had to pay for their extended estate proportionately to the increment value of their new plot. In the new plot division, the city planners took into consideration that – quoting Lechner's own words – 'all plots should remain in the same area where they were before; each plot owner should be able to get a site even if that was located in a new street or on a new square; all plots should possibly have a regular layout and should not be smaller than a certain size; and all justified needs should be met'. (For example, if it was a corner plot or situated in a busy street, etc.).³¹ (Fig. 14)

Filling up the city

The idea that the remedy to the problems attributable to the low lying of Szeged could be the gradual filling up of the city was long nurtured by the city leaders. This, however, would have needed a huge investment, which went far beyond the budget of the city, disregarding some partial infillings.

During the reconstruction work, however, the opportunity was given, and it was purposely prescribed to fill up the city. Foreign experts were also invited to take part in drawing up the plans. First, they suggested filling the entire city up to the level that was 16 centimetres higher than the highest flood level having ever been measured. They called this the 'ideal level', which means that the prevailing water level of the Tisza is measured against the river's zero point at Szeged. According to the agreement, the Tisza's zero point at Szeged is at +73.787 m above the Adriatic Sea level. The Great Flood culminated at 8.06 m above the zero point. Experts added the 0.16 m to this level as a safety factor, this way setting the 'ideal level' at 8.22 m.³²

Finally, they chose a solution in between because of budgetary constraints. According to this, they planned to fill up the city moderately by increasing the level of the boulevards and avenues, as well as to build a circular dike around the city. This latter one is especially important since the Tisza has always threatened the city from the north and west, and not from the riverside. The dike in the upper part of the city starts from the Tisza, then adjoins to the embankments of the former Alföld-Fiume railway and Austro-Hungarian state railway in a semicircle, whereas on the Tisza side, the city is protected by a river wall. The existing railway embankments could not be used directly for this purpose, thus by placing them on the defended side, dike reinforcements were built to support them. The size of the prospective dikes was precisely determined. The width of the dike crest was set in 6 metres at the height of +10.00 m above the Tisza's zero point. (This was set against the culmination of the 1881 flood level, which was at +8.46 m (see the cross-section of the dike). The total dike length was 10,364 metres according to Lechner.³³

They filled up the small boulevard to the ideal level, that is, to the height of +8.22 m above the Tisza's zero point, and the great boulevard to the height of +7.00 m. The seven avenues linking them are gradually ascending between the boulevards. This way such an 'elevated street grid' (Lechner)³¹ was created, from which the areas lying lower than the highest water level could also be defended. They also hoped that the spaces between would be filled up during the later constructions. (Fig. 15)

(During writing this study, a long-standing misconception concerning the scale of the filling up the downtown of Szeged was explained since quite many former publications stated that the level of the centre had been raised by 4-6 metres. However, a meeting to discuss the work on Historical Topography of Szeged threw a new light to the issue. The following professionals attended this meeting: Máté Takács, Ferenc Horváth, Dr Zsolt Máté, Dr László Blazovich, Dr Ferenc Apró, Péterné Szerdahelyi and Judit Balia-Nagy. Then in a discussion after scrutinizing the map presented by Máté Takács showing the levels of the filling-up, archaeologist Ferenc Horváth mentioned that an Avar grave had been found in the cellar of the theatre at one and a half metre below the today's street level. The finds found during the excavations of the castle's surroundings were not deeper than two metres either. This means that the ground level of Szeged's downtown could not have been raised by 4-6 metres, consequently, these numbers may only refer to the average height of the downtown above the Tisza's zero point. Zsolt Máté recently substantiated the correctness of the archaeologist's supposition with written documents. Thus, clearing up this misconception is a very important by product of the Historical Topography of Szeged.)

The partial filling up of Szeged resulted in a rather peculiar situation. This has caused problems since then, even nowadays, since the main roads of the city were filled up, but because of lack of money, it was left up to the plot owners to fill up their plots to the street level. Many, however, did not do so also because of lack of money. Therefore, there are still such plots that are far below the ground level of their surroundings. In such areas, there are unhealthy, damp cellars or basement flats where the internal water and the high level of the Tisza often cause problems.

Paving the streets and canalization of the city

Paving the roads and streets seemed to have been essential in the restored city since the freshly filled up streets were extremely dusty in dry weather, and muddy in rain, which hindered the traffic on them. The acquisition of the huge amount of first class stone needed then was very costly, thus partial solutions were worked out. For instance, the middle of the road exposed to excessive use was paved with better quality stones – trachyt and Mauthasen granite, whereas, the edges were given less durable pavement. The sidewalks were raised above the road level for aesthetic and traffic safety reasons. At some places, the sidewalks were decorated with kerbs.³⁴ (Fig. 16, 17, 18, 19)

Ferdinánd Mayer and his son founded the Clinker and Decorative Brick Factory in 1892, which transformed in a holding company under the name Szeged Clinker and Decorative Brick Factory in 1896. The characteristic yellow clinker brick, which was used as pavement at many places in the city, was manufactured here.

The canalization of the city was very backward before the flood. It was absolutely necessary to create a new and modern drainage and sewage system in the renewing city. However, the newly built boulevards were not allowed to be cut through for flood protection reasons, thus the city was divided in four drainage districts. The area between Tisza Lajos körút and the embankment belonged to the first district, the part between the two boulevards to the second, the blocks of Upper Town to the third, and that of the Lower Town to the fourth.³⁵

Rainwater collecting in open ditches or in walled canals flowed into the so called collecting main located at the lowest part of the quarter. From the collecting main, rainwater was freely led into the Tisza or occasionally to the pumping stations, from where it was pumped over into the river by the help of machines.

The river wall and embankment

Lajos Lechner described the Szeged Tisza bank before the flood as an “untouched rough bank”, where traffic was obstructed by the gradually raised dikes parallel to the river and the waste dumps piled up by the inhabitants. Goods traffic was almost impossible in rainy weather. Therefore, it was one of the guiding principles in the reconstruction of Szeged to develop the Tisza bank so that to ensure connection between water and road traffic in the interest of the development of commercial life. The embankment was designed so that to satisfy strict aesthetic requirements since it was thought to decisively affect the cityscape.³⁶ (Fig. 20, 21)

The construction started in September 1880, which was only finished in 1886 because of the two-year suspension of the work, made necessary by the autumn flood of 1882. Numerous difficulties arose during the construction. Prior to planning, the engineering office of the Royal Commission performed six drill-holes on the bank of the Tisza and drew ten cross-sections of the river bed. Based on these and facts supported by local observations, they concluded that the bank subsidences and landslides always occurred at low water level. They supposed that this was attributable to seepages that took and led the fine sandy silt into the Tisza’s riverbed, thus the upper part of the bank sank by its own weight because of the lack of the counter-pressure of the Tisza’s water. In the view of all these, planners envisaged a stair-like embankment at one place and a high, stone river wall at another to protect the sections of the bank most at risk.

The figures 22–27 show the types of flood control in Szeged:

- 1) In the section between the Hármaskőlyuk and the railway bridge: a 2200-metre-long, pebbled dike with a road;
- 2) Above the railway bridge: a 160-metre-long, staired stone embankment with a flood wall;
- 3) Upward from the staired stone embankment: a 1310-metre-long, high flood wall;
- 4) Upward from the high flood wall: a 100-metre-long, staired stone embankment;
- 5) Upward from the staired stone embankment: a 540-metre-long ramp with pavement;
- 6) Up to the circular dike: a 900-metre-long simple earth bank.

The 1881-year flood level was again an all-time high, culminating at +8.46 metre above the zero point. For this reason, the formerly determined height of the dike crest and other flood barriers were raised from +9.00 to +10.00 metre where possible (in case of the river walls, the wall was raised, whereas, the sections with stone covered flood walls were built only up to the level of +9.50).

In the course of the construction, landslides occurred several times, which was always caused by the undermining of the before mentioned fine silt layer. In order to prevent this, builders piled stone up in the Tisza’s river bed to block the way of the inpouring silt.³⁷

Floating docks

The floating docks, starting appearing on the Tisza from the 1860s, have considerably contributed to the formation of the unique character of the Tisza bank in Szeged. These are objects that are not suitable for shipping and anchored along the embankment. They mainly served the citizens’ leisure activities. Some of them used to accommodate public baths and boating clubs.³⁸ (Fig. 28)

Permanent vehicular bridge

The Szegedians had long been concerned with building a permanent vehicular bridge. János Zsótér, the well-known owner of the “*bőgős hajók*” (barges), pleaded for the cause in 1842. The city council submitted the blue prints of both a wooden bridge and a chain bridge to the Directorate General of Architecture in 1843. The Chamber gave preference to the construction of a chain bridge and commissioned Vilmos Fest with the design. However, Szeged was not able to undertake the project because of the extraordinarily high costs, not even the cheaper wooden bridge.

Pursuant to the 1880 Act of XVII, the state stood the costs of the road bridge construction in Szeged. Starting from the south side of the castle, the longitudinal axis fell in line with the course of the former pontoon. In the same year, one of the Paris-seated Eiffel company’s blue prints was

chosen from the submitted competitive plans. This had been made by János Feketeházy, the chief engineer of the Hungarian Royal State Railways. The architectural parts had been designed by Budapest-born architect Albert Schickedanz. The bridge was 401 metres long and 11 metres wide, its principal beams were arched lattice girders supported by piers under the track level. At the bridgeheads, there were tower-like buildings, bearing eclectic stylistic features. “Considering the steel structure and architectural execution, the bridge was a monumental and modern work both from the technical and aesthetic point of view.”³⁹ It was opened to traffic on 16 September 1883. (Fig. 29)

New public and other buildings

The reconstruction work was made easier by that the engineering department of the Royal Commission worked out building regulations, the compliance of which was overseen by the construction inspectors.⁴⁰

From the aspect of urban planning, the city was divided in three areas. The first fell between the small boulevard and the Tisza, the second was the area enclosed by the two boulevards and the third one comprised the suburbs: Alsóváros, Felsőváros and Rókus, as well as the currently emerging Móraváros, which situated along the Kálvária sugárút in the south.

Only the public buildings were allowed to rise higher than two storeys, but by only one storey. In the first district, single-storey houses were permitted to be built upon the condition that their walling would bear an upper storey extension in the future. In the streets established in the area of the demolished castle and on squares Széchenyi, Klauzál, Dugonics and Rudolf tér, single-storey buildings were not at all allowed to be raised. In this district, houses could only be built from good quality fired brick laid in lime mortar.

In the second district, the house walls had to be built from good quality fired brick up to the height of +8.22 m above the zero point. The external and internal ground levels were adjusted to the highest flood water level of the Tisza. Because of fire safety measures, the houses in the first district could only be roofed with tiles or slate, in the second district, with tiles and slate, or with shingle.

Factory and industrial constructions were exclusively permitted in the outskirts complying urban aesthetic and public health requirements.⁴¹

Twenty model plans were made in order to help people observe the building regulations easier, which could be purchased by anyone. These model plans were designed especially for the less well off inhabitants living in the second and third districts, taking people’s financial situation and the local building traditions into consideration. In Rókus and Móraváros, many outhouse-like dwelling houses were raised in the inner part of the plot, whereas in Alsóváros and Felsőváros, houses with sunray gable ornamentation were mostly built. (Fig. 30)

When at the end of 1883 the King reviewed the results of the reconstruction work, there were 26 two-storey, 211 one-storey, 836 one-storey with mezzanine floor, 1,341 single-storey on the street front, 246 one-storey courtyard dwelling houses, furthermore, there were altogether 514 workshops, stables, outbuildings and 80 hovels in the place of the ruins.⁴²

Only few public buildings were erected in Szeged before the flood. Many institutions were located in inappropriate buildings because of financial constraints. Therefore, the state considered it very important to raise proper buildings to accommodate the public institutions, including its own offices as well. The city council had the city hall rebuilt, and among others, it had a big theatre, lots of schools and kindergartens built.

Széchenyi tér

Up to the demolition of the castle in 1881, its west wall constituted the boundary of the east side of the Széchenyi tér. During the renewal of the city, the civil court of justice was built here in 1882, and the building of the central post office in 1883. In the same year, the city hall by Vedres was also reconstructed according to architects Ödön Lechner and Gyula Pártos’s plans. The new, higher than the former building became a prominent element of the townscape.⁴³ (Fig. 31)

Klauzál tér

Most of the buildings standing on Klauzál tér survived the flood. The houses here were mainly built in the mid-19th century with a prominence that still decisive in the square’s character. Conforming to the already existing buildings, furniture maker Lőrinc Lengyel’s apartment house, standing on the corner of the south end of the square and Kelemen utca, was finished in 1893, also during the reconstruction. Opposite in the Oroszlán utca, the press owner and publisher Gusztáv Burger’s house was already accomplished in 1883. The old Hotel Europe located on the east edge of Klauzál tér became the square’s dominant building.⁴⁴ (Fig. 32)

Demolishing the castle, new valuable downtown plots

With demolishing the castle, which had long hindered the development of Szeged’s urban structure, an especially valuable, vast and undivided space became available in the centre of the city. A square-grid street network was planned here. The Franz Joseph embankment was built parallel to the Tisza, as well as the streets Bástyá, Petőfi and Deák Ferenc utca, the

Stefánia promenade and the eastern side of Széchenyi tér. The streets Híd, Vár, Wesselényi, Vörösmarty and Arany János utca were built perpendicularly to them. (Fig. 33)

The Milkó apartment house, one of the earliest Art Nouveau buildings in Hungary, was erected on the corner of streets Bástya and Vár utca, based on Ödön Lechner's plans in 1882-83. Facing onto the Rudolf tér with its main facade and recalling late-Baroque stylistic elements, the apartment house built for Péter Tóth situated opposite with a rather ponderous look.

The four-fronted City Theatre facing to the Tisza with its main frontage and designed by architects Ferdinánd Fellner and Hermann Helmer was built on the plot enclosed by the streets Bástya, Vörösmarty, Deák Ferenc and Wesselényi utca. The first building was opened in 1883 but burnt down in 1885, then it was rebuilt according to modified plans. The theatre building decorated with late-Baroque and Rococo ornaments is suggestive of the Viennese palaces.

The building with an Art Nouveau frontispiece at former Petőfi utca 2 (present-day Dózsa György utca) is also Ödön Lechner's work.

On the Stefánia promenade, created in the place of the castle, only the Maria Theresa Gate was standing, which was retained at the time of the castle's demolition and later gave home to the popular kiosk café. A similar function was given to the Vigadó Sörkert (beer garden) in the Népkert, which was built based on architect Andor Halmay's plans in 1885.⁴⁵ (Fig. 34)

Landscaping

During the urban rehabilitation, the city planners paid particular attention to planting trees in the streets and on the squares, and also set the goal to establish lots of parks. In addition to the forestation of the two boulevards and seven avenues, they created the following six promenades: Mátyás király, Dugonics, Korcsolyázótéri, Kálváriatéri, Lechner and Stefánia sétány.

The saplings for the forestation were provided from donations. So many trees were donated that besides the ones needed for landscaping and planting along the roads, the unused fruit trees were distributed among the citizens, thus they could beautify the environment of their dwelling houses as well.

The squares Mátyás király and Kálvária tér did not need to be filled up since owing to their high elevation, only the uneven areas had to be levelled by doing some earth work before the forestation.

The extremely low-lying Lechner tér was filled up to +5.5 m above the Tisza's zero point. This area had been swampy and always soaked with water before.

The Stefánia promenade was filled up to +9.00 m above the zero point because of the high elevation of the parallel stone river wall and Bástya utca. It was inclined towards the level of Bástya utca at +8.22 m. After the demolition of the castle, called "*váracs*" (little castle) by the Szegedians, only the Maria Theresa Gate was retained as a memento. This was preserved in its former shape externally and a café was opened in its interior, that is why it was important to make it accessible from the Stefánia prom-

enade. A grassy ramp was built to compensate for the difference of nearly two metres in the elevation. (Fig. 35)

Most work needed to be done on the Korcsolyázó sétány (present-day Ady tér). This area was used as an ice-skating field before the flood, but because it was extraordinarily low-lying, it turned into a stinky and swampy marshland during most of the year, for this reason, it desperately needed rehabilitation.

A bigger and a smaller pool was planned here, around which a walkway would run. The bottom of the lake was set +2.00 m above the zero point, the level of the park was planned to be at +5.5 m. The surrounding area was filled up with the soil excavated from the lake, the missing earth was transported here from Szőreg. The depth of the lake was 1.6 m, the water level of which was regulated by a canal linked to the lake and the collecting main. The ground water supplied the lake with water, which was used for ice-skating in winter.⁴⁶

Though the trees in the Népkert in Újszeged survived the disaster, some had to be sacrificed on the altar of the reconstruction, since the formation and filling up the square planned at the bridgehead made it necessary. In order to increase the land of Népkert, some parts of the plots having been leased for twenty years were taken away.

The road running down from the bridge under construction to the dead channel of the Maros and the side roads were filled up in 1882. The filling up was done up to the level of the highest underseepage. Owing to the reconstruction, the forest like park was transformed into a promenade at low cost according to the following requirements. Roads were allowed to be built only at places where the traffic required it, by this reducing the dust formation, and later they were given solid pavement too. Ground water was drained off. Already in the same year, the newly landscaped area was forested as well.

The Népkert is a park with a trapezoid layout. Its northern side narrows down at the bridgehead, where it is only 136.87 metres wide, and it widens in the south to 578.87 m. At the end of the 1800s, it was a home to floral gardens, lawns, walkways, children's playgrounds, sports fields and to the Vigadó, the newly established dance stage, and a confectionery, etc. There were also street lamps along the avenues of trees.

Extending on an almost three-acre land, a beautiful rose garden with a selection of every sort was created in 1891. The birch trees turning old were deemed to be felled, and they were gradually cut down and replaced by plane-trees before 1898. Touched with emotions, people started to call the Népkert as 'Erzsébet királyné liget' (Queen Elizabeth Park) after the death of Queen Elizabeth in 1898. This inscription could formerly be seen on the decorative gate at the entrance to the park.⁴⁷ (...) ⁴⁸

Owing to the flood of 1879 and the following reconstruction, Szeged became a modern big city by the end of the 19th century, and now it is quite unique in Europe regarding its harmonious eclectic townscape.

The changes in the hydrology in this period due to the contemporary river regularizations are still affecting the city's life. The river walls and dikes having been raised because of the extreme fluctuation of the Tisza's water level and its threat at the time of floods have forever changed the look of the ancient bank of the Tisza. (Fig. 36)

Szeged topográfiája a 20. században

Takács Máté

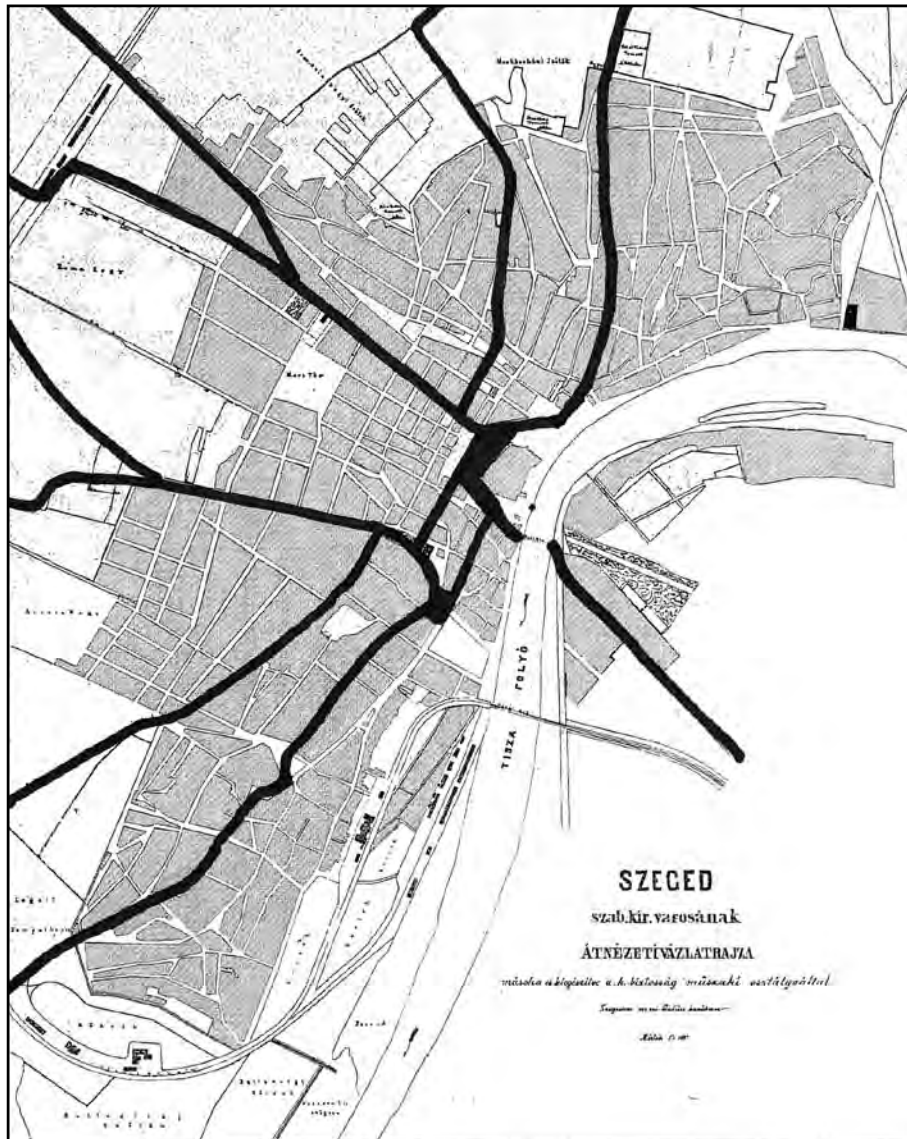
1. A város és térszerkezetének fejlődése a nagyárvíztől 2010-ig

Szeged évszázadok alatt kialakult városszerkezetét az 1879. évi nagyárvíz alapján megváltoztatta. A 19 – 20. század fordulóján már csak a Palánk, a Búza tér és a Kárász utca környéke emlékeztetett a történelmi múltra, majd alig három évtized múltával ez a kis „sziget” is eltűnt a város térképéről.

Az újjáépítés terve helyi társadalmi, hazai és nemzetközi szakmai vitákban alig fél év alatt alakult ki. A királyi biztosság négyéves működése alatt olyan következetességgel valósította meg a tervet, hogy azt ezután elismerni vagy vitatni lehetett, de változtatni már csak az apróbb részleteket engedte.

Lechner Lajos és munkatársai nem voltak könnyű helyzetben: a város által megfogalmazott kívánságoknak, az árvízi biztonságnak, az adottságoknak és az akkor ismert legkorszerűbb várostervezési elveknek kellett megfelelni, de a rendelkezésre álló pénzügyi keretek sem voltak korlátlanok. Sok-sok kompromisszumot kellett kötniük a mielőbbi megvalósulás érdekében. A kisebb-nagyobb „megalkuvások” adták az alapját a későbbi bírálatoknak.¹

A Tisza jobb partján a környező tájból sugárirányban érkező hét út ugyan megmaradt, de végül egyik sem érkezik közvetlenül a rendezési elvekben központnak tartott hídhoz: fogadó helyük a kiskörút. A városszerkezet meghatározó eleme – a Tisza és a Maros – a 20. sz. elején még a teherszállításban is fontos szerepet betöltő „sugárút” volt.

1. ábra: Az árvíz előtti városszerkezet
Fig. 1 Urban structure before the Great Flood

A néhány évtizeddel előbb megvalósult és sérthetetlen vasútvonalak mellett az új szerkezeti elem, a körtöltés is kötötte a tervezők kezét, elvágott jó néhány közvetlen táji kapcsolatot. A Pesti, Régi Posta, a Bajai és a Szabadkai (Pétervárad) utat a vasút szelte ketté. Az első kettőt helyettesítő Kossuth Lajos sugárút az Alföldi Vasút állomása előtt „koppant”, csak két erőteljes kanyar után folytatódik. A Csongrádi sugárút a Szent István térenél véget ér, a Szilléri sugárút pedig a Csillag tértől a nagykörútig tart.

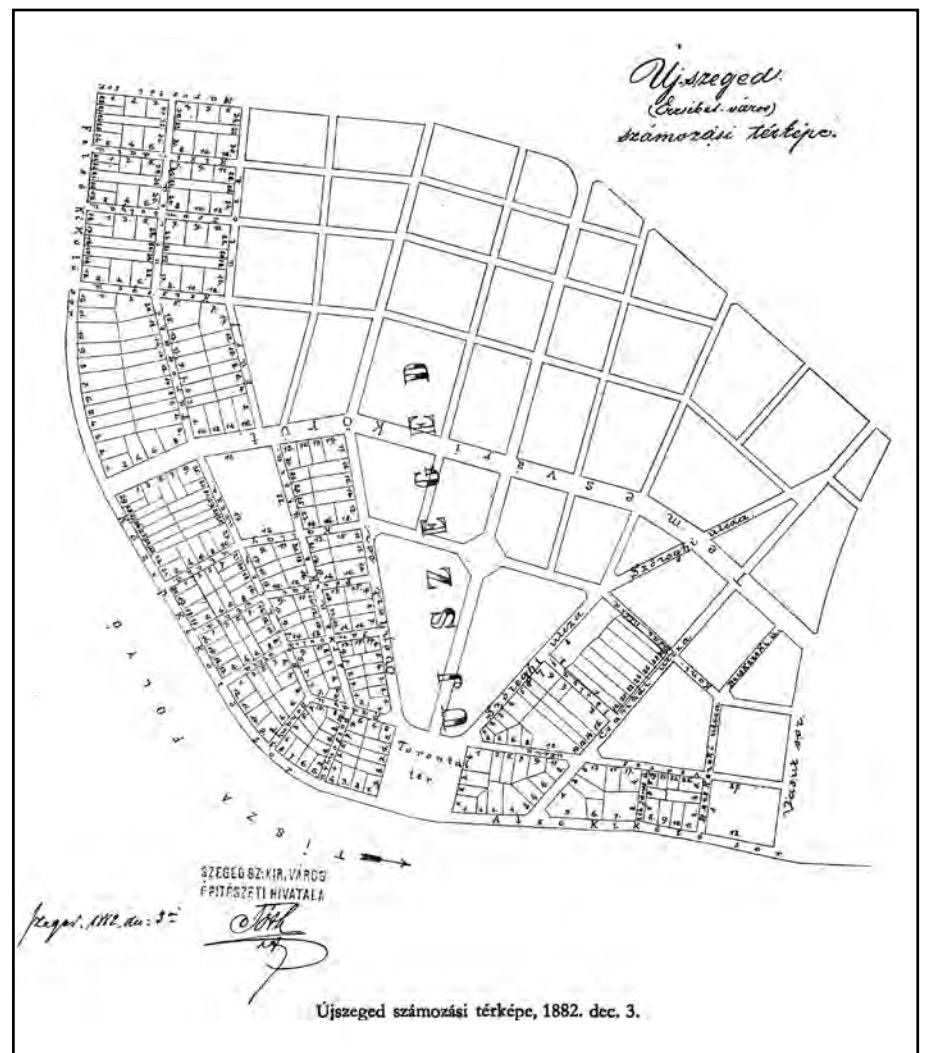
Az újszegedi szerkezet alakításánál kevesebb volt a kötöttség. A híd folytatásában az Erzsébet liget közepén kialakított sétányt eleve nem közúti közlekedésre tervezték: a hídfőből két sugárirányú út indult: a Népkert – Bérkert sor és a Szőregi út (Székely sor). A Szőregi út végleges nyomvonala (Csanádi utca) csak az 1920-as évek közepére alakult ki.

2. ábra: Az új városszerkezet
Fig. 2 New urban structure

A tervezési programban szereplő egy körút helyett végül is kettő készült. A nagykörút Újszegeden is folytatódott a vasútig, de hídépítés sem délen, sem északon nem szerepelt a tervekben (részletesebben I. Balia Nagy Judit a 19. századról írt tanulmányában).

A század elejére kialakult városszerkezet a korabeli közlekedési és várostagolási igényeknek tökéletesen megfelelt. Néhány kisebb jelentőségű újabb útvonal az 1920-as évek közepétől, a körtöltésen kívüli telepek megjelenésekor tűnik fel a térképeken: Alsóvároson a Tompai kapunál és a Gróf Klebersberg telepnél.

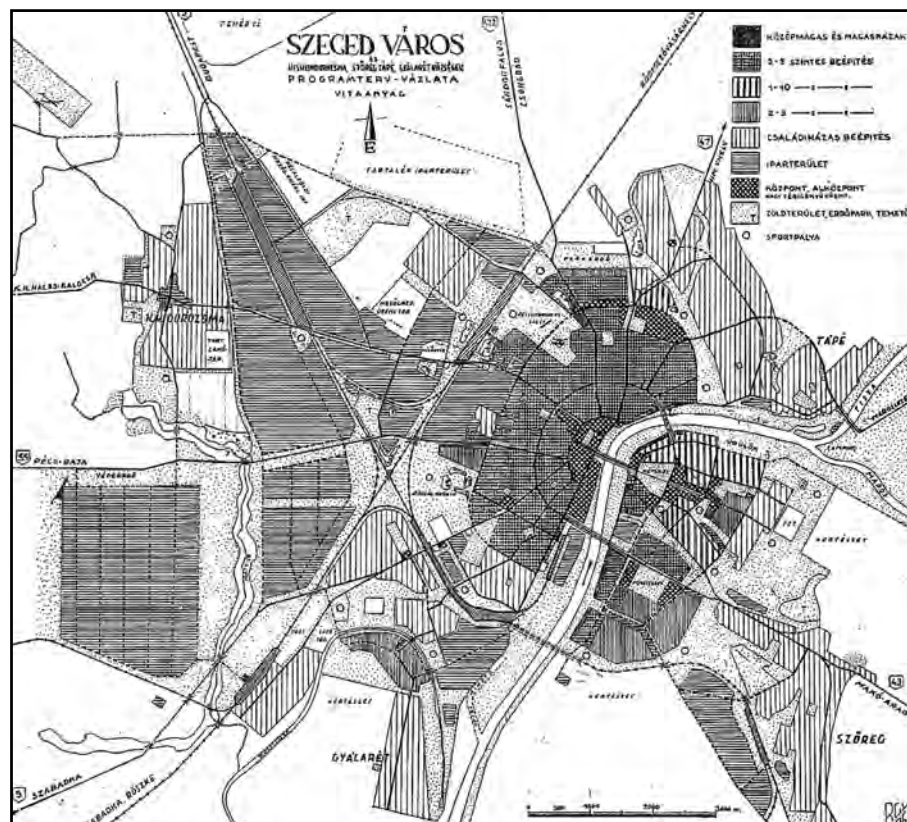

3. ábra: Újszeged számozási térképe 1882
Fig. 3 Numbering map of Újszeged, 1882

4. ábra: Tervezett városszerkezet 1952
Fig. 4 Planned urban structure, 1952

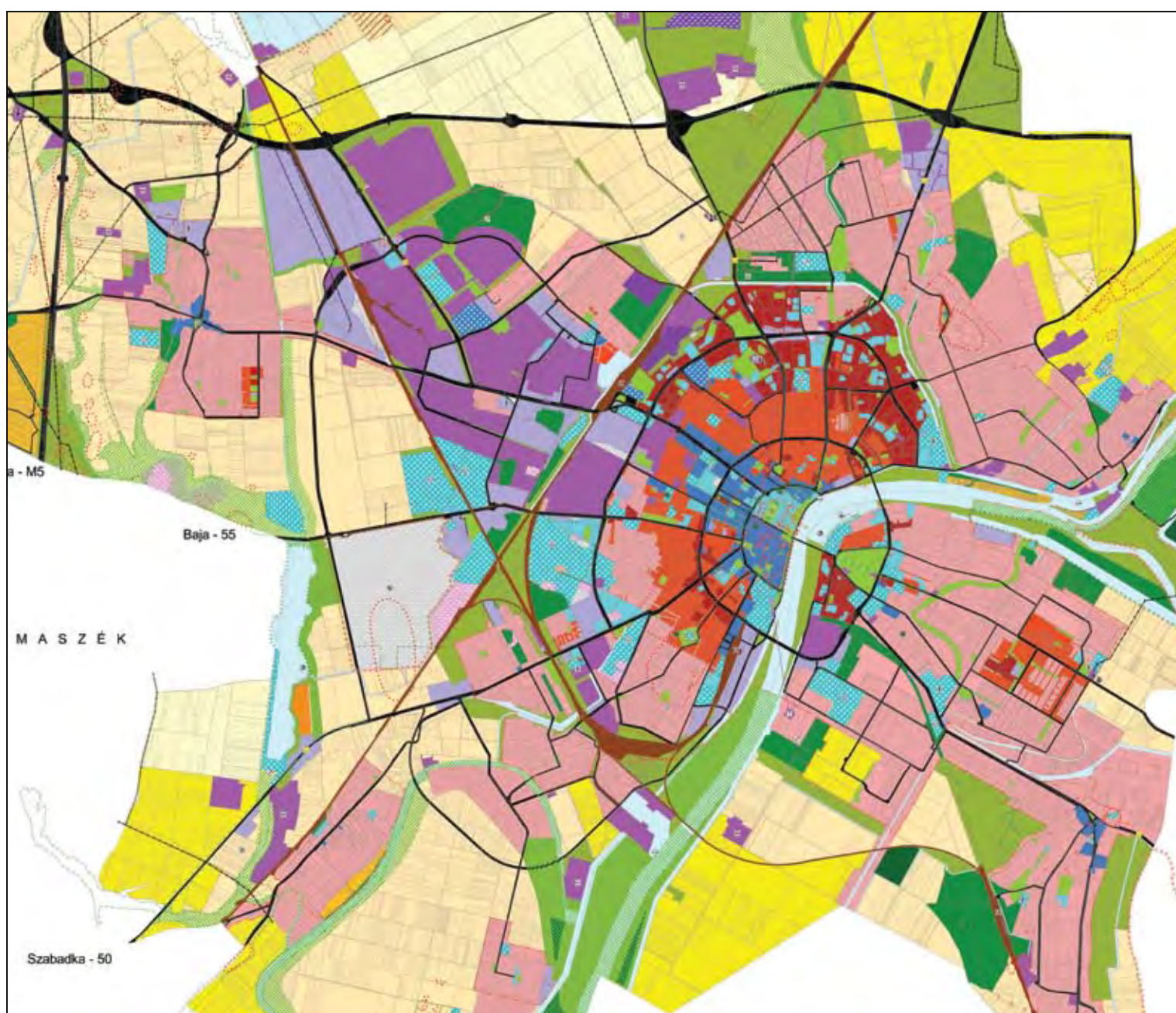
A városszerkezet jelentősebb módosítására, továbbfejlesztésére vonatkozó igények a 20. század közepén születtek. A városi tanács 1952-ben jóváhagyta „Nagyszeged távlati Főközlekedési hálózata és terület-felhasználási vázlata”³ c. tervet (4. ábra). Ezen már három új Tisza-híd is megjelenik: a nagykörutat a Temesvári körutattal, valamint a Szabadkai utat a Szőregi úttal összekötő déli közúti híd és a rendező folytatásában a lebombázott helyett új vasúti híd. A körtöltésen kívül a csongrádi és a vásárhelyi út kapcsolódik a tápai kompnál a maroslele-makói úthoz, a Szabadkai út pedig a repülőtér és Dorozsma mellett, a Fehér-tónál éri el a Budapesti utat. A terv a Rókusi pályaudvar és a Bajai út között nagyméretű központi pályaudvart javasol, felszámolva az összes többit. A Budapesti vasútvonalat az Öthalmok felett, Béketelepől É-ra beköti a rókusi pályaudvarba. Mindezekből a 20. század folyamán csak a nagykörutat a Temes-

5. ábra: Tervezett városszerkezet 1964
Fig. 5 Planned urban structure, 1964

vári körúttal összekötő híd valósult meg. Az 1964-ben elfogadott „Programterv-vázlat”-on⁴ (5. ábra) látunk először a nagykörút D-i végén is Tisza-hidat, és megjelenik a harmadik körút is (hidak nélkül). Dél-Újszegedet a Tiszával párhuzamos út (a Temesvári körút meghosszabbítása) tárja fel, és a Thököly út vonalában a gyűrűs szerkezetet követő utat is javasol.

Az 1970⁵ és az 1978 évi⁶ általános rendezési tervek a programvázlattól eltérő jelentősebb szerkezeti-úthálózati módosítást nem javasolnak. A 70-es évek végén elkezdődik a harmadik körút építése Tarján városrész területén – Budapesti körút – és 1979-ben forgalomba helyezik a Bertalan hidat. A város északi területein – Felsőváros, Rókus és a körtöltés között – 1968 – 85 között jönnek létre a paneles lakótelepek, ezért a harmadik körútnak a Felső-Tisza part – Kossuth Lajos sugárút közötti szakasza is megvalósul. A Rókusi ipari negyed feltáró Vásárhelyi Pál utca – a külső

6. ábra: A 2010-ben érvényes településszerkezeti terv
Fig. 6 Settlement structural plan in force in 2010

7. ábra: Frankfurt am Main és Szeged belterületének összehasonlító vázrajza

Fig. 7 The comparative morphological sketch of the inner cities of Frankfurt am Main and Szeged

körút folytatása – ugyancsak megépül az 1970-es években. Az E-5-ös út egyre növekvő kamionforgalma az 1990-es évek elején kikényszeríti a befejező – a Bajai és a Szabadkai út közötti – körútszakasz megépítését. A külső körút a Tiszáig – Alsóvároson keresztül – csak igen nagy áldozatok árán volna folytatható, ezért a jelenleg érvényes településszerkezeti terv⁷ már nem is tartalmazza. (6. ábra)

A lechneri városszerkezet legnagyobb jelentőségű továbbfejlesztése a 20. század folyamán a Bertalan híd megépítése mellett a mintegy 7,5 km hosszú, a sugárutakat összekötő külső körút volt (a kiskörút 2 km, a nagykörút 4 km).

A nagykörút valódi körúttá tétele – a déli Tisza-híd megépítése – a 21. századra maradt. Szerkezeti szempontból jelentős eredmény a körtöltésen kívüli területeket feltáró külső-nyugati elkerülő út: teljes kiépítésével létrejön egy negyedik (fél-) körút. Első három szakasza a Szabadkai út és a Budapesti út között 1990-2010 között megvalósult, negyedik szakasza a medencés kikötőig, ötödik szakasza a Csongrádi útig még csak a településrendezési tervekben szerepel. Az új évezred elején elkészült a várostól Ny-ra az M5-ös és É-ra az M43-as autópálya. Ezek már inkább a dél-alföldi tájszerkezet részei, de Szeged város jövőbeni fejlődésében döntő fontosságúak.

A város szerkezetét meghatározó fő közlekedési hálózat, és a természeti adottságok – folyók, tavak stb. – mellett a beépített-felhasznált területek elhelyezkedése, a területhasználat módja is jellemzi a településeket. Szegeden a nagyárvíz előtt a laza, falusias beépítés volt az uralkodó, a Palánk kivételével. Az alacsony sűrűség eleinte a vízállásos, mély területek kihagyása, később az életmódhoz szükséges nagyobb telkek miatt következett be. Az utókor az újjáépült városszerkezet egyik jelentős hibájának ezt a terjengősséget tartotta:

„...Mikor a királyi biztosság megkezdte a város újjáépítését, tulajdonképpen két terv állott egymással szemben. Az egyik körülbelül a mai nagykörút vonalán egy széles parkövet akart, s ami ezen belül van, azt akarta ellátni a városi élet minden attribútumával, középületekkel, közvilágítással, szóval ebből a részből akart igazi várost teremteni, [ez volt az újjáépítés programját megfogalmazó biztosság javaslata is. TM] míg a külső részt meg akarta hagyni falunak. A másik terv, amely kivitelre került, a szabályozást a város egész területére kiterjesztette. Ennek következménye azonban az, hogy Szegeden a város periferiáin csaknem mindenütt a város összeölelkezik a faluval. Köröskörül egy széles faluszerű öv terpeszkedik a sajátképpen városi mag körül. Szeged városiasodása éppen ezért meglehetősen nehezen halad előre, mert akár utcáinak rendezése, akár a csatornázás és közvilágítás megoldása aránytalanul nagyobb költségekkel van egybekötve, mint más, kisebb kiterjedésű városokban...”⁸ A fenti azonos léptékű térképvázlatból jól látható, hogy a majd félmillió lakosú

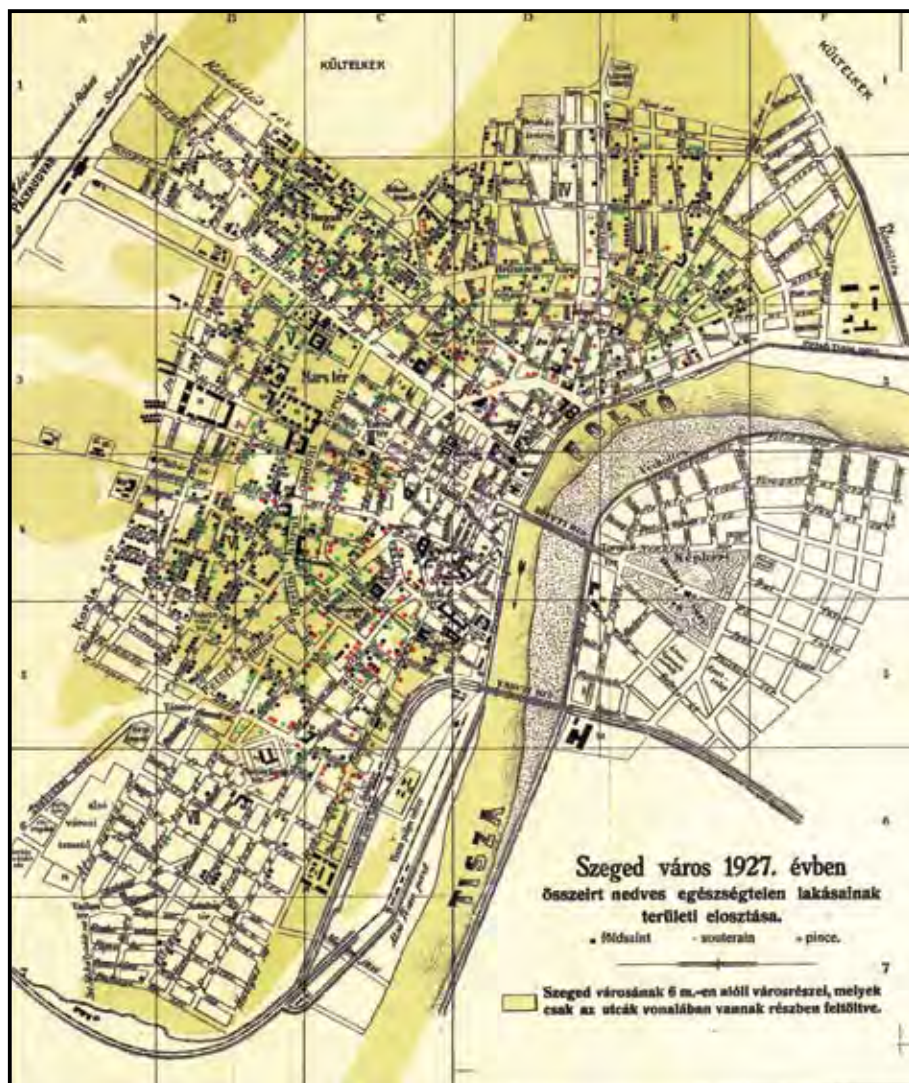
Frankfurt (am Main) alig nagyobb területet foglalt el a 20. század elején, mint amennyit az alig nyolcvanezres szegedi belterületi népesség 1920-ban (a 119109 főnyi lakosságból mintegy 40 ezer fő a hatalmas tanyavilágban élt).

A beépült – felhasznált területek 1900–2010 közötti változására I. a B.4. sz. térképet. Azon látható, hogy a századfordulóra beépült területek határa csak kis mértékben tér el az árvíz előttitől. A helyzet 1925-ig alig változik. Ekkor csatolják a belterülethez a körtöltésen kívüli és az újszegedi telepeket, majd a második világháború végéig ismét nincs érdemi változás.

A városiasodás akadálya – ahogyan azt már fentebb is jeleztük – az alacsony népsűrűség volt. A város, ezen belül is a belterületi népesség gyarapodása – különösen az első világháború utáni években – erőteljes volt, a szigorú építési szabályok miatt azonban új lakások alig épülhettek. Több-lakásos épületre csak közművesített területen adtak engedélyt (a Belvárosban). A lakások padlómagassága az „eszményi nivå”-nál alacsonyabban nem lehetett, azaz a királyi biztosság által megállapított járdamagasság felett min. 50 cm-en. A legkisebb beépíthető telekterület a kiskörúton belül (I. építési kerület) 400 m², a többi városrészben (II.-III. építési kerület) 500 m², Újszegeden (IV. építési kerület) 600 m² és a „bérbe adott kerti földeken csinosabb kivitelben nyaralók építhetők”.⁹ A kialakított telkek ennél lényegesen nagyobbak: 700–1500 m²-esek voltak. Az első világháború végétől megengedték a telek belső részében melléképület építését főépület nélkül (a szabályrendelet előírta: –“Míg valamely telken utcai lakóház nincs, addig rajta melléképület építése nem engedélyeztetik” –). Ennek következtében mintegy 1100 db melléképületszerű lakóház épült.¹⁰

A város részleges feltöltése és az „eszményi nivå” betartási kötelezettsége miatt a 1920-as évek végére 3170 db egyszétagtelen, szuterén – alagsori – lakás jött létre (I. 8. ábrát és a B.3. sz. térképet).¹¹ Ezekben több mint tízezer ember élt. A melléképületszerű és az alagsori lakások sem tudták kielégíteni a gyorsan növekvő lakásigényeket, amelyek a legalacsonyabb jövedelmű néprétegek körében jelentkeztek, így került sor a körtöltésen kívüli telepek gyors szaporodására (I. a B.5. sz. térképet). 1920 és 1940 között 455,86 hektárt parcelláztak többnyire mély fekvésű, infrastruktúrával nehezen ellátható területeken: a körtöltésen belül 11 db telep 70,07 ha, a körtöltésen kívül 11 db telep 338,35 ha és Újszegeden 7 db telep 47,44 ha területtel. A telepeken az átlagos teleknagyság megközelítette az 1400 m²-t (mintegy 400 m²-ől), amely az ide költöző nagy családok alapellátását jól szolgálta, de beláthatatlan távlatra tolta el a városias infrastruktúra lehetőségét. A közlekedési nehézségekkel együtt az itt lakók a városnak kirekesztett, másodrendű polgárai lettek.

A két világháború között a családi házas telepek, a második világháború után az új ipari-gazdasági területek, majd a telepszerű, többszintes lakásépítés növelte gyors ütemben a beépített – felhasznált területeket.

8. ábra: Szeged város 1927-ben összeírt egészségtelen lakásai
Fig. 8 Unhealthy flats of Szeged City recorded in 1927

1975-ig kialakult a Rókusi (Belső-Nyugati), a Külső-Nyugati és az Északnyugati (Budapesti út melletti) *iparkörzet* is.

A *lakótelep-építés* Újszegeden kezdődött a ládagár helyén, majd a külső körút környéki területek következtek: Tarján, Felsőváros, Makkosház,

Északi városrész és végül Újrókus. 2010-ig még néhány többszintes és családi házas lakópark is épült¹², valamint három bevásárló központ. 2010-re szinte teljesen beépült a körtöltés és a Tisza közötti terület és jelentősen nőtt Újszeged – Dél-Újszeged beépített területe is.

A 70-es években a tömeges lakótelepi lakásépítés „mellékterméke”-ként létrejöttek a zártkertek (hobby-kertek): 1970 és 1980 között több mint 300 hektáron 3222 db kiskert – átlag 200 m²-es területtel – került kiosztásra. Ezek max. 30 m² bruttó területű gazdasági épületet lehetett építeni. A telkek többsége beépült, sok épületbe az elmúlt 20 évben – általában gazdasági kényszerből – beköltöztek (több mint 400 épület vált így lakottá), újratermelve a század eleji telepekhez hasonló ellátási nehézségeket. A Traktor utca környéki egykori iparos kiskerteket és az itteni újabb zártkerteket a 90-es évek elején üdülőterületté, majd 10 év múlva lakóterületté nyilvánították.

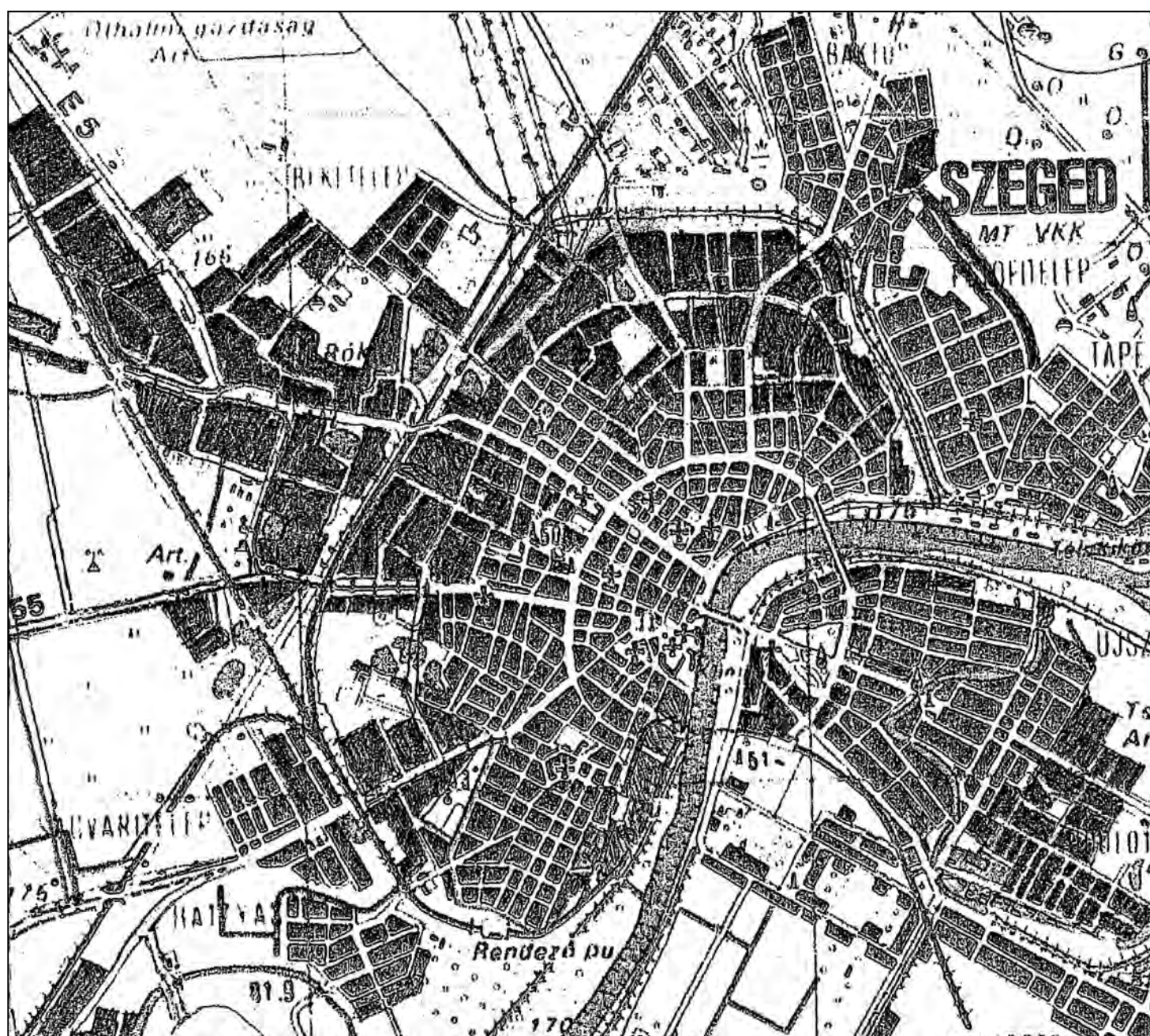
Szeged város a szerkezeti jelentőségű utakkal feltárt beépíthető területeit 2010-ig lényegében elfoglalta, beépítette. A jövőben az extenzív városfejlesztést a gazdaságosabb, takarékosabb területhasználatnak kell felváltani.

2. A területhasználat változása 1900–2010 között

Mint láttuk, a város a 20. sz. második felében gyors ütemben foglalta el – építette be – a városszerkezet által felkínált, arra alkalmas területeket. A 19. sz. végéig a beépített területek használata lényegében homogén volt és jellemzően lakóterületi. A vár, a városháza, a templomok mint központképző elemek elkülönültek a lakóterületektől, de nem alkottak területhasználati együtteseket, mint később a gazdasági, intézményi funkciók. A lakóterületek differenciálása a beépítés módja szerint – építési övezetek, korabeli szóhasználattal „építési kerületek” kialakítása – az újjáépítési tervben jelenik meg először. A Tematikus térképek közül B.6. intézményi, gazdasági, lakóterületi és zöldterületi használat 20. sz.-ban bekövetkezett területi változásait szemlélteti.

A *lakóterületek* kiterjedése az 1920-as évek elejéig szinte semmit sem változott. Az első világháború kitöréséig a sok foghíjtelek jelentős része beépült vagy a királyi biztosság által megfogalmazott „építési szabályrendelet” és a mintatervek szerinti, vagy a telekbelsőben elhelyezett melléképületszerű lakásokkal.

A belterületi népesség száma 1916-ig is gyorsabban nőtt, mint a külterületi. A háború és a forradalmak alatt a növekedés ugrásszerű volt. A trianoni határokkal elszakított területekről, Délvidékről és Erdélyből

9. ábra: Szeged beépített területei 2010
Fig. 9 Built-up areas of Szeged in 2010

10. ábra: Tarján város, Körtöltés, Zápor-tó
Fig. 10 Tarján quarter, Körtöltés (circular dike), Lake Zápor

menekültek nagy száma, de a külterületek népességeltartó képességének telítődése miatt a tanyavilágból beköltözők révén is gyarapodott a város népessége. A lakáshiány a 20-as évek elejére már-már elviselhetetlenné vált, ezért először a körtöltésen belül kezdődtek el a kisebb telekosztások, majd a körtöltésen kívül alakítottak ki egyre nagyobb telepeket (l. a B.5. sz. térképet).

A telepek az egyébként is alacsony sűrűségű eredeti belterület városiassági szintjét tovább rontották. A felosztott területek mély fekvése és az igen alacsony lakósűrűség – 25 fő/ha körüli – a városias kommunális ellátást hosszú időre lehetetlenné tette. A lechneri belterület 900 hektárán 1900-ban 71,8 fő/ha, 1930-ban 99,6 fő/ha volt a lakósűrűség, míg a telepeken 1930-ban a 25 fő/hektárt alig érte el. 1925 és 1945 között már csak néhány kisebb telep született (József főherceg telep, Új Somogyi telep, ONCSA-telep, Hatházak stb.). Az üres telkek a második világháború kezdetéig szinte teljes egészében beépültek.

A második világháború alatt és után – az 1940-es években – kevés lakóház épült, új telkeket nem alakítottak ki. A vasútállomás, a Tisza- és rendező pályaudvar, valamint a vasúti híd-környéki bombázások 1943-44-ben 3057 lakóházat romboltak le.¹³ A háború után ismét nagy volt a lakáshiány, különösen a szegényebb néprétegek körében. A város munkáslakások (Faragó utcai bérházak) építésével, foghíjtelkek és tömbbelső beépítésével, emeletráépítésekkel kísérelte meg mérsékelni a lakáshiányt, amely a kis alapterületű és szobaszámú új lakások miatt folyamatosan újratermelődött.

A mezőgazdaság kollektivizálása és az erőltetett ütemű iparosítás a bevándorlást és ezzel a lakáshiányt csak tovább növelte. A lakásigények kielégítésére új megoldásokra volt szükség: az 1960-as évek elején elkezddött a többszintes lakótelep-építés, amely Szegeden – és az ország többi nagyvárosában – teljesen új telepítési formát, a lakótelepet honosította meg: telek nélküli soklakásos bérházak a hagyományos városszövet felrúgásával, „szomszédsági” egységekbe szervezve.

Szegeden az első lakótelep – Odessza testvérvárosról elnevezve – az újszegedi ládagyár helyén épült eleinte téglablokkos, majd panelos – házgyári – technológiával.¹⁴ A lakótelep kedvező városzerkezeti elhelyezkedése – a városközpont, a Tisza, az Erzsébet liget szomszédságában – és jó tömegközlekedése (5-ös villamos) miatt kedvező fogadtatásra talált az odaköltözők részéről. Kedveltségét mostanáig megőrizte, a fentiekén túl komfortosságának (iskola, óvoda, bölcsőde, kereskedelem, szolgáltatások) is köszönhetően. A 11,92 hektáron több ütemben 2490 lakás épült.

A lakótelep építés mintegy 25 éve alatt alapkövetelmény volt a város vezetőitől, hogy a kormány által az adott tervidőszakra számított, lakásépítésre fordítható összegből a lehető legnagyobb lakásnövekményt ériék el. Ezért a lakótelep-építésre nem túl nagy költséggel közművesíthető,

11. ábra: Felsőváros a megtartott utcákkal
Fig. 11 Upper Town with the retained streets

12. ábra: Újrókus – Vértó környéke háttérben az Északi városrész
Fig. 12 The neighbourhood of Újrókus - Vértó with Északi városrész (North town)

városrészeket jelöltek ki, ahol nem volt szükség komolyabb szanálásra. A gazdaságosságra való törekvésnek „köszönhetik” a történelmi városrészek, hogy nem váltak panelos lakótelepekké.

Miközben a *Nyugati városrésze* – Külső Móraváros – körtöltés közötti terület – készültek az újabb lakótelep („Ifjúság parkja”) tervei (1964-65), Tarján dűlő kertes területére mintegy 1000 db kistársasházi lakás – 4-6 lakásos, egyemeletes épületek – építését határozta el a város az OTP-vel közös beruházásban. A Móravárosi lakótelep építéséről a talajvíz rendkívül magas szulfáttartalma és a nagyszámú bontás, majd pedig az alatta megtalált szénhidrogénmező miatt le kellett mondani, így *Tarján dűlő*¹⁵ került a figyelem középpontjába. A tervezés kezdetén kiderült, hogy már 2-3 ezer lakás építése esetén igen drága alapközműveket kell építeni, ami csak maximális kihasználtság mellett gazdaságos. A tervezett lakásszám gyors ütemben 5-6 ezerre módosult és végül 7593 lakás épült 51,45 hektáron. A Tarján szennyvizet elvezető alsóvárosi főgyűjtő csatorna meghosszabbítása Felsővárosig ennek a városrésznek is eldöntötte a jövőjét: a *Felsővárosi lakótelep* építése következett, majd a Felső-Tisza-part és a hídfő környéke is átépült. Figyelemre méltó kísérlet született a Szilléri sugárút és a Felső-Tisza-part között: a rendezési terv¹⁶ megtartotta az árvíz utáni utcarendszert, helyenként a telkeket és a jobb állagú 1-2 emeletes régi házakat is. A szándék az volt, hogy az egyedi magánérős társasházak – átszöve a panelos épületeket – megoldják az átmenetet a történelmi struktúra és a panelos lakótelep között, mintegy humanizálják őket. A cél csak részlegesen tudott megvalósulni, mert 1974-ben az építő szervezet még mereven kezelte a házgyári technológiát, nem volt hajlandó változó létszámú – nem csak öt és tízeletes – horizontálisan és vertikálisan is tagolt épületeket összeszerelni. Az „összenövés” napjainkban is folyik. (11. ábra)

A közműadottságok miatt az újabb lakótelep építése a Csongrádi sugárút két oldalán – *Északi városrész* –¹⁷ kezdődött el. E terület beépítésére már 1947-ben is készültek tervek családi házak, kistársasházak részére osztottak volna telkeket. Az ötvenes évek végén nagyszabású lakásépítésre jelölték ki, majd országos tervpályázatot is kiírtak a beépítésére, de a kivitelezést közműhiány akadályozta. Ekkor már egyértelmű volt, hogy a 15 éves lakásépítési tervben előírt lakások nagy többsége az Északi lakónegyed – a Tisza és a Kossuth Lajos sugárút között – fog megvalósulni.

Az Északi városrész rendezési terve a később épülő lakótelepekre is tekintettel alakította a területhasználatot és a szerkezetet: a harmadik körút (Makkosházi körút) mentén lakónegyedi szintű kereskedelem és szolgáltatás részére jelölt ki területet, míg saját központját a Csongrádi út két oldalán helyezte el. A lakótelepen 37,55 hektáron 4000 lakás épült.

Makkosház az Északi lakónegyed legnagyobb laksűrűségű, a legtöbb tízeletes házat tartalmazó lakótelepe¹⁸. A keretes beépítés miatt mégsem látszik zsúfoltnak, különösen jól sikerült a körtöltés menti pont- (10 emeletes) és kockaház (4 emeletes) beépítés, amely a tölgyeserdő felől beengedi a frissítő levegőt a lakótelep belsejébe. Itt 33,40 hektáron 3033 lakás épült.

A Csongrádi sugárúttól a Kossuth Lajos sugárútig terjedő területen – a Rókusi körút két oldalán – épült fel *Rókus és Újrókus* lakótelep¹⁹ 58,18 hektáron (12. ábra) 4432 lakással. Ezzel be is fejeződött Szegeden a tömeges, telepszerű lakásépítés. A körút mentén a Búvár tó környékén megjelentek a túlélésért küzdő házgyár fejlesztett lakóházai változatosabb tömegformálással, magas tetővel, színezett panelekkel.

A 80-as évek második felében a tömeges önkormányzati lakásépítést a szövetkezeti, az OTP és a magánérős kistársasházak lakásépítés váltja fel. Újszegeden a Marostói városrészben még felépül egy sorházas, panelos lakótelep az OTP beruházásában, ezután az ezredfordulóig a kisebb volumenű magán vagy banki szervezésű foghíjbeépítés a jellemző. A lakótelepek közvetlen szomszédságában erőteljes társasházépítés bontakozik ki, felhasználva a magas szintű infrastruktúrát (közműveket, intézményeket, szolgáltatásokat, közösségi közlekedést).

Az ezredforduló után jelenik meg Szegeden a lakótelepépítés „modern” változata a *lakópark*. Közös jellemzőjük, hogy a befektetői magántőke kezdeményezi és valósítja meg, majd piaci körülmények között értékesíti. A lakóparkok minőségét a tőke profitéhsége és a piaci kereslet alakítja. Utcára szervezett, telkesített beépítésük városiasabb környezetet teremt, mint a lakótelep, de zöldterületekben, felépítményi infrastruktúrákban igényesebbek náluk. (13. ábra)

Többszintes lakóparkként épült meg Rókuson Franciahögy, vegyes beépítéssel a Vadaspark lakópark a Szabadkai út mellett, az egykori Zalka-laktanya helyén és a Marostói lakópark Újszegeden a Fő fasortól D-re. A Gyevi temető és a kábelgyár tömbjére tervezett többszintes lakóparkok építése a csökkenő kereslet, a közelgő gazdasági válság miatt csak a tervezés és a terület előkészítés szintjéig jutott el.

Családi házak építésére a 70-es évek végétől növekvő fizetőképes igény volt. Az Újszeged belső területein fekvő telkek ára rohamosan nőtt, ezek fogytával párhuzamosan Baktó is kedvelt építési terület lett. Az ezredforduló után sem csökkenő kereslet késztette a befektetőket családi házas lakóparkok kialakítására. Így jött létre Marostói II., a Kállay liget és az Öthalmi (Béketelep melletti) előkészített, közművesített családi házas terület összesen mintegy 800 telekkel. A gazdasági válság miatt azonban 2010-ig csak kevés telek talált gazdára, és mindössze néhány új ház épült.

13. ábra: Franciahögy lakópark
Fig. 13 Franciahögy residential park

Gazdasági területek

A lakóterületek után az *ipari-gazdasági területek* foglalják el a beépített – felhasznált területekből a legnagyobb hányadot. A nagyárvízig néhány kivétellel az ipari-kisipari, manufaktúráis jellegű üzemek a lakóterületen belül, a tulajdonos lakásával egy telken működtek. Az újjáépítés programja ezt továbbra is követendőnek tartotta, de a bűzös, környezetzavaró üzemek számára elkülönített terület kijelölését kérte a királyi biztosságtól. A kenderkikészítő Újszegeden, a szeszgyár, a közvágóhíd, a jutfonó, a nagyobb malmok és természetesen a téglagyárak a lakott területeken kívülre települtek, de a Pick szalámigyár, a Bakay kenderfonó és kötélverő és még több kisebb üzem az újjáépítés után is a belső területeken maradt és fejlődött tovább. A rókusi sertéshizlaldák a Budapesti út É-i oldalára települtek, és még csaknem 60 éven keresztül bűzzel betelepítették Rókust, szagukkal jelölték a városkaput.

Szegeden az 1920-as évek közepén mintegy 60 gyárként nyilvántartott üzem működött²⁰ 20-900 fő közötti munkással 10-1500 gépi lóerővel (LE). A munkáslétszám összesen megközelítette az 5500 főt. A gyárak nagy többsége a lakóterületen belül helyezkedett el. A gyártelepek sűrűsödése a rókusi városrészben, a Kossuth Lajos sugárút és a Kálvária sugárút közötti területen jellemző. A malom és fafeldolgozó ipar a Tiszaparton környékére települt. A körtöltés és a lakóterületek közötti, ipari üzemek telepítésére alkalmas területek nagy részét ebben az időben még a téglagyárak és agyagbányák foglalták el. Az 1947-ig készült városfejlesztési-rendezési tervek a Tisza mindkét partja mentén a D-i irányú ipar-telepítést javasolták a vízi-vasúti kapcsolatok és az uralkodó szélirány miatt. Az 1950 – 64 közötti éveket az országos iparfejlesztési koncepcióhoz igazodva túldimenzionáltak, többszáz hektáros területeket jelöltek ki ipar-telepítésre a repülőtér térségében, Franciahögy és Rókusi területén, valamint Dél-Újszegeden. A nagy arányú ipari területfejlesztés azonban csak 1960 táján indult a Textilművek megépítésével és a volt huszárlakotanya berendezésével kábelgyártásra. A téglagyári gödrök betöltésével a belső-nyugati iparkörzet – Kossuth Lajos sugárút – Kálvária sugárút között – gyorsan benépesült. 1975-ig kialakult a nyugati-, majd az északnyugati iparkörzet a Dorozsmai út mindkét oldalán a körtöltéstől a budapesti vasútig.

1975 és 1990 között az ipari területek csak kis mértékben növekedtek: a szalámigyár Horgosi úti telepe bővült, a Napos út – Cserje sor térségében kisebb faipari, építőipari telepek, mezőgazdasági üzemközpontok települtek. Az ezredforduló környékén a bevásárló központok megjelenése járt nagyobb területigénnyel a Harmadik körút több szakaszán és a Budapesti út mellett.

A rendszerváltozást követő évtizedben az országos tendenciához hasonlóan nagyarányú szerkezetváltozás jött létre a város iparában is: a húsipar és a gumigyár kivételével az összes nagyüzem megszűnt (l. a B.7. sz. térképet). Hatalmas „barnamezős”, felhagyott ipari területek keletkeztek. Szerencsére közben megerősödtek Szegeden a központi szerepkörű nagyvárosokra jellemző szolgáltató – kereskedelmi – kutatási – oktatási – logisztikai szektorok és ezek telephelyeivel 2010-re újra megteltek az üresen maradt gazdasági területek, az ezekből alakult ipari parkok.

Intézményterületek

A város központképző létesítményei a 19–20. sz. fordulóján az ipari üzemekhez hasonlóan szétszórtnak helyezkedtek el a beépített területen. Az új városszerkezetben egyértelműen a Széchenyi tér térfalai mentén épült intézmények határozták meg a „világi” központot, amely azonban a Közművelődési palotával, a színházzal a Tiszaig terjedt. Az egyházi központok maradtak az árvíz előtti helyükön: a Palánkban, Felsővároson a Szent György téren, Alsóvároson a Mátyás téren, örök időkre megjelölve a város – városrészek – születési helyeit.

Mérföldkő lett a város életében az 1921. év, amikor a kolozsvári egyetem Szegedre költözött (menekült). A város több évszázados küzdelme a felsőfokú oktatás létrehozásáért a tragikus esemény, a trianoni béke következményeként ért cél. Az egyetem elhelyezésével a város hatalmas áldozatot vállalt: korábban megépült intézményeit – iskolák, kórházak, hivatali épületek, lakóházak – adta át egyetemi célra, és vállalta újak építését eladósodás árán is. 1930-ra a városközpont déli részén létrejött a „latin negyed”, az egyetemi városrész a Dóm térrel, a klinikákkal, a Dugonics téri központi épülettel. A tanszékek többségét csak több évtized múlva sikerült ezen a környéken elhelyezni. Az 1960-as években, majd a rendszerváltozás után is voltak törekvések egyetemi campus kialakítására: először Újszegeden a Fő fasor két oldalát jelölték ki erre a célra, a biológiai kutató-intézet, néhány kollégium és a központi menza meg is épült. Később, amikor az egyetem megkapta az öthalmi hajdani szovjet lakotanya területét, Campus-koncepció²¹ készült, de csak az egykori tiszt lakásokat alakították át diákszallókká.

2010-re a Kiskörút és a Tisza által határolt terület nagyobb részén az intézményi használat vált jellemzővé. Ez az uralkodó a Temesvári körút külső oldalán és a Kossuth Lajos sugárút DNy-i oldalán egészen az egykori I. sz. kórházig. Az intézményközpont – az egyetemi városrész – az Alsó-Tisza-parton fejlődhet tovább a teherpályaudvar és a körülötte lévő üzemek megüresedett helyein.

Zöldterületek

Az árvíz utáni újjáépítés első terve (már 1879. július havában) 20 teret, nyilvános kertet jelölt a jobb parti városrészben; ebből 16 valósult meg a századfordulóig. Végképpen elmaradt a Debreceni – Fecske utca és a Szilléri sugárút kereszteződésében tervezett kör alakú tér; a Római körút – Szilléri sugárút – Hajós utca – Tápai utca által határolt tömbméretű nyilvános kert, közepén tóval; a Három fejsze (Markovits u.) utca északi oldalára tervezett közkert és a Ballagító sor – Rendező pályaudvar közötti gödrök helyére elképzelt angolkert. A Jerikó Csöpörke helyén a Korcsolyázó tó megvalósult, – ha nem is ellipszis formában – később ebből lett az egyetem Ady téri sportpályája. Az ezredforduló után ez is megszűnt: itt épült fel az új egyetemi könyvtár és információs központ.

Sem a történelmi városrészek, sem az új telepek közpark ellátottsága – a városközpont kivételével – nem mondható gazdagnak. A terek, nyilvános kertek kijelölése nem valami „zöldterületi koncepció” alapján, hanem az adottságok miatt beépítésre kevésbé alkalmas, részben már kialakult, a „maradványelv” alapján telekalakításra nem szükséges, nem megfelelő területek maradtak meg erre a célra. Az átgondolt zöldterületi rendszert az utcák – különösen a főútvonalak – gazdag fásítása csak részben pótolta.

A Széchenyi tér és a Rudolf (Roosevelt) tér piaci funkcióinak megszűntével a városközpont látványos közparkjává váltak. Az újszegedi városrészben jött létre a *legnagyobb közpark*, amelynek őse az árvíz előtt már kialakított, fásított „Városi mulató erdő” volt. Mai formáját a városrész szabályozásával nyerte el, és lett a mintegy 18 hektáros terület Erzsébet liget, majd Népliget.

A temetők – mint zöldterületi jellegű területhasználat – az 1930-as évekig folyamatosan bővültek (az Újszegedi temetőt az árvíz alatt nyitották meg, elsőként ide temették az árvíz áldozatait). Tarján városrész átépítése miatt a Gyevi temetőben temetési tilalmat rendeltek el, majd a kegyeleti idő lejártá után a teljes területet exhumálták lakópark építéséhez. Ez a gazdasági válság miatt késik, és jelenleg is üresen áll.

A *sportpályák* az 1930-as évek környékén, sportegyesületek szervezésében jöttek létre (SZVSE: Szegedi Vasutas Sportegyesület, UTC: Újszegedi Torna Club, postás, alsóvárosi, Hunyadi téri, Ady téri, I. az Adattár vonatkozó részét).

Az újjáépítés után, már a 19. sz. végén, majd a 20. sz. elején a körtöltés külső és belső oldalán a mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas, agyaggödrökkel szabdaltnak területeken a város fásítást, *erdőtelepítést* kezdett. Először a körtöltés Baktói szakaszának külső oldalán telepítettek tölgyfaerdőt (Makkoserdő), amely az 1911. évi térképen Új Népliget néven szerepel. A későbbi telepítésekkel is ezt az Alföldön őshonos fafajtát ültették. A telepítés folytatódott déli irányban egészen a Szabadkai útig. A második világháború alatt a tüzelőhiány miatt ezeknek az erdőknek a nagyobb részét kivágták. Az újratelepítést 1950 után végezték el. A körtöltést kísérő, helyenként kiszélesedő, ma már ismét 40-50 éves faállomány esztétikai, porfogó és levegőjavító szerepe nélkülözhetetlen.

3. A város morfológiájának alakulása

A 20. század közepéig-kétharmadáig a városszerkezetet általában háromdimenziós fogalomként kezelték: „ – Horizontálisan az úthálózat-tal, terekkel tagolt városterület, vagyis a város alaprajza, vertikálisan pedig az épületek elrendezése, ezek tömegei alkotják. A városszerkezetet az utakon haladva vizuálisan érzékeljük, leginkább a jellegzetes utcaképben, hangsúlyos városképben – ”²². A rendszerelmélet, majd a közösségi részvétel igénye differenciálta az urbanisztikai fogalmakat: a szerkezetet, mint a legkülönbözőbb emberi kapcsolatok formáját ’in pot’-nak, a térbeli megjelenést „out-pot”-nak tekinti, amely azután vizsgálhat a szerkezet fejlődésére²³. A szerteágazó elméleti meghatározások alapján úgy tekintjük, hogy a város életében a legfontosabb a kapcsolatokat megteremtő szerkezet, második az ehhez igazodó terület-használat, míg a beépítés és a magassági viszonyokkal is jellemzett térbeli megjelenés a harmadik szint. Ebben a fejezetben ez utóbbi 20. századi változását vizsgáljuk.

Az árvíz utáni újjáépítéssel nem csak a város halmazszerű, a vízjárta területek kerületgető utcahálózata, hanem az ahhoz igazodó és a beépítést is meghatározó telekformák is eltűntek, és teljesen új, általában derékszögű utca- és telekrendszer született.

A királyi biztosság a telkek beépítésére szigorú szabályokat hozott, amelyeket az újjáépítés első négy évében következetesen megtartottak, később azonban – éppen a túlzott követelmények miatt – enyhítettek.

A beépítettségre és az épületek magasságára vonatkozó vizsgálatok elemzését először az 1930-as években végezték el a városi mérnöki Hivatal mérnökei. Az egyik ilyen vizsgálat²⁴ 1936-ban a lakóházakat – a telkek beépítését – nyolc típusba sorolta: I. Zárt sorú emeletes lakóházak; II. Zárt sorú kispolgári lakóház, földszintes; III. Hézag, emeletes lakóház; IV. Hézag kispolgári, földszintes lakóház; V. Falusias lakóház (hossz tengelyével az utcára merőleges); VI. Szabadonálló lakóház földszintes, vagy emeletes; VII. Melléképületszerű lakóház (valamelyik oldalhatáron vagy a hátsó határon álló, tűzfalas, félnyereg tetős); VIII. Viskószerű lakóház (rossz anyagokból összetákolt hajlék).

A vizsgálat szerint a városiasnak nevezhető I-II. típusba az épületek 13,4%-a sorolható; a legelterjedtebb a III – IV. típus a hézagos kispolgári lakóház 38,2%, a falusias lakóházak (V. típus) aránya is: 22,7%; míg a szabadonálló épület (VI. típus); 7,9%, a melléképületszerű épület (VII.) 11,9%, a viskószerű hajlékok aránya 5,9%. Ez utóbbi kettő együtt több, mint a városias típus: a város 10300 lakóépületéből 1833 inkább melléképületre emlékeztet. A városiaság alacsony szintjét mutatja az épületek szintszám szerinti vizsgálata is: az összes lakóház 86,2%-a földszintes, 12,1% egyemeletes, 1,4% kétemeletes és mindössze 0,3% a három- és többemeletes (31 épület). Kedvezőbb a helyzet és a városok szokásos morfológiáját tükrözi az épületmagasság városrészenkénti megoszlása. A kiskörúton belül az egyemeletes épületek aránya 57%, a két-három emeleteseké 23% (még itt is a lakóházak 20%-a földszintes!). Ezután a két körút közötti terület következik, ahol a fenti sorrendben 42 és 7,5%, valamint 50,5% földszintes, az összes többi városrészben az épületek többsége földszintes.

A zárt sorú beépítés a kiskörúton belül 97,8%, a két körút között a Kossuth Lajos sugárúttól délre (Külső palánk) 63,7%, északra (belső-Felsőváros) 45%. A zárt sorú beépítés a nagykörúton kívüli városrészekben szinte csak a kivezető főútvonalak mentén fordul elő. Alsóváros külső részén a falusias beépítés az uralkodó, míg Móraváros területén teljes a morfológiai zűrzavar: a zárt sorú beépítés kivételével az összes többi keveredik. Rókus városrész belső és a sugárutak menti részein a zárt sorú, hézagos zárt sorú, a külső részekben pedig a melléképületszerű lakóház, beépítés uralkodik. Hasonló vagy még rosszabb a helyzet Külső-Felsővárosban. Újszeged belső részén a zárt sorú kivételével valamennyi beépítési típus megtalálható, de mintegy 40%-os aránnyal a szabadonálló lakóház uralkodik. Újszeged külső részén viszont a falusias beépítés a jellemző (85%-ban).

A következő tényfeltáró tanulmány Mátyus Szolán József Adatok Szeged város morfológiájához címmel a Földrajzi Értesítő 1954.1. számában jelent meg. A tanulmány összefogottan elemzi a város földrajzi helyzetét, alaprajzát és felépítményi arculatát. Célja a „városkép oknyomozó bemutatása”.

A változást, fejlődést jól szemlélteti a két vizsgálat adatainak összevetése:

Beépítési módok	Az árvíz előtt	1936-ban	1954-ben
1. Fésűs (falusias)	82%	23%	17%
2. Zárt sorú	9%	13%	16%
3. Félig zárt sorú	7%	38%	40%
4. Melléképületszerű, viskó	2%	18%	17%
5. Szabadonálló	0%	8%	10%

szintszám	1910	1930	1954
1. földszintes	78%	87%	85%
2. I. emeletes	19%	9%	12%
3. II. emeletes	3%	4%	2%
4. III. emeletes			1%

Városrész	1936		1954	
	emeletes	földszintes	emeletes	földszintes
1. Kiskörúton belül	80%	20%	80%	20%
2. Két körút között	50%	50%	58%	42%
3. Nagykörúton kívül	13%	87%	19%	81%
4. Újszeged belső rész	14%	86%	7%	93%
5. Telepeken	0%	100%	0%	100%

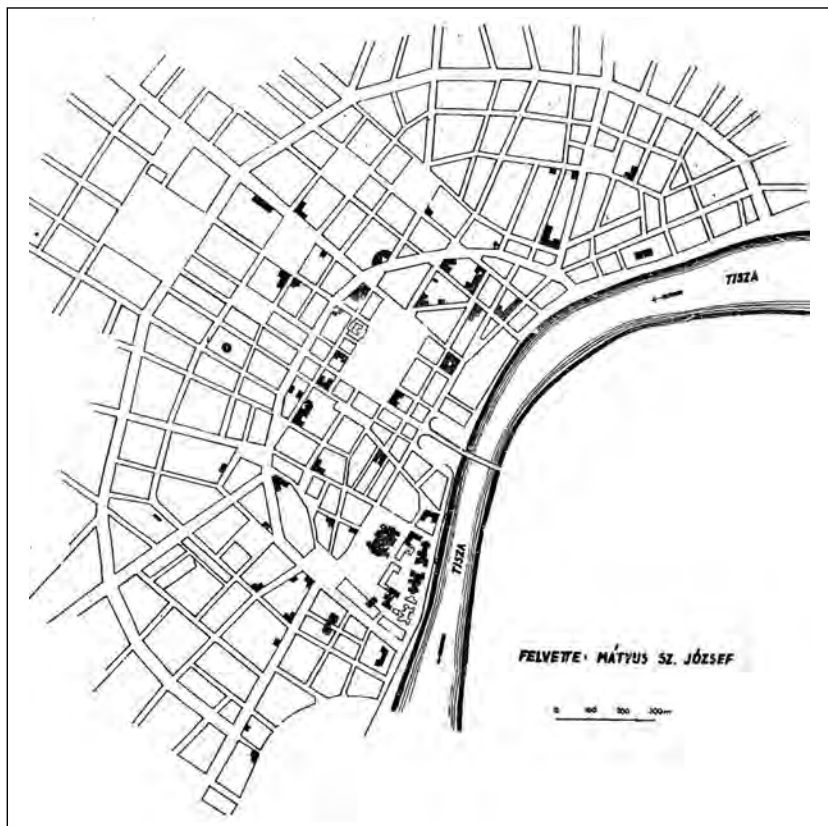
A fenti táblázatokból a beépítési módok változása, a zárt sorú, félig zárt sorú beépítés arányának elmozdulása a városiasodás lassú növekedését jelzi, míg az emeletes épületek aránya inkább csökkent.

A két világháború közötti korszakra nézve egyedülálló a tanulmány, hogy a része, amely a különböző karakterű házak – beépítési módok – elterjedését telkenként mutatja be. A kartogram jókora szemléltet, hogy a század közepén a nagykörúton belül a falusi és a kisvárosi jellegű házak domináltak – (539 ~ 204) –, míg a középvárosi és nagyvárosi jellegű épületek száma mindösszesen 187 ~ 54 volt.

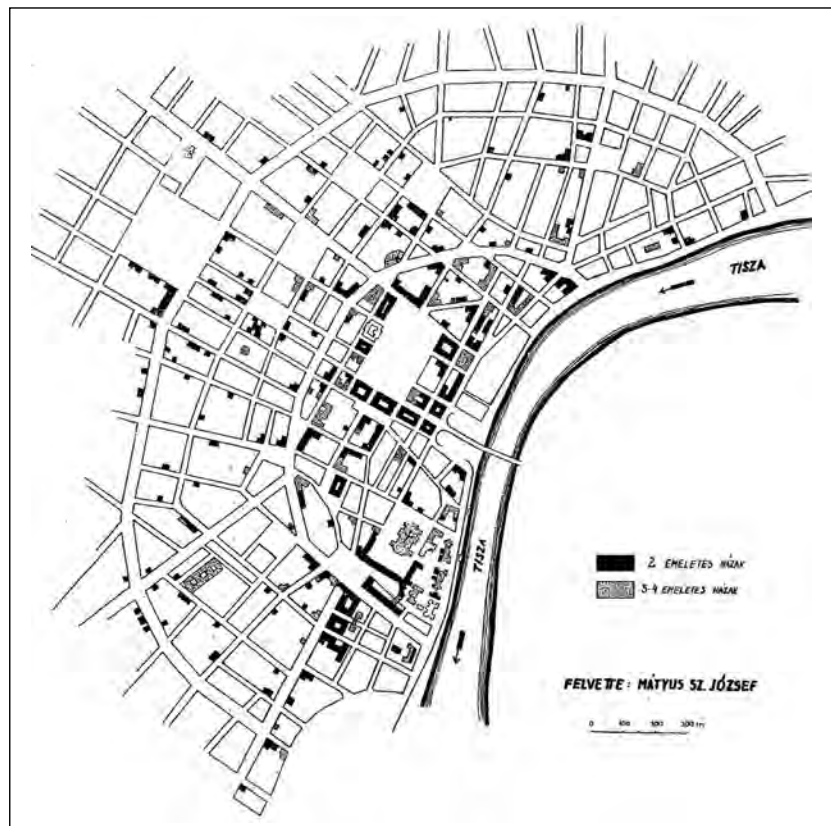
A hézagos beépítés elterjedtségét, az ennek következtében keletkezett beépítetlen utcafrontokat és a sok-sok tűzfalat mutatja be a következő két kartogram.

A szintszámok morfológiai megítéléséhez meg kell jegyezni, hogy az „eszményi nivå”, a majdani feltöltés miatt az általában 3,5–4,0 m-es szint magassághoz még 1,5–2,0 m-t hozzá kell adni (magasföldszint).

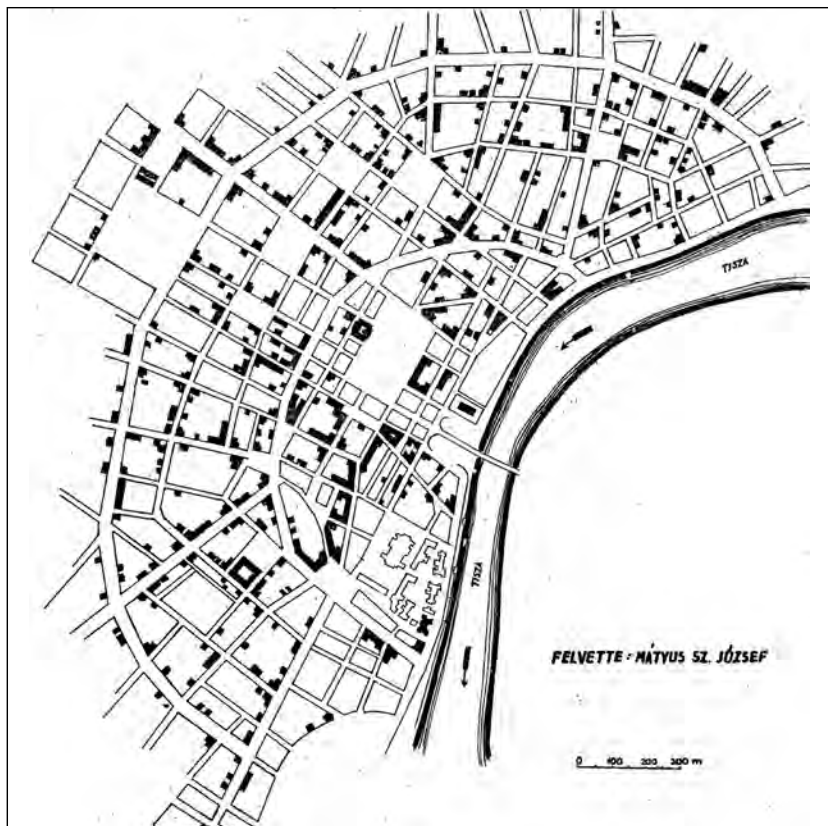
Az 1960-as évektől gyorsuló lakásépítés a város morfológiai arculatát is megváltoztatta. A szűkös anyagi lehetőségek miatt a lehető legolcsóbb lakásépítési lehetőségeket keresték.²⁵ Nagyszámú emeletráépítést végeztek a Belváros területén, de beépültek a foghíjak, nagyobb tömbbelső, majd az avult épületek bontása és telkük beépítése következett: belváros és környéke foghíjtelkek, tömbbelső beépítése. (I. a B.8. sz. térképet)

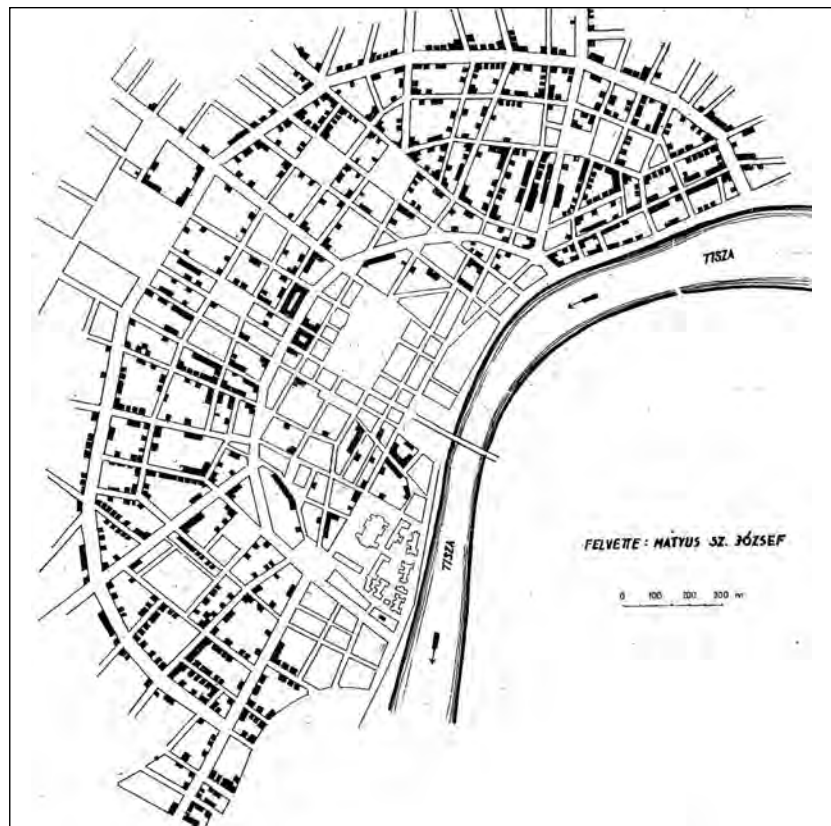
14. ábra: Nagyvárosi jellegű házak elterjedése Szegeden 1953-ban
Fig. 14 Spread of houses with big city character in Szeged in 1953

15. ábra: Középvárosi jellegű 2-3 emeletes házak elterjedése Szegeden 1953-ban
Fig. 15 Spread of houses with small town character in Szeged in 1953

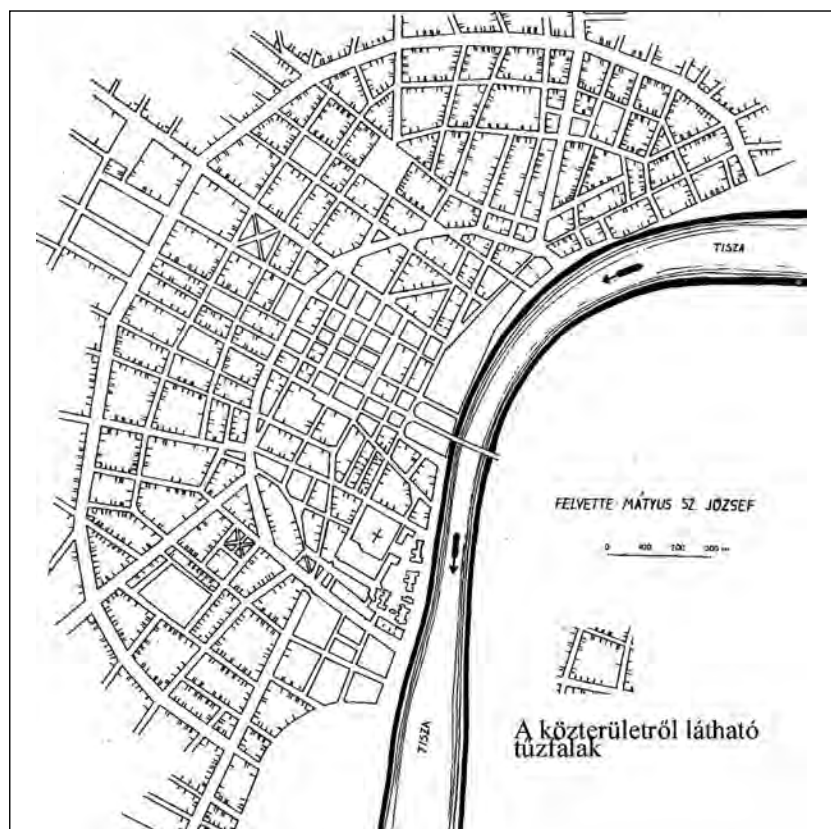
16. ábra: Kisvárosi jellegű 1 emeletes házak elterjedése Szeged belvárosában 1953-ban
Fig. 16 Spread of one-storey houses with small town character in Szeged's downtown in 1953

17. ábra: Falusi jellegű házak elterjedése Szeged belvárosában 1953-ban
Fig. 17 Spread of houses with rural character in Szeged's downtown in 1953

18. ábra: Szeged belvárosának beépítetlen utcáfrontrészei és tűzfalai 1953-ban
Fig. 18 Street fronts with gap sites and fire walls in Szeged's downtown in 1953

19. ábra: Műemlékek 1959-ben
Fig. 19 Monuments in 1959

1960 és 2010 között nagyszámú, a városképet alakító közintézmény is megvalósult. Az új építkezésekkel párhuzamosan a rekonstrukció, a meglévő épületek felújítása is elkezdődött.²⁶ 15 év alatt mintegy egymillió m² homlokzat felújítására került sor, 15 ezer lakás, 45 intézmény is megújult.

A felújítások és az új építkezések a Tisza-partokról feltárló városképet javították, a középmagas épületek, és az újszegedi 18 emeletes toronyház pedig új morfológiai elemekkel gazdagították a látványt, nem mindig osztatlan elismeréssel.

20. ábra: Gutenberg u. – házrészlet
Fig. 20 Part of a house in Gutenberg utca (Fotó/Photo: Nagy Tímea)

Az újjáépítési terv színtszámra, beépítési módra vonatkozó előírásai, és az 1911-ben megalkotott „Szeged Város Építési Szabályrendelete” 4 építési kerületre osztotta a várost. A városrendezésről és az építésügyről szóló 1937. évi VI. törvény vezette be az „építési övezet” fogalmát, amely a korábbiaknál differenciáltabb szabályozást tett lehetővé. E törvény alapján 1942-ben, majd 1947-ben elfogadott övezeti előírások utcák és tömbök szerint írták elő a beépítési módot, az építhető maximális szintszámot és a beépítés mértékét. Az 1970-ben jóváhagyott Általános Rendezési Tervhez (ÁRT) 1972-ben alkotta meg a város tanácsa a Szabályozási előírásokról szóló rendeletét, amely I–VII. építési övezet beépíthetőségét szabályozta. 1974-ben megjelent az Országos Építésügyi Szabályzat (OÉSZ), amely ugyancsak I–VII. építési övezetbe sorolta a települések lakó és üdülő területeit. Az országos előírásoktól bizonyos határok között csak rendezési terv alapján lehetett eltérni. Az 1979-ben módosított ÁRT-hez 1980-ban a tanács új „Szabályozási Előírások”-at állapított meg, amely az OÉSZ által megengedett eltérésekkel rögzítette az I–IV. lakóövezet beépítési előírásait.

A rendszerváltozás után, az 1997. évi LXXVIII. törvény – Építési törvény (Étv.) – nyomán született meg az Országos településrendezési és építési követelményekről szóló kormányrendelet (OTÉK).

Az OTÉK a települések beépítésre szánt területére öt, funkciók szerint eltérő területhasználatot és 11 építési övezetet szabályozott, azzal a lehetőséggel, hogy a települések helyi építési szabályrendeletei kiegészíthetők, esetenként szigoríthatják az előírásokat.

Szegeden az 1993-ban jóváhagyott Hosszú távú Városfejlesztési Konceptió²⁷ alapján új településrendezési terv készítése kezdődött. Az OTÉK előírta, hogy az építési övezeteket meglévő vagy tervezett szerepkörük, beépítettségük és *karakterbeli* különbségeik alapján kell besorolni. Szeged valamennyi városrészére az ÁRT alátámasztó munkarészként részletes karaktervizsgálat készült.²⁸ Ez a vizsgálat volt az új Építési Szabályzat övezeti előírásainak alapja, amely öt építészeti karakterbe sorolta a beépítésre szánt területeket:

1. Belvárosi karakter, 2. Polgárvárosi karakter, 3. Kisvárosi karakter, 4. Kertvárosi karakter, 5. Egyéb (telepszerű) karakter.

A Tematikus térképek melléklete (I. a B.9. sz. mellékletet) bemutatja a lakó- és vegyes területek meglévő, vagy tervezett építészeti karakterét, amely a város mai és jövőbeni morfológiáját is szemlélteti.

A város évszázados, hagyományos, a városokra általában is jellemző tájképi megjelenését az új lakótelepek alapján megváltoztatták. A Felső Tisza-parttól a Kossuth Lajos sugárútig, mintegy 5 km hosszan a körtöltés mentén panelos technológiájú lakóházak takarják el, vagy bontják meg a történelmi városmorfológiát: a központ felé egyre magasodó beépítést és az ebből kiemelkedő vertikális súlypontok, a templomtornyok látványát. A Vásárhely, Csongrád, Budapest, Dorozsma irányából érkezőt vagy az M43-as autópályán közlekedőket ez az új városkép fogadja. Aki viszont Baja, Szabadka, vagy Makó felől közelíti meg a várost, annak a történelmi – 120 éves – városképben lehet része, (ha figyelmen kívül hagyjuk a víztornyok, a szalámi érlelő torony, az újszegedi magasház látványát).

Végül is kijelenthetjük, hogy a város tájképi megjelenése az elmúlt 50 évben alapján megváltozott. A változás azonban a város történelmi levegőjét, a Belváros és a hozzá közvetlenül kapcsolódó városrészek karakterét, az alsó- és felsővárosi templomok környezetét az egykori önállóságuk utolsó emlékét meghagyta, remélhetőleg az utókor is így őrzi meg.

4. Az épített örökség védelme

A város épületeinek többsége 120 évnél fiatalabb. A nagyárvíz meg hagyott ugyan 265 épületet, de ezek egy része az újjáépítés útjában állt, ezért elbontották. A Palánk területén minden házat megkímélt a víz, de kellett a hely a Fogadalmi templomnak, a Dóm térnek, a klinikáknak. Ami még ezután is megmaradt, de nem volt elég nagy, azt az utókor bontotta el. A még álló víz előtti épületek ma már műemléki védelemben részesülnek.

Az épületek viszonylag fiatal koruk mellett – főként a Belvárosban – olyan harmonikus együttest alkotnak, amely egy-egy épület külön-külön kevésbé értékes architektúráját is felértékeli. „A homlokzatok egységes hatása, valamint a mérsékelt lejtésű tetők sokasága nem kis mértékben ered-

21. ábra: Napsugaras ház
Fig. 21 House with a sunray ornamented gable
(Fotó/Photo: Dr Michailovits Lehel)

Topography of Szeged in the 20th century

Máté Takács

1. The development of the city and its morphological structure from the Great Flood up to 2010

The Great Flood of 1879 radically transformed Szeged's settlement structure and topography having been shaped throughout centuries. At the turn of the 19th and 20th centuries, only the area around the Palánk, Búzatér and Kárász utca retained a link to its past. After only three decades, this small 'island' also disappeared from the map of the city.

The reconstruction plan was drawn up in less than half a year following public and professional debates of local, national and international significance. During its four-year-long operation, the Royal Commission implemented the plan with such forcefulness that later it could be recognized or debated, but only small details were allowed to be changed.

Architect Lajos Lechner and his associates faced a rather difficult situation since they had to meet and consider the expectations set by the city, the flood prevention requirements, the local circumstances as well as apply contemporary urban planning principles; additionally, the available financial funds were limited, too. They had to make lots of compromises in order to implement the plan as early as possible. Such 'concessions' provided the ground for later criticism.¹

Though the seven access roads coming in from the surrounding areas on the right bank of the Tisza were retained, none of them led directly to the bridge that the plan identified as an intersection, they all ended in the small boulevard (kiskörút). The decisive elements of the city's structure - the two rivers: the Tisza and Maros - were 'avenues' having an important role in freight transport up until the beginning of the 20th century.

In addition to the railway tracks built some decades previously, a new morphological element, the Körtöltés (circular dike), also limited the engineers' options since it cut off many direct connections to the surroundings. The roads Pesti, Régi Posta, Bajai and Szabadkai (Péteváradi) út were bisected by the railway track. The Kossuth Lajos sugárút, substituting the first two, ends in front of the Alföldi Railway Station and only continues after two sharp bends. The Csongrádi sugárút ends at Szent István tér, whereas the Szilléri sugárút runs from Csillag tér to the great boulevard (nagykörút).

There were fewer constraints in shaping the settlement structure in Újszeged. The promenade constructed in the middle of Erzsébet liget (park) in the course of the bridge was not at all planned for public traffic: two radial roads started at the bridgehead - one of them is the Népkert - Bérkert sor and the other one is the Szőregi út (Székely sor). The final course of the Szőregi út (Csanádi utca) was ready by only the mid-1920s. Instead of one boulevard outlined in the reconstruction plan, in the end two were constructed. The great boulevard also continued in Újszeged up to the railway, however, neither a south nor a north bridge construction was mentioned in the plans.

The demand for considerable modification and redevelopment of Szeged's morphological structure only arose in the middle of the century. The City Council approved the '*Main railway and road traffic system and land use of Nagyszeged*'³ plan in 1952 (Fig. 4). This already showed three new Tisza bridges: the south vehicular bridge connecting the great boulevard with the Temesvári körút as well as the Szabadkai út with the Szőregi út, and a new railway bridge instead of the one destroyed by bombing in the continuation of the Rendező (shunting yard). Outside the circular dike, the Csongrádi - Vásárhelyi út adjoins the Maroslele - Makói út at the Tápé ferry crossing, whereas the Szabadkai út reaches the Budapesti út at Fehér-tó (lake) near the airport and Dorozsma. The plan proposed the establishment of a large central railway station between the Rókusi Railway Station and the Bajai út, doing away with all the others. It would have adjoined the Budapest railway track to the Rókusi Railway Station above Óthalom, north of Béketelep. Among these, only the bridge connecting the great boulevard and Temesvári körút was constructed in the 20th century. Only in the Draft Programme Plan⁴ (Fig. 5) approved in 1964 can we first see a Tisza bridge at the south end of the great boulevard, and that is when the third boulevard also appears (without bridges). This plan connected south Újszeged to the city with a road parallel to the Tisza (extension of the Temesvári körút) and in the course of the Thököly út; and also proposed a road following a circular structure.

The 1970⁵ and the 1978⁶ general urban development plans did not propose such structural road system modifications that would have differed considerably from the draft programme plan. At the end of the 1970s, the construction of the third boulevard was started in the area of Tarján district, present-day Budapest körút, and in 1979, the Bertalan Bridge was also put into use. In the northern areas of the city, enclosed by Felsőváros, Rókus and the Körtöltés, the prefab housing estates were built up between 1968 and 1985, so the section of the third boulevard between

the Felső Tisza-part (bank) and Kossuth Lajos sugárút was also built. The extension of the outer boulevard, the Vásárhelyi Pál utca, leading to the Rókus industrial district was completed in the 1970s. The constantly increasing heavy goods vehicle traffic of the E5 road enforced the construction of the final section of the outer ring, between the roads Bajai and Szabadkai út, at the beginning of the 1990s. The construction of the missing section of the outer ring to the Tisza, running across Alsóváros, would require great financial sacrifices; therefore, the urban development plan currently in force⁷ no longer requires it. (Fig. 6)

Besides the construction of the Bertalan Bridge, the most notable improvement of the Lechner's settlement structure in the 20th century was the completion of the 7.5-kilometre-long outer ring connecting the avenues (in a stretch of 2 kilometres of the small boulevard and 4 kilometres of the great boulevard respectively).

Transforming the great boulevard into a real ring, that is building the south Tisza bridge, has remained a goal into the 21st century. The outer western bypass road connecting the areas lying outside the Körtöltés is a significant structural advancement, and by its completion, a fourth (semi) ring will be established. The first three sections between the roads Szabadkai and Budapesti út were finished between 1990 and 2010, however, its fourth section to the port with a docking basin and its fifth section to the Csongrádi út have only appeared in urban development plans so far. At the beginning of the new millennium, the construction of motorways M5 in the west and M43 in the north of the city was finished. Though these are parts of the South Great Plain landscape, they play an important role in the future development of Szeged City.

Besides the main railway, road traffic grid and natural environment - rivers, lakes, etc. - the land use pattern also determines the settlements' morphology. Before the Great Flood, a less structured and village-like housing pattern was dominant in Szeged, with the exception of the Palánk. The low density could be attributed in the first place to the avoidance of the low-lying lands, and then later to the larger plots required by the mode of living. The later generations have thought that this sprawling development was a marked hindrance to reconstructing the city. (...) ⁸ The maps of the same scale illustrate that Frankfurt (am Main) with approximately half a million population took up slightly bigger land at the beginning of the 20th century than Szeged with nearly eighty thousand inner city population in 1920 (forty thousand people out of the population of 119,109 lived in the surrounding vast land of scattered farms).

The map B.4 illustrating the change of the built-up and developed areas between 1900 and 2010 shows that the boundaries of areas built up by the turn of the century differs only a little from that of the ones before the flood. This situation hardly changed up to 1925. At that time, the settlements lying outside the circular dike and in Újszeged were annexed to the inner city area, then until the end of the Second World War, no significant changes took place.

As we have already pointed out, the low population density was the obstacle to the city's urbanisation. Especially in the years following the end of the First World War, the city developed considerably, particularly the inner city population. However, because of the strict building regulations, new flats could hardly been built. Multi-flat dwellings were granted permission only on plots that were supplied with public utilities (i.e. in the inner city area). The floor height of homes could not be below the 'ideal level'; that is, had to be above the pavement level by 50 centimetres, as prescribed by the Royal Commission. The smallest usable plots had the size of 400 square metres inside the small boulevard (building district I), 500 square metres in the other districts (building districts II-III), and 600 square metres in Újszeged (building district IV), and "on the leased garden plots, summer cottages may be built in neat execution". ⁹ The newly parcelled plots were substantially bigger with the size between 700 and 1,500 square metres. Starting from the end of the First World War, outhouses were allowed to be built in the inner part of the plot without a main building, (on the contrary to the former regulation that prescribed: "Unless a dwelling house is built on a plot first, building an outhouse is not allowed."). As a consequence of this, about 1,100 outhouse-like dwellings were built. ¹⁰ Because of the partial filling up of the city and the mandatory 'ideal level', 3,170 unhealthy, basement dwellings were built by the end of the 1920s (map B.3) (...). ¹¹ More than ten thousand people lived in these houses.

During the interwar period, first the detached house estates, after the Second World War, the new industrial-business areas, and then the multi-storey dwelling flatted developments increased the size of the built-up and developed areas at a rapid pace.

By 1975, the Rókus (inner western), the outer western and the north-western (along the Budapesti út) industrial districts were established.

The housing estate construction first started in Újszeged in the place of the crate factory, then the areas around the outer boulevard followed:

Tarján, Felsőváros, Makkosháza, Északi városrész (quarter) and finally Újrókus. Some multi-storey and detached house residential estates,¹² moreover, three shopping centres were built until 2010. The area enclosed by the Köröltés and the Tisza was almost completely built in, and the built-up area in Újszeged and south Újszeged considerably increased, too.

Up to 2010, Szeged City basically occupied and developed the available plots made accessible by the strategically important roads. The extensive urban development should be replaced by more reasonable and economical land use in the future.

2. Changes in the land use between 1900 and 2010

As we could see before, the city was taking and building up the suitable areas allowed by the city structure at an accelerated pace in the second half of the 20th century. Until the end of the 19th century, the use of the built-up areas was basically homogeneous and typically residential. The castle, the City Hall and the churches shaped the centre and these were separated from the residential areas, but, unlike later economic and institutional functions, they did not form complexes of land use. Differentiating residential areas using zoning or with the old term "building districts", was first to appear in the reconstruction plan. The thematic map B.6 of the thematic maps illustrates the changes in the institutional, commercial, residential and green area land use in the 20th century.

The size of the *residential estates* areas hardly changed up to the early-1920s. Most of the numerous gap sites were already developed by the time the First World War broke out with dwellings complying with the building regulations or model plans issued by the Royal Commission, or with outhouse-like dwellings built at the rear end of the plot.

The inner city population increased faster than that of the outer city before 1916. The increase during the war and revolutions was quite dramatic. This was because refugees from the territories annexed by the Trianon Treaty, from Délvidék (Voivodina) and Transylvania, arrived in a great number, and inhabitants of the farmlands also moved into the city due to the limited capacity of the outer areas to provide sufficiently for their population. By the early-1920s, the shortage of dwellings almost became unbearable, leading to housing developments first inside the Köröltés, then bigger and bigger estates were established outside it as well. (map B.5)

During and after the Second World War, few dwelling houses were built, and no new lands were parcelled into plots. In the 1943-44 bombings around the Tisza and Rendező pályaudvar (railway station), 3,057 dwelling houses were damaged.¹³ After the war, there was again a great shortage of flats particularly among the less well off inhabitants. The city made an attempt to mitigate the serious housing problem by building workers' flats (dwellings for rent in Faragó utca) as well as by gap site, inner block and upper floor constructions. The shortage was constantly re-emerging because the flats had small floorspace and not enough rooms.

The collectivization of agriculture and the forcefully accelerated industrialization made immigration continue to grow; hence the housing problem was further worsening. New solutions were called for in order to satisfy the housing needs: the multi-storey housing estate construction started at the beginning of the 1960s. As with other big cities in the country, in Szeged this introduced a completely new settlement form: the housing estate (multi-flat block buildings organized into 'neighbourhood' complexes which disregarded the traditional fabric of a city).

Called after Szeged's twin city Odessa, the first housing estate was built on the site of the former crate factory in Újszeged, firstly in brick, then using prefabricated construction technology.¹⁴ Due to the advantageous location of the housing estate in terms of urban morphology - it is in close vicinity of the city centre, the Tisza and Erzsébet liget (city park) - as well as to its good public transport (tram No. 5), it had a favourable reception by dwellers. It has retained its popularity so far owing to additional amenities such as schools, kindergartens, nurseries, commercial establishments and services. On an 11.92-hectare-big area, 2,490 flats were built in several phases.

During the almost twenty-five years of housing estate construction, it was a basic requirement for the city's leaders to achieve the biggest possible housing development from the budget allocated by the government for housing in a specific plan period. Therefore, for housing developments, they designated those parts of the city that did not need much reorganization and could be supplied with public utilities from a low budget. The historic districts 'may owe' their existence and being converted into prefab housing estates to the efforts aiming at economization.

Meanwhile, in 1964-1965, plans for building up a new housing estate (Youth's Park) in the west part of the city - in the area enclosed by outer Móraváros and the Köröltés - were drawn up. In the framework of a common investment with the OTP (National Savings Bank), the city planned to build some one thousand small one-storey houses with four to six flats on the area with gardens in Tarján dűlő (fields). The plans for building a housing estate in Móraváros had to be abandoned because of the high sulphate content of the ground water and the high number of

necessary demolitions; and later when the hydrocarbon field was discovered under the area, the Tarján dűlő¹⁵ came to the fore. Already at the beginning of planning, it turned out that even in the case of constructing two to three thousand flats, rather expensive basic public utilities should be built, which could only be economic with maximum exploitation. The planned number of flats was quickly modified to five to six thousand, and in the end, 7,593 flats were built on a 51.45-hectare area. The extension of the Alsóváros main collector to Felsőváros, which conveys the waste water of Tarjánváros, decisively affected the future of this district as well: the construction of the Felsőváros housing estate started, then the area of Felső Tisza-part and the bridgehead was also reconstructed. A noteworthy experiment took place between the Szilléri sugárút and the Felső Tisza-part: the urban development plan¹⁶ retained the street grid formed after the flood and some plots, and one- or two-storey old houses that were in a good condition. The underlying aim was that the private terraced houses merging with the panel block of flats would provide a transition between the historic structure and the prefab housing estate, quasi humanizing it. (...) (Fig. 11)

The next housing estate construction started on both sides of the Csongrádi sugárút, in *Északi városrész*¹⁷ (north quarter) because of the appropriate supply of public utilities. As early as in 1947, plans for building up the area were drawn up: plots would have been parcelled out for detached and small terraced houses. The area was designated for a large-scale housing development at the end of the 1950s, then a nationwide plan competition was also called for building up the district. However, the inappropriate public utilities hindered the construction. At that time, it was already obvious that the majority of flats envisaged in the 15-year house construction plan would be realized in practice between the Tisza and Kossuth Lajos sugárút.

The urban development concept of the Északi városrész shaped the land use and morphology, taking the prospective housing estates also into consideration: it provided an area for commercial and service facilities at housing district level along the third ring (Makkosházi körút), while it placed its own centre on the two sides of the Csongrádi út. On a 37.55-hectare area, four thousand flats were built.

Makkosháza is the most densely built-up housing estate of the north housing development, containing the largest number of ten-storey blocks of flats.¹⁸ Yet, owing to the perimeter block development, it does not appear congested: especially the point housing (10-storey) and the square housing (4-storey) developments along the Köröltés were realized well, allowing the refreshing air from the oak woods to flow into the middle of the housing estate. Here, on a 33.40-hectare area, 3,033 flats were built.

The *Rókus* and *Újrókus* housing estates¹⁹ altogether with 4,432 flats built on an area of 58.18 hectares, stretching from the Csongrádi út to the Kossuth Lajos sugárút, on both sides of the Rókusi körút. (Fig. 12) With this, the en masse prefab housing estate development came to an end in Szeged. Along the boulevard, in the environs of the Búvár-tó (lake), dwelling houses developed by the Házgyár (building material factory), struggling for its survival, appeared with a more varied mass formation, high roofs and coloured panels.

In the second half of the 1980s, the mass municipal house building programme was taken over by small terraced house building projects financed by building societies, the OTP or private property investment sector. In Újszeged and Marostói városrész (quarter), just one more prefab housing estate was constructed in a row development, financed by the OTP, and then up to the turn of the millennium, lesser scale private or bank financed gap site developments prevailed. In the close vicinity of the housing estates, vigorous terraced house building was taking full shape, benefitting from their highly developed infrastructure (e.g. public utilities, institutions, services, public transport).

The *lakópark* (residential park), the 'modern' variant of the housing estate construction appeared after the turn of the millennium in Szeged. Their common feature is that the investors' private capital initiates, implements and then sells the flats under market conditions. The quality of the residential parks is highly affected by the profiteering of the capital and market demand. With their street division and plot-like building up, they create a more urban environment than the housing estates, but they are less supplied with green areas and public utility infrastructure. (Fig. 13)

From the late-1970s onwards, there was an emerging solvent need for *detached house* building. As a consequence, the price of the plots in the inner area of Újszeged was radically increasing, and parallel to the decrease of the available plots there, Baktó was also becoming a favoured district for house building. Demand did not show any decrease after the turn of the millennium, this compelled the proprietor investors to establish housing estates of detached houses. This way were established the Marostói II, the Kállay liget, as well as the Öthalmi (beside Béketelep) housing estates on grounds supplied with public utilities, totalling some 800 plots. Nonetheless, only a few plots found their owners and only a few houses were built up to 2010, possibly because of the economic crisis.

Industrial areas

After the residential areas, the *industrial-commercial areas* take up the biggest proportion of the built-up and used lands. Before the Great Flood, with some exceptions, the industrial and artisan plants and workshops

mainly operated within the dwelling areas, on the same plot of the owner's house. The reconstruction programme considered this as a model to be followed but required the Royal Commission to designate separated areas for the smelly and noisy workshops disturbing their environment. The Kenderkikészítő (hemp industrial plant) in Újszeged, the Szeszgyár (distillation plant), the Közvágóhíd (slaughterhouse), the Jutafonó (jute spinnery), the bigger mills and of course the brick factories settled outside the residential areas, but the Pick Salami Factory, the Bakay Kenderfonó and Kötélverő (hemp spinnery and ropery) and many lesser plants remained and developed further in the inner parts of the city even after the reconstruction. The pig farms in Rókus settled on the north side of the Budapesti út, and spread their offensive odour over the city for almost sixty more years, marking the city gate with their stench.

In the middle of the 1920s, some sixty plants registered as factories²⁰ operated in Szeged with a workforce between 20 and 900 and horsepower between 10 and 1,500. The total workforce was about 5,500. Most of the factories were located within the residential areas. There was an apparent increase in the number of manufacturing plants especially in Rókus district, in the areas enclosed by the avenues Kossuth Lajos sugárút and Kálvária sugárút. The mill and wood-working industries were established alongside the Tisza banks. The urban development and reconstruction plans having been drawn up before 1947 proposed an industrial development in the south on both banks of the Tisza because of the water and railway connections as well as the prevailing direction of wind. Aligning with the national industrial development concept, the plans between 1950 and 1964 were overdimensioned, and they designated lands of several hundred hectares for industrial development in the area of the airport, Franciahögy, Rókus and south Újszeged. The large scale industrial development, however, only started around 1960 by building the Textilművek (textile factory) and transforming the Huszárlaktanya (military barracks) into a cable factory plant. Upon filling up the brick factory pits, the inner west industrial district, that is the area enclosed by the avenues Kossuth Lajos sugárút and Kálvária sugárút, was rapidly built up. By 1975, the west and north-west industrial districts on both sides of the Dorozsmai út, stretching from the Körtöltés to the Budapest railway, were established.

Between 1975 and 1990, the industrial areas grew on a lesser scale: the plant of the Salami Factory on the Horgosi út was extended, and in the vicinity of Napos út and Cserje sor, smaller wood-working and construction plants as well as agricultural units settled in. At the turn of the millennium, the shopping centres demanded greater lands alongside the third outer ring road and Budapesti út.

In the decade after the transition, in line with the nationwide tendency, a large scale structural change was taking place in the city's industry: with the exception of the meat processing and rubber factory, all the big factories closed down. (thematic map B.6) This resulted in vast "brown-field" and abandoned industrial areas. Fortunately, the service, commercial, research, education and logistic sectors characteristic to cities of central importance were taking on a momentum in Szeged at the same time, and their business units revived the abandoned commercial areas, forming the new industrial parks.

Institutional areas

The establishments forming the city's centre at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, similar to the industrial plants, dispersedly situated in the built-up areas. In the new settlement structure, the institutions built alongside the Széchenyi tér expressively affected the 'profane' centre, extending to the Tisza with the Kultúrpalota (cultural palace) and National Theatre. The ecclesiastic centres retained their pre-flood locations: in the Palánk, on Szent György tér - in Felsőváros, on Mátyás tér - in Alsóváros, marking forever the place of birth of the city as well as the city's quarters.

The year of 1921 when the Kolozsvári Egyetem (University of Cluj Napoca) moved (or rather escaped) to Szeged became a milestone in the life of the city. The city's several centuries struggle to establish its higher education came to an end owing to a tragic event brought about by the Trianon Treaty. Szeged undertook an enormous sacrifice by taking over the university since it had to hand over some of its schools, hospitals, official buildings and even dwelling houses for the university's purposes, and it also engaged itself to build new facilities even at the expense of indebtedness. By 1930, the 'Latin Quarter' including the university town with the Dóm tér and the Clinics as well as the Rector's Office on Dugonics tér was established in the south part of the downtown area. Only after several decades did the university manage to find a home for most of the departments. In the 1960s, then after the transition, there have been endeavours to establish a university campus: first both sides of the Fő fasor in Újszeged were designated for this purpose, and the Institute of Biology, some dormitories and the central canteen were realized in practice. Later, when the university had been given the area of the former Soviet military base in Öthalom, a campus concept²¹ was drawn up, but only the former officer's flats were transformed into a student hostel.

By 2010, the institutional land use became characteristic in most of the area enclosed by the small boulevard and the River Tisza. This kind of function is prevalent in the area beyond the Temesvári körút and the

south-west side of Kossuth Lajos sugárút as far as up to the Hospital No. I. The institutional centre, i.e. the university town, can develop further along the Alsó Tisza-part, in the place of the industrial plants around the Tisza goods station.

Green areas

The first draft of the post-flood reconstruction plan (in July 1879) designated twenty squares and public gardens in the district on the right bank, out of which sixteen were realized in practice by the turn of the century. The planned rounded square at the intersection of the streets Debreceni - Fecske utca and Szilléri sugárút; the huge public garden with a lake in the middle enclosed by the streets Római körút, Szilléri sugárút, Hajós and Tápai utca; the public garden planned in the north side of the Három fejsze (Markovits) utca; and the English garden envisaged on the site of the pits between the Ballagító sor and the Rendező railway station have never been constructed. In the place of the Jerikó csöpörke (small lake), the ice-skating lake was established though not in an elliptical shape, which later became the university's sports ground on Ady tér. This was also closed down after the turn of the millennium, and here was built the University Library and Information Centre.

After having lost their marketplace function, the squares Széchenyi and Rudolf (present-day Roosevelt) tér became spectacular public parks of the downtown area. The biggest public park was established in the Újszeged quarter, the predecessor of which was the city's *entertainment forest* before the flood. It gained its present-day shape stretching on eighteen hectares after the regulation of the quarter, and was named Erzsébet liget, then Népliget (Folks' Park).

As examples of greenfield land use, the *cemeteries* were constantly extending until the 1930s. (The Újszeged cemetery, where victims of the Great Flood were buried, was opened during the flood.) Because of the reconstruction of the Tarján quarter, funerals were prohibited in the Gyevi Cemetery, and then after the expiration of the reverence period, the entire area went under exhumation in order to provide space for building a housing estate on the site, but due to the global economic crises this has not been realized and the area has still not been built upon today.

Most of the *sports grounds* were created in the 1930s, in the organization of sports clubs (the most prominent ones were the following: SZVSE - Szeged Railway Sports Club; UTC - Újszeged Gymnastic Club and some others - the postmen's ground and the ones in Alsóváros on the squares Hunyadi tér and Ady tér. After the reconstruction, already at the end of the 19th, then at the beginning of the 20th century, the city started forestation in areas not suitable for agriculture and segmented by clay pits both in the inner and outer side of the circular dike. First, they planted an oak forest in the area stretching along the Baktó section beyond the circular dike (Makkoserdő), which was mentioned as Új Népliget (New Folks' Park) in the map of 1911. Being indigenous in the Great Plain, this species was also planted in future forest plantations. The afforestation continued in the south direction up to the Szabadkai út. Most parts of these woods were cut down because of the shortage of fuel during the Second World War. They were replanted after the 1950s. Stretching and at some places widening along the Körtöltés, these 40-50-year-old wood stocks play an indispensable role in blocking out the dust from and refreshing the air in the city.

3. Changes of the city's morphology

Until the middle of the twentieth century the settlement structure was generally treated as a three dimensional concept: "Horizontally the city is segmented by the road network and spaces, which gives the layout of the city, whereas vertically the cityscape is shaped by the arrangement and the masses of the buildings. We perceive the city structure visually while proceeding on the roads, noticing especially the characteristic street views and prevailing townscape."²² First the system theory, then the need for community participation have differentiated the urban concepts: according to them, the structure as the various forms of human relationships is looked at as an "input" and the spatial image as an "output", which then affects the development of the structure.²³ Based on the divergent theoretical definitions, we think that the *structure* is the most important in the life of a city by ensuring connections, then the *land use* adjusting to it comes second, while the *building up* and the *spatial morphology*, also described by height conditions, mean the third level. Now, we are looking at the changes of the latter throughout the twentieth century.

By the post-flood reconstruction, not only the unruly street network bypassing the wet areas, but the aligning plot forms that determined the character of the development also disappeared, and a completely new rectangular street grid and plot division came to being.

The Royal Commission introduced strict rules for the building in of the plots, which had been enforced in the first four years of the reconstruction, however, just because of these unreasonable requirements, they were relaxed later.

The City Engineering Office conducted a study in 1930 for the first time for the analysis concerning the urban land cover and the height of the buildings. One such study²⁴ categorized the dwelling houses into eight types in view of the land cover of the plot: 1) an unbroken row of storeyed houses, 2) an unbroken row of lower middle class single-storey houses, 3) a broken row of storeyed houses, 4) a broken row of middle class single-storey houses, 5) rural dwelling houses (perpendicular with their long axis to the street) 6) detached single- or one-storey dwelling houses, 7) outhouse-like dwelling houses (pent-roofed, firewalled annex, standing either on the lateral or rear boundary of the plot) and 8) hovel-like dwelling houses (thrown together from bad quality materials).

The next fact-finding study – titled *Data to Szeged City's morphology* – was published by József Mátyus Szolán in the 1954/No. 1 *Földrajzi Értesítő* (Geographical Bulletin). The study provided a comprehensive analysis on the city's geomorphological features, structural morphology and infrastructural profile. Its aim was to present “a fact analysis of the cityscape”.

The comparison of data taken from these two studies illustrates well the changes and developments:

Ways of building up	before the flood	in 1936	in 1954
1) rural style (houses with perpendicular axis to the street)	82%	23%	17%
2) an unbroken row (or continuous line)	9%	13%	16%
3) terraced houses (a broken row or non-continuous line)	7%	38%	40%
4) outhouse-like and hovel	2%	18%	17%
5) detached houses	0%	8%	10%

Number of storeys	1910	1930	1954
1/ single storey houses	78%	87%	85%
2/ one-storey houses	19%	9%	12%
3/ two-storey houses	3%	4%	2%
4/ three-storey houses			1%

District	1936		1954	
	multi-storey	single-storey	multi-storey	single-storey
1/ inside the small boulevard	80%	20%	80%	20%
2/ between two boulevards	50%	50%	58%	42%
3/ outside the great boulevard	13%	87%	19%	81%
4/ inner part of Újszeged	14%	86%	7%	93%
5/ suburbs	0%	100%	0%	100%

The tables above show how the ways of built-up had changed throughout the years: the change of the ratio between the continuous line and non-continuous line of built-up indicates the slow increase of urbanization, meanwhile the ratio of multi-storey buildings was decreasing. The part of the study that presents the spreading of the various types of houses by plots and the built-up methods in the interwar period is unique. The cartograms demonstrate well that the village-like (539) and small town houses (204) were dominant in the area enclosed by the great boulevard in the middle of the century, while the number of houses typical to medium-sized towns and big cities was only 187 and 54 respectively.

The cartograms show the spreading of the non-continuous line type of built-up, and the resulting gapped street fronts as well as the countless firewalls.

When we morphologically look at the number of storeys, we must note that 1.5-2.0 metres must be added to the ‘ideal height’, which was normally between 3.5 and 4.0 metres (mezzanine floor), because of the later filling up of the city.

The growing house construction from the 1960s affected the city's morphology as well. Due to limited financial resources, the cheapest house building options were sought.²⁵ Lots of upper storeys were added in the downtown area, but the gap sites and larger inlots were also built on, then the old buildings were demolished and their sites were built on as well. (The map B.8 shows the building in the gap sites and inlots in the downtown and its environs.)

Between 1960 and 2010, public institutions markedly affecting the townscape were built in a great number. Parallel to the new constructions, the reconstruction and renovation of the already existing buildings also

started.²⁶ Within fifteen years, facades totalling approximately one million square metres of surface area were renovated, furthermore, fifteen thousand flats and forty-five institutions went under renewal.

The renovations and new constructions improved the cityscape unfolding itself from the banks of the Tisza. Furthermore, the medium-high buildings and the 18-storey high-rise block in Újszeged added new elements to the city's morphology, which was not received favourably by all.

The stipulation of the reconstruction plan concerning the number of storeys and way of building up and the Building Regulation of Szeged City issued in 1911 divided the city into four building districts. The *Act VI of 1937 on urban planning and building matters* introduced the concept of ‘building zones’, which made a more differentiated regulation possible, compared to the former one. The building zone requirements were based on the 1942 and 1947 acts and prescribed the built-up character, the maximum number of storeys and the scale of the land cover as per streets and blocks. In 1972, the City Council issued its decree on the local building regulation based on the *General Urban Plan* (ÁRT) approved in 1970, which regulated the possible options of built-up of the building zones I-VII. The National Building Regulation (OÉSZ) that ranked the settlements' dwelling and holiday areas also into the building zones I-VII was published in 1974. Deviation from the national requirements was only possible based on local plans within certain limits. As a supplement to the General Urban Plan modified in 1979, the City Council drew up a new local building regulation in 1980, which prescribed the way of building up of the dwelling zones I-IV, taking the alterations permitted by the National Building Regulation into consideration.

Drawing up a new spatial plan was started in Szeged on the basis of the Long-term Urban Development Concept²⁷ approved in 1993. The OTÉK (Governmental decree on National Settlement Planning and Construction Requirements) stipulated that the building zones should be ranked according to their already existing or planned function, and also to their differences regarding their built-up profile and character. A detailed character and morphological study of all of Szeged's districts was completed and included in the General Urban Plan²⁸ in the form of a supplement. This study provided the ground for the building zone requirements of the new local building regulation, which ranked the areas meant for building up into five architectural characters: 1) downtown, 2) middle-class town, 3) small town, 4) residential 5) and other (suburban) character.

The thematic map B.9 shows the existing and planned character of the residential and mixed areas, which illustrates the city's present-day and future morphology as well.

The new housing estates have markedly changed the centuries-old, traditional and characteristic cityscape of Szeged. In a five-kilometre stretch along the Körtöltés, from Felső Tisza-part to Kossuth Lajos sugárút, prefab high-rise buildings block out or break the historic morphology of the city: that is, the view of the built-up area gradually elevating towards the city centre and the vertical focal points – the church spires –, rising high from there. This kind of new cityscape shows itself to people arriving from Hódmezővásárhely, Csongrád, Budapest and Dorozsma or to those travelling on the M43 motorway. Nonetheless, the 120-year-old historic city unfolds itself to those who approach the city from the direction of Baja, Subotica or Makó (provided that we take no notice of the sight of the water towers, the salami maturing tower and the high-rise block in Újszeged).

In conclusion, we can state that the urban morphology of the city has essentially changed in the last fifty years. Nevertheless, the historic air of the city, the character of the Belváros (downtown) and the adjacent quarters – the surroundings of the Lower Town and Upper Town churches – as the last remains of these quarters' past independence have been left unaffected by the changes, and hopefully the later generations will preserve them as they are today.

4. Conservation of the built heritage

A considerable proportion of the city's buildings is younger than 120 years. Though the Great Flood did not ruin 265 houses, quite a number of them were demolished because they were in the way of the reconstruction. All houses survived the flood in the area of Palánk but the ground was needed for the construction of the Votive Church, Dóm tér and Klinikák. What still remained after this and was not big enough was demolished by the future generations. The buildings that were put up before the flood and were still erect are now listed monuments.

Despite their relative newness, the buildings, particularly the ones in the Belváros (downtown area) make up such a harmonious complex that they raise the architectural value of single buildings that are less impressive in themselves. “The unified effect of the facades as well as the multitude of the slightly slanting roofs considerably contributed to the especially pleasant and generally calm impression of the city. Having lost its footing, the *unprincipled pre-WWI and later architecture* could spoil the beautiful city only at some places. The many uniformly fine-looking buildings

managed to preserve the characteristic plain milieu of an enlarged city in the expressive form of the period prevalent at the time of the reconstruction.”²⁹

In 1941, the city had only twelve listed monuments: 1) the Matthias Church in Alsóváros, 2) the Minorite Church in Felsőváros, 3) the Serbian Church in Somogyi utca, 4) the tower from the Árpád age in front of the cathedral, 5) the castle ruins on Stefánia sétány (promenade), 6) the City Hall, 7) the Tisza vehicular bridge, 8) the Reformed Church, 9) the city’s artistically fashioned dwelling houses from the times before the Great Flood of 1879 including the Fekete ház (Black house) at Somogyi utca 19., 10) the university headquarters on Dugonics tér, 11) the so called Milkó house in Kállay Albert utca and 12) the lionheaded balcony of the one-storey building standing on the corner of the Kálvária and Dáni utca. In 1959, monuments and monument-like buildings were already distinguished, and their total number had increased to 54 by that time. (Fig. 20)

The thematic map B.10 shows the 2010 situation respectively.

Comparing it to Fig. 9, it is well shown how much the protection of our built heritage has developed throughout half a century.

The number of listed buildings (monuments) under national protection has increased to 89, the conservation has become manifold, and the local protection is also strong. A new concept is the *conservation area*, which in Szeged is an area between the small boulevard in a depth of one plot

beyond it and the Tisza. Another new concept is the *protected environment*, which refers to the area surrounding notable monuments falling outside the conservation area, also in a depth of one plot. We can trace the particular process of the built heritage conservation in the history of Dóm tér and its environs. The current monument complex is the most spectacular architectural work of art known and recognized by most.

The church built upon the vow of the Szegedians escaping from the flood was also raised in the place of a monument, the Saint Demetrius’s Church. Because of the construction of the square and its walls, certain parts of the Palánk saved from the flood had to be pulled down, and what still remained was buried under the university clinics.

In the 1920s, many wept over the disappearance of the past heritage, and many criticized the space formation equally alien to the old and new city’s layout. Most people later became reconciled to the complex offering a magnificent and impressive urban spectacle both from near and far. The excavated and preserved Dömötör Tower, the unbuilt north wall, the Régi Hungária and the Serbian Church that escaped demolition, the buildings of the SZOTE (medical university) Educational Centre³⁰ and the building of the Library and County Archives³¹, monumental but fitting their environs, all contributed to this reconciliation.

For the succeeding and currently living generations this is already history. The chronicles about the realization of this architectural complex may offer a lesson for future generations as well.³²

A szegedi vár

Horváth Ferenc

Szeged vára a Maros és a Tisza találkozása alatt, a Tisza jobb partján a környező vízjárta területekből kiemelkedő magaslatok egyikén épült. Építéstörténete több nagy korszakra osztható: a középkor előtti előzmények; a középkori *castrum*; a török vár; a barokk erőd; valamint a várbörtön korszaka.

Előzmények:

A Tisza jobb partján, a mai Belvárosi híd közelében, a későbbi vár területén alakult ki a Kr. u. 2. században az a *Partiszkon* nevű település, amelyet Ptolemaiosz említett. Lakói a kelták (esetleg a dákok),¹ majd szarmata jazigok voltak.² A Kr. u. 2–3. században a rómaiak a településen utálmást létesítettek.³ Az erődítmény a *Lugióval* (Dunaszekcső, a 4. században *Florentiam*) szemben a Duna bal partján felépített *Contra Florentiam* erődötől a Duna-Tisza közén és a Maros déli partján Dáciába vezető karavánút tiszai átkelőjét szolgálta. Ennek nyomai a várbontás alkalmával (1876, 1880–1882) kerültek elő a mai Vár utca és Deák Ferenc utca sarka táján, ahol a legutoljára tűzérési raktárként használt középkori palota padozata alatt *in situ* római padlótegőket figyeltek meg. Ugyanott IMP (*imperator*) feliratú, császári téglavetőben – valószínűen Antoninus Pius (138–161) uralkodása alatt – készült téglák is előkerültek. Az elbontott várfalból egy feliratos kő bizonyítja, a leletek római utálmást jelölnek. A felirat kiegészíthető szavai *HICVL* (*vehiculum*, *vehiculatio*), *MERCATOR* (azaz kocsi, kocsin történő szállítás és kereskedő vagy ilyen személynév), arra utalnak, hogy a követ a császári futárposta parancsnoka állíttathatta. Nagyobb dombormű része lehetett egy – ugyancsak 2. sz.-i – márvány férfifej (császárportré?) töredéke is.⁴

Feltehetően a népvándorlások folyamán egymást követő hunok, gepidák, avarok, bolgárok, majd a honfoglaló magyarok nem kerültek el a fontos vízi és szárazföldi csomópontot. Az avarok ittlétét a színház pincéjében előkerült sírok bizonyítják.⁵ A népvándorlás-, a honfoglalás-, majd Árpád-korban valószínűen a régi római utálmás maradványait valamilyen védelmi, erődítési célokra használhatták. Ez a feltevés azért gyanítható, mert a két fontos tiszai átkelőhelyet (Tápe és Szeged), a több irányból összefutó kereskedelmi és hadiutak csomópontját, az Erdélyből a Maroson szállított só átrakodó kikötőjét, sohasem lehetett valamiféle katonai felügyelet nélkül elképzelni. Emellett meg kell jegyezni, hogy sem ezeket, sem egy 11–12. századi „ispáni típusú erődítmény”⁶ létezését egyelőre sem történeti forrás, sem régészeti adat nem bizonyítja.

A tiszai átkelőhely:

A mai Belvárosi híd helyén a középkorban és az azt megelőző időszakban nem mindig volt folyamatosan használható gázló vagy egyéb átkelőhely. Az újszegedi „százlábú híd” megépülése előtt a 18. század végéig, ugyanis az újszegedi oldal csak száraz, aszályos periódusokban lehetett megközelíthető, egyébként az év nagy részében a Tisza és a Maros kiöntéseitől táplált mocsaras, vízjárta terület volt. Csak ennek ismeretében érthető, miért vezet az írott forrásokban a Szegedről északi irányban a Tiszántúlra, illetve Erdély felé ki, illetve bevezető útvonal a tápai réven keresztül. Itt ugyanis nem kísérik mocsarak a folyó egyik felét sem, és ami a legfontosabb, a Maros vize csak éppen ettől a ponttól délre ömlik a Tiszába (l. az A.2.1 – A.2.2. sz. térképmellékletet). A tápai rév éppen ezért tartozott mindig jövedelmével együtt Szeged város tulajdonába.

Legkorábbi adatot erre Szulejmán naplójában találjuk 1526. szeptember 29-én: „*Negyedik állomás, 5 mérföldnyire, a Tisza vize partján, Szegedin városa mellett. A Tisza nevű folyóvíz... nagy folyó, de egyáltalán nincs rajta átkelő hely*”.⁷ Az Erdély felől érkező János király és Mehmed bég sem a szegedi, hanem a tápai átkelőhelynél találkoztak 1528-ban: „*A találkozó Tápe mellé tették, ahol rév van a Tisza folyón Makó felől*.”⁸ Tóth Mihály gyalogosa 1552-ben a Palánk magasságában nem a gázlón, vagy átkelőhelyen, hanem Szeged alatt, a „*halászek hajóin az folyóvízen átköltözvén*” támadtak a körülszármazott városra.⁹ Ugyancsak a tápai réven át menekültek Tiszántúlra a szegedi török várat körülzáró Aldana vesztes csapatai, míg a vár alatt maradt egységekből csak néhányan „*összekötött nyaláb sások s nádak segítségével az Tiszán átúsztatván nehezen menekedének meg*.”¹⁰ 1709-ben a máriacelli kegykép Szeged vedutáján a későbbi átkelő, illetve híd környékét egyenesen „*morast*” – azaz láp, mocsár, ingoványként jelölik.¹¹ (l. a C.4.1. sz. látképet)

Magas vízálláskor, amikor újszegedi partot nagyrészt víz borította, Szegedről Erdélybe a Maros északi magaspártján, a Tápairéten keresztül húzódó úton, Makón át közlekedtek.¹² Így érthető, miért szerepel a várat ábrázoló fölméréseken az északi kijárat Tápai (1832), Szolnoki (1698/1715) vagy Csongrádi (1747, 1853) mellett esetenként Aradi (1763) vagy Erdélyi kapu¹³ illetve útként.

Először F. C. de Beaulaincourt 1686-i térképe, L. F. Marsigli 1698-i és Beausson (1716) városképei jeleznek ideiglenes vagy tervezett hajóhidat

a vár keleti, folyóra nyíló kapuja vonalában, az utóbbi két esetben a mai Belvárosi híd helyén.¹⁴

Ugyanakkor, ezek mindegyike mocsaras, ingoványos területként tünteti föl a későbbi újszegedi partot. A valóságos állapotokat rögzítő L. Lambion (1695) és De la Croix Paiti (1713) nem jelölnek semmiféle átkelőt, utóbbi nem csak jelekkel, hanem szó szerint „*Maraist*” azaz mocsarat, mégpedig összefüggő ingoványt jelöl a Tisza keleti partján (l. a C.1.2 és A.3.3. sz. térképmellékletek). Még Kaltschmidt Ábrahám (1747) rajzán sem szerepel híd, csupán „*Trajectus*” – azaz átkelés –, ugyanúgy, mint Wettstein von Westerheim tervén (1774) az *Überfahr* felirat (Reizner 1, 1899, 336–337 között; Nagy–Papp 1960, 71).

1785 és 1792 között került sor a szőregi töltés felépítésére, melyet ártéri áthidalásai miatt „*százlábú hídnak*” vagy másként „*falábú hídnak*” is neveztek. Majd egy évszázadig fennállt, utolsó darabjait 1869-ben szedték szét. (l. a A.3.3. sz. térképmellékletet) A töltés megépítése a mostoha útviszonyokon ugyan alig segített, azonban tagadhatatlan, hogy ettől kezdődően vált többé-kevésbé állandóvá a mai Belvárosi híd vonalától valamivel délebbre az év nagy részében használható hajóhíd (pontonhíd). A város és Újszeged, illetőleg Szőreg és a Temesköz közötti forgalom 1883 előtt ezen a hajóhídon bonyolódott le. „Szükség esetén felnyitották, amikor hajó haladt rajta keresztül. Télire szétbontották.”¹⁵

A középkori castrum:

A téglavárat csak a tatárjárás és a csongrádi vár pusztulása után, a 13. század második felében, 1261 és 1280 között emelték.¹⁶ Az első név szerint ismert szegedi várnagyot, Dénes fia Pál mestert az 1333-ban keletkezett oklevél említi először, a bujáki vár ostroma kapcsán. Az ostrom 1308-ra tehető,¹⁷ tehát ezt az évet tekinthetjük a szegedi vár megépülése *terminus ante quem*ének.

Magát a várat 1338-ban említik először.¹⁸ Írott forrásaink mindig *castrum* – tehát erődített vár – és nem *castellum* – azaz várkastélyként nevezték.¹⁹ Eszerint a középkori szegedi vár a magyar várak azon típusába tartozott, melyeket szilárd építőanyagból (tégla, kő) épített és falakkal erődített „kövárként” tart számon a kutatás. Minden jel szerint királyi alapítású lehetett, hiszen királyi birtok területén volt. De legfontosabb szerepe, a királyi monopólium, a só kikötőjének, átrakodásának, tárolásának és elosztásának helye volt, és ez ugyancsak a királyi alapítást valószínűsíti. Emellett a tatárjárás alatt elpusztult csongrádi vár, azaz a megye központjának feladatait is átvette. Földrajzi helyzetéből is adódóan azonban azonban katonai, hanem elsősorban igazgatási és birtokközpont szerepet töltött be. Ezért a vár élén nem is állt sem *kapitány* (capitaneus), sem *parancsnok* (praefectus), hanem *várnagy* (castellanus), afféle adminisztrátor és gazdasági igazgató.²⁰

Okleveles adatok szerint a középkori vár tartozékai között falvak, mezővárosok, kisebb erődítmények, prédiomok, vámok, telkek, kaszálók és jobbágyság szerepeltek. A helységek közül mindössze Röske és Csongrád azonosítható.²¹ Fenntartása tehát jelentős költségeket jelentett.

A szegedi vár falai között a 13. század vége és a 16. század eleje között csaknem minden királyunk megfordult. A történeti forrásokból ismert harminckét uralkodói (vagy kormányzói) látogatásból Hunyadi János tíz, Hunyadi Mátyás öt alkalommal, többnyire huzamosabb ideig, azaz több hónapon át tartózkodott Szegeden.²² A 13–16. században a város (és a vár) öt ízben adott helyet királyi kongregációnak vagy országgyűlésnek, ebből négy esetben a Hunyadiak játszottak kulcsszerepet.²³ Szeged és a Hunyadiak szoros kapcsolatát részben a városnak a török terjeszkedés elleni harcok háttérházaaként elfoglalt stratégiai helyzete, részben a Csongrád megyében levő hatalmas Hunyadi-birtokok közelsége, s nem utolsósorban a városban lakó népes Hunyadi- és Szilágyi-rokonság magyarázzák.²⁴ Maga a város az 1440-es évektől – 1457-ig biztosan – Szilágyi Erzsébet és Szilágyi Mihály tulajdonában volt.²⁵

Az erősség a 16. sz. elejéig többnyire a királyi vagyonhoz közel állók birtokában volt. A kezdetben kétségtelen királyi fennhatóság alá tartozó várat a 13–14. század fordulóján a tartományúri hatalom kiépülése idején átmenetileg Kán László erdélyi vajda kezén találjuk. 1338-ban Károly Róbert a szegedi várat fia jegyesének, Luxemburgi Margit hercegnőnek zálogosította el, majd 1349-ben, Margit halála után a birtokjog visszaszállt a királyra. A 14. század végére újra az erdélyi vajda a vár felügyelője. A 14. század elején rövid ideig a Szeri Pósa család a birtokos, 1407 és 1426 között Ozorai Pipo, majd 1437-ben Gutai Ország János és Kátai László birtokolták, majd 1439-ben Albert király Erzsébet királynénak adományozta a castrumot. Ez után újra a király kezébe került, mert 1443-ban I. Ulászló a két erdélyi vajda, Hunyadi János és Újlaki Miklós közvetítésével, Hunyadi Mátyás egyik oklevelében pedig 1459-ben személyesen utasítja a várnagyot (*fidelibus nostris castellanis vel vicecastellanis castris nostri Zeged*).²⁶ Később Mátyás király a szegedi várat fiának, Corvin Jánosnak juttatta. Rövid időre, 1494-ig, Kinizsi Pálé, ezután visszakérül Corvin János kezébe, aki 1502-ben 9000 forintért visszaadta a királynak. 1518-ban

II. Lajos előbb Báthori Istvánnak adta zálogba, s csak 1524-ben kerül vissza 2000 forint ellenében a királyhoz.²⁷ Végül Reizner János szerint a hagyomány beszél arról, hogy a vár még ugyanebben az évben az esztergomi érsek és a város közös tulajdonába került.²⁸

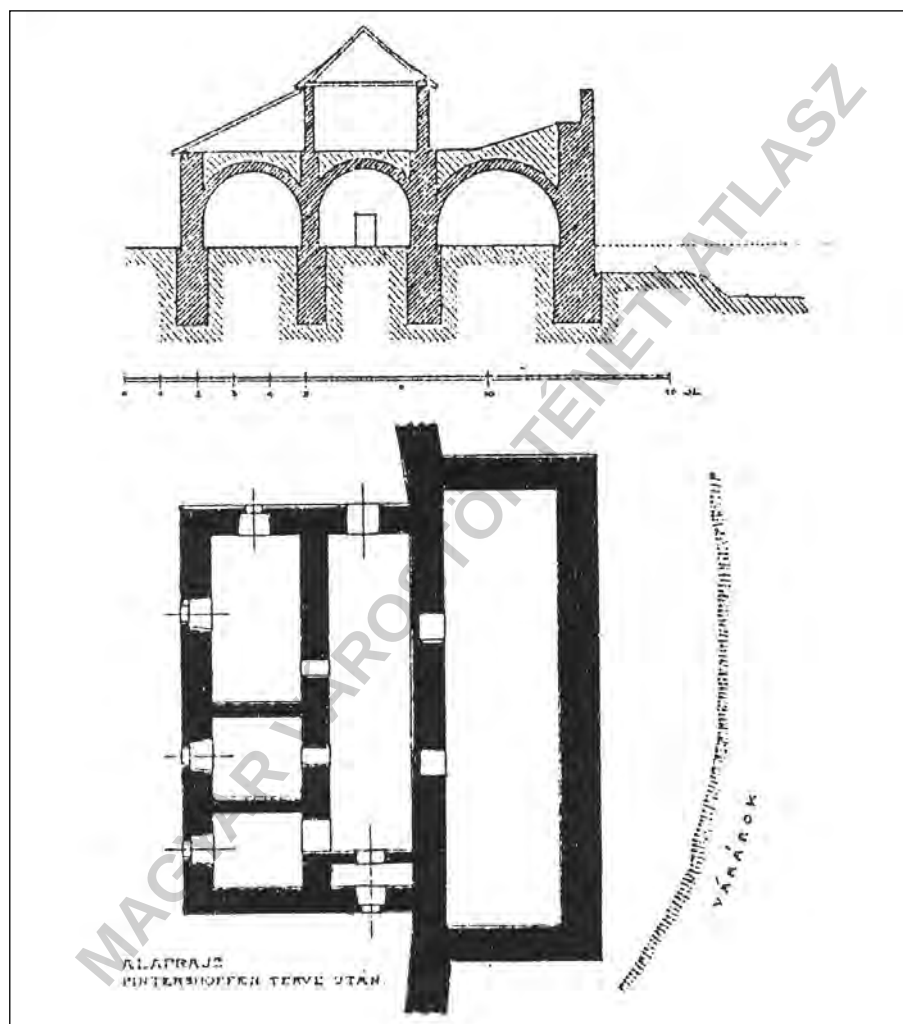
A mohácsi csata után 1526. szeptember 28-án, a visszavonuló török seregek a várost feldúlták, s még 1526-27 fordulóján rövid időre Cserni Jován szerb martalócai foglalták el. Ezután bár a város újjáépült, a középkori téglavárat, mint az akkori katonai célokra már alkalmatlan, védhetetlen építményt nem építették ki végvárrá. Miután 1496 után már alig említik, nyilván gazdasági jelentőségét, jövedelmeit is elveszítette.²⁹ Minden jel arra mutat, hogy 1528 nyarát nem tekintve, amikor Majthényi Bertalan szegedi kapitány, 1543-ig sem királyi, sem erdélyi helyőrség nem állomásozott Szegeden.³⁰ Számottevő megerősítéséről sem tudunk. Csak 1542 nyarán jegyezték föl, hogy néhány kőműves dolgozott a kijavításán.³¹ Így 1543 farsangján a város újra török kézre jutott, ezúttal 143 évre.

A hódítók ezután szinte nyomban megszervezték a szegedi szandzsákot. Szakály Ferenc véleménye szerint 1547-ben vagy 1548-ban (Reizner János szerint 1543–45, esetleg 1549 között) a feltehetően romos téglavárat helyreállították. Az 1552. évi sikertelen kísérlet kivételével a vár visszavételére próbálkozás sem volt.³²

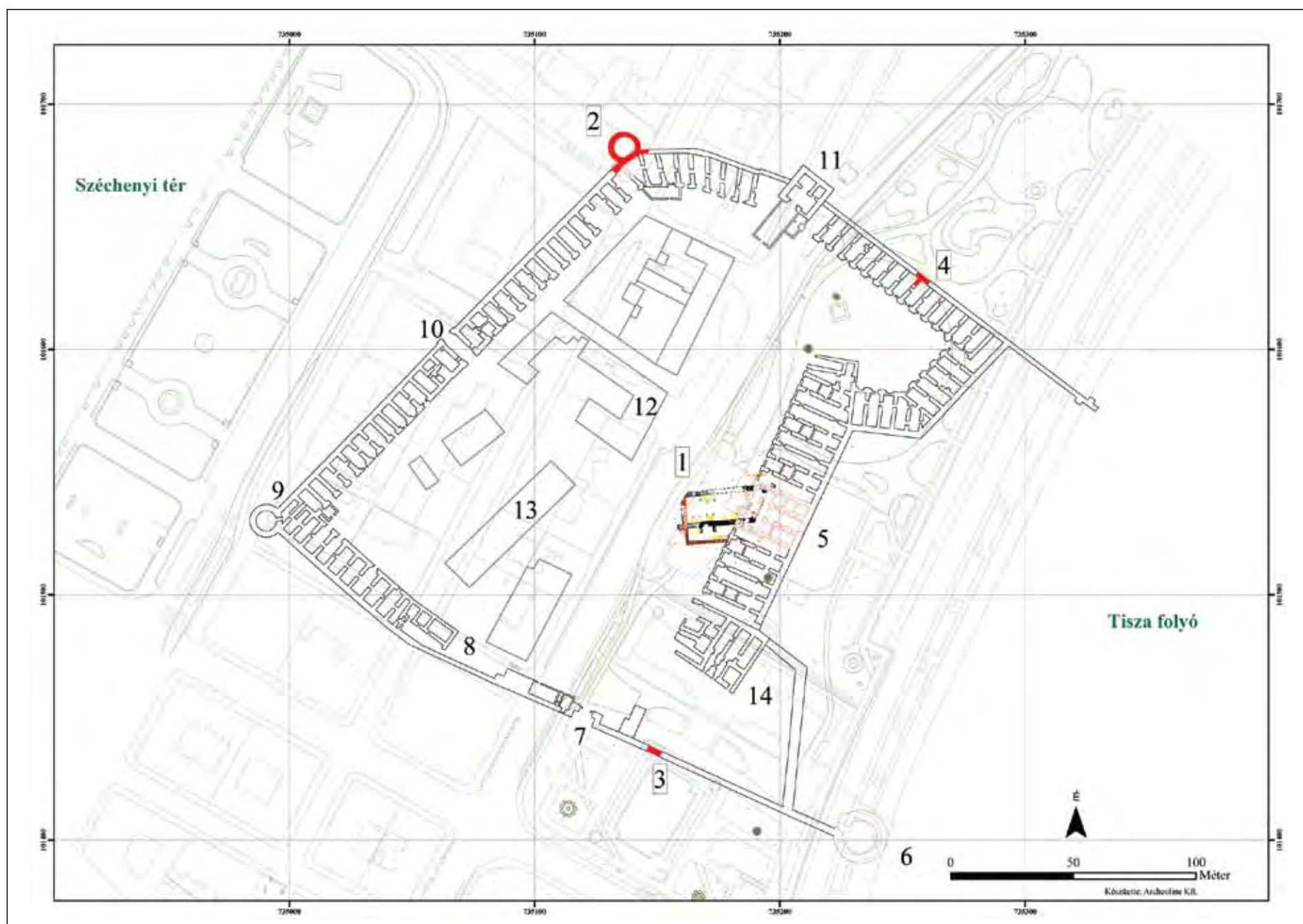
A vár középkori épületei

A vár egyik legkorábbi, valószínűleg még Árpád-kori épületei közül legtöbb ismeretünk a déli fal vonalába beépített palotáról van. A délnyugati saroktoronytól keleti irányban 54 méternyire, téglafalazással épült. A várfalból déli irányban kb. 4 méternyire nyúlt előre. Az épület az udvar irányában mintegy 14 méternyire terjedhetett.³³ A 18. sz. közepén külső fala még 8,2 m magasán a két oldalról hozzáépített várfal fölé emelkedett. Három kelet-nyugati irányú, téglalap alaprajzú dongaboltozatos helyiségre oszlott, melyből a várfalból kiálló nagyobb déli traktus mintegy 22 m hosszú, falai 2,4 – 2,5 m vastagok voltak.

Padozata fehér márványlapokkal és háromszög alakú téglákkal lera-kott középkori és két római kori réteget rejtett magában. Belső falsíkjait feltehetően falfülkék tagolták (Kováts István feljegyzése: „Belsejében

2. ábra: A középkori palota alaprajza és É–D-i metszete (Cs. Sebestyén Károly után)
Fig. 2 The floor plan and the north-south cross-section of the medieval palace
(after Károly Cs. Sebestyén)

1. ábra: A szegedi vár lebontás előtti, a város mai térképére vetített alaprajza, a tárgyalt objektumokkal: 1. Gótikus vártemplom 2. Északnyugati saroktorony 3. A déli fal feltárt szakasza 4. Az északi fal feltárt szakasza 5. A 18. századi „Mária Terézia kapu”, ma is álló vármaradvány 6. Délkeleti saroktorony (víztorony) 7. Déli kaputorony 8. Palota 9. Délnyugati saroktorony 10. Nyugati kaputorony 11. Északi kaputorony 12. Várparancsnokság, majd hadapród laktanya 13. Új tiszti kaszárnya, majd helyőrség 14. „Hármas pince”.

Fig. 1 The before demolition ground plan of the Szeged Castle projected to the present-day map of the city with the described objects: 1) Gothic castle church 2) north-western corner bastion 3) the excavated section of the southern wall 4) the excavated section of the northern wall 5) the still remained castle ruins of the 18th-century Maria Theresa Gate 6) south-eastern corner bastion (water tower) 7) south gatehouse 8) palace 9) south-western corner bastion 10) west gatehouse 11) northern gatehouse 12) headquarters of command, then later cadet barrack 13) new officers' barracks, then garrison 14) 'tripartite cellar'

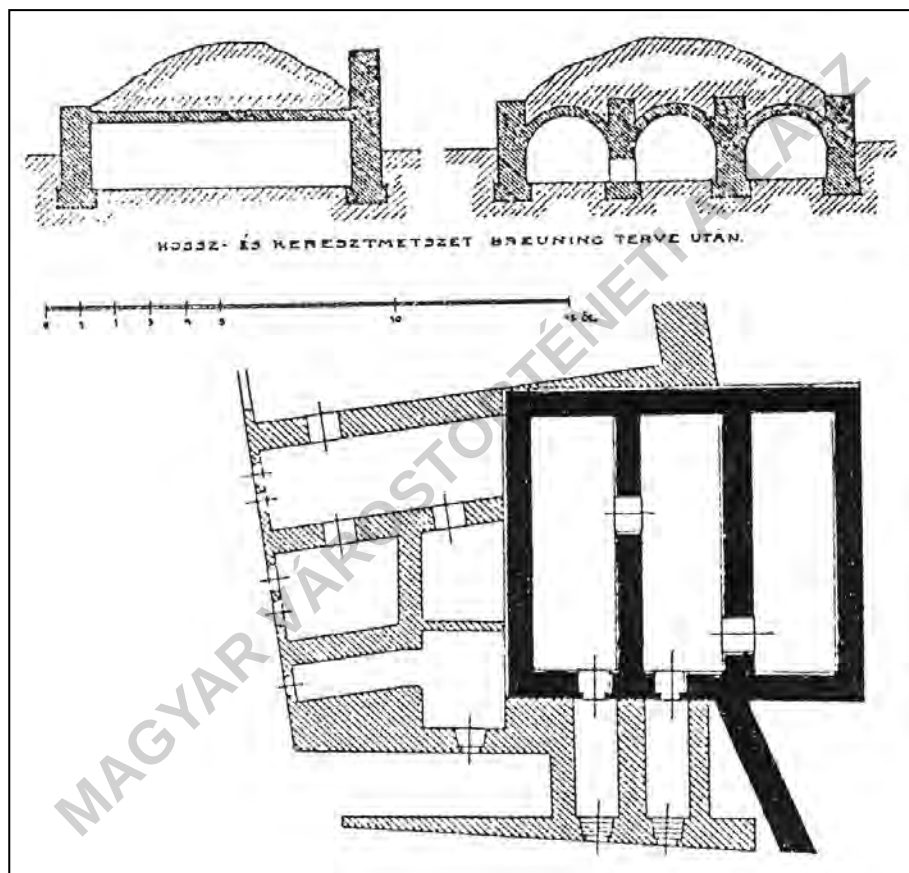

3. ábra: A vár látképe a máriacelli kegyképen DNY-ról 1709-ben (részlet)
Fig. 3 The panorama of the castle in the Mariazell devotional picture in 1709 from a south-west view (fragment)

20 apró boltozatüregek voltak, mintha sírboltok lettek volna"). A helyiségek bontásakor a félköríves dongaboltozat alatt még megfigyelhetők voltak a „román - stílus oszlopfők” – feltehetően gyámkövek – is. A belső falsíkok vakolatát sárga, fehér, vörös színű dőlt négyzetes mezőkre osztott álló geometrikus falfestés borította. A várfalak elbontásakor egyrészt kiderült, hogy később építették őket az épülethez, másrészt a várfalak megőrizték a külső vakolt, meszelt falsíkok geometrikus díszítését „test-színfestéssel kockázva felülről egész az alapig”.

A palotát 18. században előbb ágyúbástyának, majd tüzérségi raktárnak használták. A déli szárny 1853-ban földszintes épületként még állt, 1861 előtt bontották le. A mai Vár utca és a Deák Ferenc utca találkozási táján állhatott.³⁴

A másik feltehetően középkori vagy török kori épülete a mai vármaradványtól körülbelül 40 méternyire, délre, részben a múzeum épülete alatt lehetett. Csaknem négyzet alakú, kb. 19–20 x 17–18 méter nagyságú épület volt. Középkori rendeltetése ismeretlen. A Marsigli féle látképen (1698)³⁵ és a máriacelli vedután (1709) ezen a helyen a gótikus vártemplomnál alacsonyabb, egytornyú építmény látható. Bálint Sándor szerint a szerbek első szegedi temploma volt,³⁶ ezt azonban semmilyen forrás nem erősíti meg.³⁷

4. ábra: Az ún. hármás pince alaprajza és metszetei (Cs. Sebestyén Károly után)
Fig. 4 The floor plan and sections of the so-called tripartite cellar (after Károly Cs. Sebestyén)

Középkori- vagy török kori eredetű épületeket sejtethetünk a mai színház helyén, a Querlonde-jelentésben „parancsnok lakásául szolgáló épület”³⁸ – legalábbis a várudvarra néző központi traktus – bizonyos részleteiben. Csak feltárással lehetne eldönteni, hogy a Kovács István 1878-i vázlatán „Helyőrségként”, másutt „Új tisztai kaszárnyaként” jelölt, a déli várkapu közelében álló épület egy része ugyancsak középkori vagy török kori eredetű lehetett-e.³⁹ Az előbbi régiségére már Querlonde is utalásokat tett, az utóbbi lebontás előtti fényképén, a nyugati falon végigfutó befallazott árkdórsor látszik, ami mindenképp egy korábbi épület alapos átalakításra vall.⁴⁰

A gótikus vártemplom⁴¹

Korabeli történeti forrás nem emlékezik meg róla. Elsőként Dugonics András említette. Eszerint a várbeli *Szent Örsébet* templomot a király (V. László) építtette 1350-ben (!), s a barokk-kori kazamaták építésekor bontották el Mária Terézia idejében.⁴²

5. ábra: A vár látképe DK-ról (L. F. Marsigli 1698, részlet)
Fig. 5 The panorama of the castle from a south-east view (L. F. Marsigli, 1698, fragment)

A török megszállás alatt egy részét feltehetően dzsámivá alakították.⁴³ Ennek köszönhetően élhette túl a török uralmat, hiszen Nádasdi László csanádi püspök 1711 tavaszán „a várból levő nagy beomlott templomot” a csanádi püspökség részére szeretne volna megszerezni.⁴⁴ A templom története azonban másként alakult, hiszen az 1715 előtt készült Fürstenhof-féle felmérésen⁴⁵ már a hajó és az oldalkápolna egybeépítve, a két helyiség közötti elbontott fal északi tövében két hatalmas pilléren nyugvó fedél alatt már valószínűen a „Főőrségnek” (Hauptwacht) adott helyet.⁴⁶ 1716-ra pedig lebontották a szentélyt is, amelynek helyén megépült a későbbi kazamaták nyomvonalával azonosan kialakított keleti sánc, a vár új keleti fala.

A gótikus vártemplom helyét és alaprajzát a már említett, 1686-ban készített katonai felmérésekből ismerjük, külső megjelenéséről az ugyanakkor és 1698-ban készült veduták, valamint a máriacelli kegykép alapján

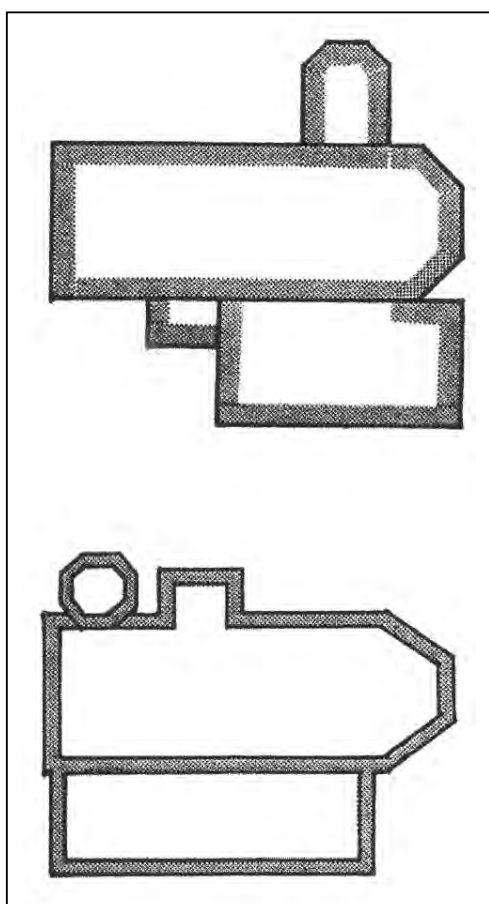
6. ábra: A vár látképe ÉNY-ről (F. C. de Beaulaincourt 1686)
Fig. 6 The panorama of the castle from a north-west view (F. C. de Beaulaincourt, 1686)

alkothatunk hozzávetőleges képet. Ezek szerint a mindkét oldalon gótikus támpillérekkel megerősített, keskeny, magas csúcsíves ablakkal kialakított hosszú szentélyhez az északi oldalon négyzet alaprajzú kisebb építmény (sekrestye?), és egy többemeletes, talán nyolcszög alaprajzú torony járult, melyet kettős fedélsíak fedett.⁴⁷ A szentély a három értékelhető egykorú, de mégis háromféle alaprajzon (Marsigli, de Beaulaincourt, „Fürstenhof”) a nyolcszög három oldalával, az egyiken – egészen szokatlan módon – a hatszög két oldalával záródik.

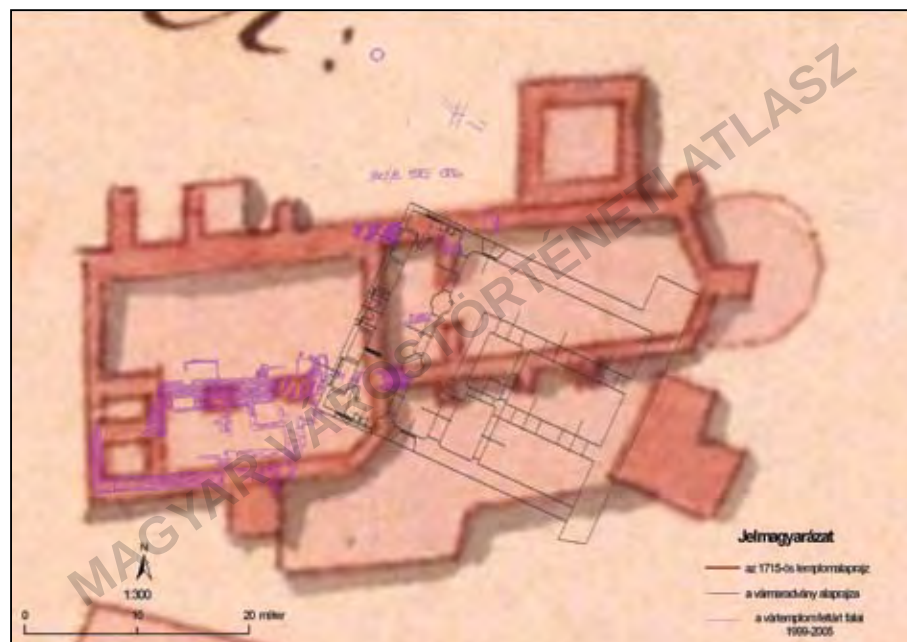
Az ábrázolások hitelességét a várbontáskor előkerült nagyszámú gótikus kőfaragvány igazolja. Entz Géza a kőtár gótikus töredékei közül –

7. ábra: A vár látképe ÉNY-ről (L. F. Marsigli 1686)
Fig. 7 The panorama of the castle from a north-west view (L. F. Marsigli, 1686)

8. ábra: A vártemplom alaprajzai
(F. C. de Beaulaincourt, Marsigli, 1686)
Fig. 8 The ground plans of the castle church
(F. C. de Beaulaincourt, Marsigli, 1686)

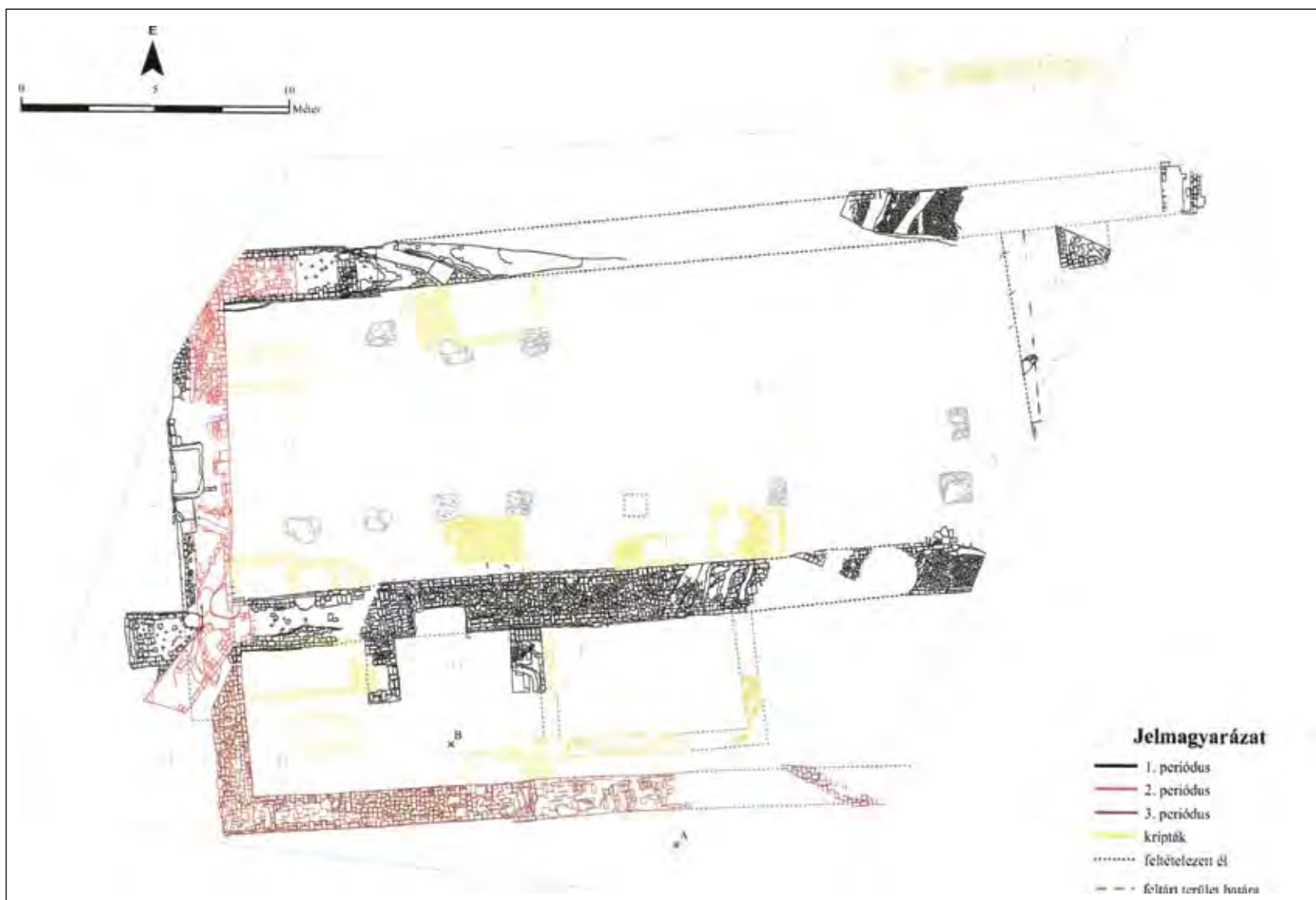
9. ábra: A mai vármaradvány és a vártemplom (Fürstenhoff-féle térkép) egymásra vetített alaprajza
Fig. 9 The ground plans of the present-day castle ruin and the castle church projected onto each other (Fürstenhof's map)

amelyeket egyértelműen a vártemplomhoz kötött – egy vöröses homokkő csoportot különített el. Bár ezek részben a 14., részben a 15. században készültek, anyaguk és stílusuk alapján egyértelmű, hogy egyazon épület tartozékai voltak. 14. századi *körtetagos kapuzatának csúcsíves töredékei* – megmaradt, és nem is teljes bélletmélysége 1,28 m – jól mutatják a templom tekintélyes méreteit. Ugyancsak a 14. századi csoporthoz tartozik még egy finom kidolgozású *lóhereíves fülke* is.

A templom későbbi, ugyancsak gótikus átalakításakor készült egy rendkívül magas művészi színvonalú, fehér mészkőből faragott számárhátíves nyílású *szentség ház*. Ez a budai kályhacsempék 15. századi csoportjával mutat szoros kapcsolatot.⁴⁸

Az 1999 óta folyó régészeti feltárások⁴⁹ bebizonyították, hogy a szentély nagy része a mai vármaradvány alatt húzódik. Ha a Fürstenhof-féle felmerést rávetítjük a mai térképre, azon a szentélyzáródás keleti falszakasza egybeesik a vármaradvány Tisza felőli kapuját északról keretező falszakasszal. Ezen a falon a falszövet egyértelmű elválása valóban korábbi falmaradványként kiáltoan elűt a barokk falban. Így feltehető, hogy a középkori templom szentélyének falszakaszát beépítették a Tiszai kapu észak-déli falába.

A templom feltárt részének hossza 38 m, ebből mindössze mintegy 3,5 m-es szakasz tartozik a szentélyhez az északi fal mentén. Szélessége a falakkal együtt 15 m. A hajó belső szélessége 11 m. A falak 1,8 – 1,9 m

10. ábra: A vártemplom feltárás (1999 – 2010) összesített felszínrajza
Fig. 10 Aggregated plan of the archaeological exploration of the castle church (1999 – 2010)

szélesek. Különös, hogy a 2,10 – 2,20 m széles alapfalak sekélyek, mindössze 0,60 m, amit a fal két oldalán egy téglaszélességre kiugró lábazat jelöl. A hajó déli falát valószínűen hat, 2,5 x 1,20 m metszetű támpillér támasztotta. Ezekből csak a két utolsó nyugati pillért, valamint a déli és nyugati saroktámpilléreket sikerült feltárni.

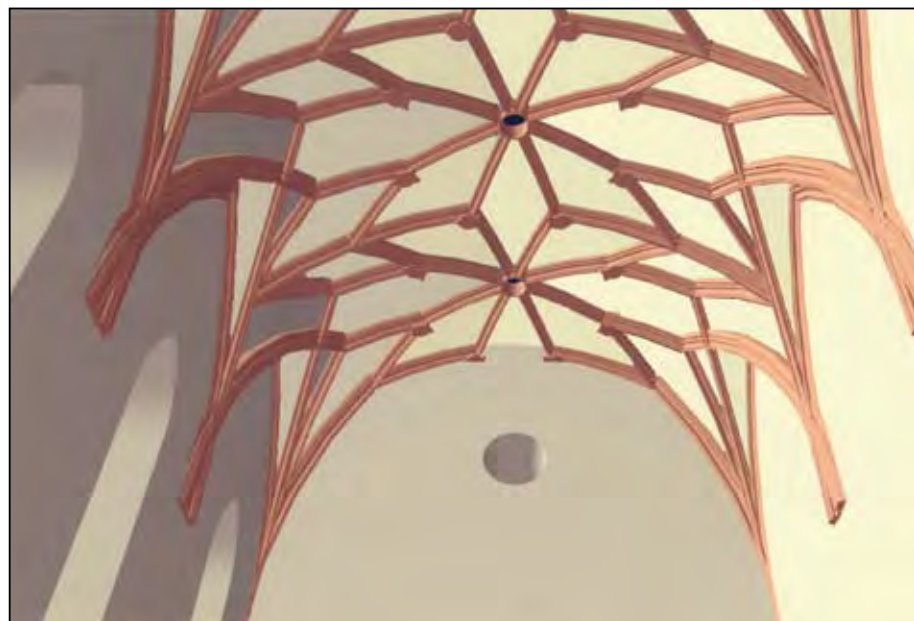
A sírok és a különböző korú közművek annyira átforgatták a templombelsőt, hogy a padozat csupán néhány helyen volt megfigyelhető. A belső szintet egy ízben számottevően megemelték. Az alsó -1,60 m, a későbbi -1,35 m-re került elő.⁵⁰ Hogy a templomot – legalábbis a hajóját – egy alkalommal alaposan átépítették, arra nem csak a belső szint megemelése utal, hanem a nyugati homlokfal teljes újjáépítése is. Bejáratot egyedül a nyugati fal közepén lehetett megfigyelni mindkét építési periódusban.

A déli oldalkápolnát később építették, mint a templomot. Ekkor bontották és faragták vissza a déli hajófal külső támpillérjeit is, az újonnan építendő toldalék épület padlószintjéig. A török kori szintre zuhantak a boltozat beszakadásakor a faragott bordakövek tucatjai. A több csomópontot is tartalmazó *in situ* bordatagsorozat alapján lehetett rekonstruálni a késő gótikus boltozat alaprajzát. Eszerint az oldalkápolnát egymást átfedő hatágú csillagokból komponált csillagháló boltozat fedte.⁵¹

A 18. század elejére már romos hajó és az oldalkápolna nyugati végéből 7 m-es sáv leválasztásával és belső helyiségek kialakításával több perióduson keresztül hozták létre azt az épületet, amelyet egy 1716-ban készült ábrázolás a „Haupt Wacht”, a *Főőrség* épületének nevez. ⁵² Hogy ez a leválasztás pontosan mikor történt nem tudjuk. A többször módosított alaprajzú épületet különösképp „régí templom”, „templomrom” felirattal látjuk a felméréseken egészen 1751-ig.⁵³

Az utóbbi évek feltárásaival előkerült kőfaragványok közül ki kell emelni két nagyobb reneszánsz nyíláskeret-törödéket, amelyek metszete lemez- és szimatagokból áll. Az *in situ* előkerült faragványok fölkeltik a gyanút, hogy a reneszánsz átalakítást a templom egyik helyiségéhez kell kötnünk. Ugyancsak kiemelkedő fontosságú az a 14. századi „vörös márvány”, alakos, feliratos sírkőlap is, amely másodlagos helyzetben került elő.⁵⁴

A templom építési idejét csak tág időhatárokon belül, a 13. század vége és a 14. század közepe közötti időszakra tudjuk meghatározni. A harmadik, saroktámpilléres templomperiódus kora egyelőre nyitott kérdés maradt, közvetve a 15. század közepe és a 16. század eleje közötti időszakra tehető.

11. ábra: Az oldalkápolna boltozatrekonstrukciója (Búzás Gergely 2005)
Fig. 11 The vault reconstruction of the side chapel (Gergely Búzás, 2005)

A vár középkori építési periódusai

Hasonló megközelítéssel juthatunk valamivel előbbre a vár különböző építési időszakainak meghatározásában is. Ez esetben két konkrét fogódzóval rendelkezünk. Az egyik az okleveles adatokból következő 1308–1318 közötti időszak, mint *terminus ante quem*. A másik az északnyugati saroktorony habarcsmintáinak korhatározása. Az 1. sz. minta a 15. század második feléből való, a 2. és 3. minták esetében a vizsgálatot végzők véleménye szerint a „13. század vége (esetleg 14.) századi eredetet valószínűsíthetünk.”⁵⁵ Ez a korhatározás egyrészt jól megegyezik az okleveles adatok *terminus ante quem*-jével (2–3. minta) másrészt összefügghet a vártemplom 15. század közepére, második felére tehető nagy átépítésével is (1. minta).

Összefoglalva: a palota épületén túli objektumok és falszakaszok megépítése több szakaszban valósulhatott meg. Föl kell tételeznünk a palota megépülése után (ennek pontos idejét nem ismerjük) egy 13. század végi – 14. század eleji periódust az északnyugati saroktorony habarcs-koradatai, valamint egy 14. század végi építési szakaszt a déli fal téglamérete kapcsán. A vártemplomnak a 15. század negyvenes-ötvenes éveire tehető nagyarányú átépítése feltehetően nem volt független a vár

12. ábra: A vár perspektívikus alaprajza NY-ról, középen a *Főőrség* épületével (Beausson, 1716)

Fig. 12 The ground plan of the castle drawn in a west perspective with the building of the „*Főőrség*” (main guard) in the middle (Beausson, 1716)

többi részét is érintő építkezésektől, és az építtetőket nagy valószínűséggel a Hunyadiak között kell keresnünk.⁵⁶ Erre az időre alakulhatott ki a várnak az a képe, amely a törökfoglalásig változatlan maradt.

A török vár

A török kori Szegedről, a város elfoglalása után 122 évvel, Evlia cselebi leírásából értesülünk. A várat és a középkori *suburbiumot*, a Palánkot írja le részletesen: „Azután a gondos Szulejmán khán látta, hogy a vár nagyon jó helyen van ugyan, de nagyon kicsiny; ezért tehát az öreg Szinán építőmester e várhoz egy erős, téglapépítésű erődítményt készített [... ..] Kerülete 4 ezer lépés, tornyai megannyi előbástyák [az eredetiben: 7 nagy tornyalbástyája van. A legnagyobb a Tisza partján lévő vízitorony] ... Két kapuja van, egyik keleti oldalon a szőlők és kertekre néző kapu, mely mindig zárva van és csak szükség esetén nyílik meg, a másik az északra néző szolnoki kapu. [...] a vár négy oldalát árok veszi körül. Az ellenség idejéből a mai belső vár maradt fenn. A külső vár [azaz a Palánk] nem oly rendezett és színes, mint a belső, csak Szulejmán hánnak ódonszerű [régí formájú: azaz középkori] dzsámija és ennek mináretje érdemes látnivaló. A vár falának belső oldala tömésföld, s a külső városnak pedig egész kerülete tömésfal [...]. Külvárosát is a Tisza folyó folyja körül, mivel ez is árokkal van kerítve...”⁵⁷

Bár más, közel kortárs török krónikások (Dzselalzade, Ásik Mehmed Kyrimi Ibrahim másolatában) is leírták, hogy a vár már a törökök megjelenése előtt „fontos erősség, erős vár” volt,⁵⁸ a magyar történetírás évtizedekkel később (Forgách Ferenc, Istvánffy Miklós) a 16. század végén és a 17. század elején az egész várat török építményként írta le. Istvánffy azt is tudni vélte, hogy a téglavár felépítése török kincstári költségen történt.⁵⁹

Nem tudni, melyik ostrom vagy tűzvész utáni újjáépítésre vonatkozik Mürtezá budai pasa életrajzában az 1620-as évek második feléből származó utalás: „és mivel a szegedi vár korábban leégett, dzsámijai és piacai megsemmisültek, mindegyik megújult és életre kelt.”⁶⁰ A források egybehangzó állítása miatt kétségtelen, hogy a török megszállás ideje alatt jelentős építkezés történt. Az azonban kérdéses, mit tett hozzá az oszmán-török építészeti a középkorban létrejött várszerkezethez. Molnár József az isztambuli *Jedi-kule* Janicsár tornyában látta a délkeleti sarokto-

13. ábra: A várudvar a NY-i kapuval, bontás előtt K-ről. Jobbra a hadapród, balra a helyőrségi kaszárnya (1881)
Fig. 13 The castle yard with the west gate before the demolition from an east view. There is the cadet on the right and the garrison barrack on the left (1881)

rony száz évvel korábbi (többszemeletes) előképét. Építését Evlia cselebi elbeszélésére támaszkodva Szulejmán szultán építésének, Mimar Szinánnak tulajdonította.⁶¹ Elgondolását Veress D. Csaba fejlesztette tovább, feltételezve, hogy a palotán kívül a szegedi vár egésze nem más, mint török építmény.⁶² Ezek az elméletek azonban, ugyanúgy, mint az azóta született elképzelés, amely a déli várfalat és a vízitornyot tartja török építménynek,⁶³ ellentmondásokat tartalmaznak.⁶⁴

A rendelkezésre álló források eltérő értelmezése, az 1543 előtti időszak forrásszegénysége miatt ma még nem követhető építési periódusonként a vár korai építéstörténete. Arra azonban bőségesen elegendők az írott források, hogy ugyanúgy képtelenségnek tekintsük a középkori vár létének tagadását, mint az oszmán-török építészeti hozzájárulás megkérdőjelezését a 17. század végi állapot létrejöttében.

A vár külső képe a 17. század végén

A várról fennmaradt első – meglehetősen vázlatos – ábrázolás Dzselaáldáde Musztafa krónikájából származik, 1575-ből (l. a C.1.1. sz. térképet).⁶⁵

Az 1686-ban felszabadított vár külső képét császári hadmérnökök felméréseiből, rajzairól és egy 1709-re keltezett festményről, a máriacelli kegykép hiteles ábrázolásából ismerjük.⁶⁶ Ezek mindegyike szabálytalan négy-, öt-, vagy hatszög alakú, négy saroktoronyos téglavárat ábrázol. A máriacelli kegykép szerint a vár sarok- és kaputornyait, valamint belső épületeit piros tetőcserép fedte.⁶⁷

A falak kerülete a vár első kutatója, Cs. Sebestyén Károly számításai szerint 876 m, a vár alapterülete mintegy 50-51000 m² lehetett.⁶⁸ A várfalak méreteiről és metszeteiről számos 18. és 19. századi tervrajz és felmérés tájékoztat bennünket. Ezek szerint a falak vastagsága 2,80 m, magassága kb. 6,60 m, a lőréses mellvéddel együtt kb. 8,50 m volt. A mellvéd a lőréses pártázattal együtt 0,90 m vastag és 2,80 m magas volt. Az elmúlt években végzett feltárások pontosították a várfalak vastagságát: a középkori északi fal 1,85 m, a barokk fal 2,20 m volt. A déli fal vastagsága az északi fallal szemben egyöntetűen 2,4 m-nek bizonyult, tehát a felmérésekről leolvasható adatok fenntartással kezelendők.⁶⁹

Minden fő égtáj irányában négyzet alaprajzú kaputoronyok védték a bejáratokat (a tiszai és nyugati oldalon csak gyalogbejáratot jeleznek az első ábrázolások). A török uralom alatt az északi kaput feltehetően befalazták, a nyugati gyalogos bejáratra szűkítették, a keletit csak alkalmasszerűen használták. A déli kaputorony maradt a vár egyetlen bejárata.

A sarkokon egy-egy kerek torony emelkedett. Közülük a délkeletit és délnyugati, az ábrázolások szerint hasonló módon alakították ki: alsó nagyobb toronytesten kisebb, keskenyebb hengeres záródás ül. Feltételezhető, hogy mind a négy torony hasonló módon épült. A délke-

leti (vízi) torony 20 m körüli átmérőjével 15 méter körüli magasságával, 3 m falvastagságával jelentősen meghaladta a többi torony méreteit.

A barokk erőd

A török alól 1686 októberében felszabadult vár elhanyagolt állapotban volt, hiszen még 1688-ban is panaszkodnak rossz állapotára. Csak lassan, 1691-ben kezdődött meg a Palánk és a külső erődítmények megerősítése; a vár korszerűsítése elmaradt. Ennek következményeként 1692. május 27-én a Tiszába omlott az egész keleti várfal az északkeleti sarok- és a tiszai kaputoronnyal együtt. A fal helyett csak egy sebtében épített cölöpgátvédfalat emeltek, amely három év múltán újra a folyóba omlott.

A török hadak erőteljes ellentámadása a Temesközben azonban hirtelen fontossá tette a vár stratégiai jelentőségét. Az udvari haditanács Lambion császári mérnökkari tisztelet küldte Szegedre a vár erődítési tervének elkészítésére. Ő nagyszabású, korszerű tervet készített, ebből azonban semmi sem valósult meg. A karlócai béke (1699) nem csökkentette Szeged katonai jelentőségét, mivel az újszegedi oldal még évekig a törökök kezén maradt, s a Rákóczi-szabadságharc alatt is hadműveletek színtere volt. Az egyébként is leromlott állapotú várat a kurucok 1704 augusztusában egy héten át szakadatlanul ágyúzták. 1697-ben, 1705-ben és 1710-ben pedig ismételt tűz pusztította a Palánk és a vár épületeit.⁷⁰

A szatmári béke után – mivel Szeged 1716-ig továbbra is határvár a törökökkel szemben – 1711-ben a bécsi udvari haditanács De la Croix Paitis mérnökkari ezredesre bízta az erődítés megtervezését. Az újra túlmeretezett tervek azonban most sem valósultak meg. 1714 és 1716 között a hat ötszögű téglabástyából és a falakat kerítő hatalmas sáncrendszerből

15. ábra: A ma is álló vármardvány, a Mária Terézia kapu K-ről
Fig. 15 The present-day remains of the castle, the Maria Theresa Gate from an east view

csak szerényebb változatot valósíthatott meg Paitis utóda, Gosseau ezredes. A várfalak belső oldalára boltozott kazamatasort terveztek, ebből azonban csak az délnyugati saroktorony és a déli kaputorony közötti szakasz készült el.⁷¹

A megindult építkezéseket a törökökkel kiújult háború újból félbeszakította, s csak 1739-ben, a törökök bánági előrenyomulása miatt nyílt mód folytatásukra. Ekkor épültek meg a vár északi és nyugati falak mentén is a boltozott kazamaták. A belgrádi békekötéssel a török fenyegetés megszűnt, az erődítési munkák abbamaradtak. 23 évvel később, 1762-ben fejezhették be a megelőző erődítési periódusban (1725) készített Breuning féle terveket. 1762–1764 között – 70 év múltán – végre megvalósult a Tiszába dőlt keleti várfal megépítése, most már tőle mintegy 50 méternyire beljebb. Valószínűen ekkor bontották el a vártemplom még meglevő nyugati maradványát is.

A vár keleti fala téglából épült, Tisza felőli síkja rézsűsen, mintegy 80 fokos szögben. A vastag földfödémrel fedett, boltozatos keleti kazamatasor közepén, ennek a Tisza irányában erősen kiugró északnyugati bástyája, a *Zwinger* és a mai múzeumépület középső traktusa helyén – tőle

14. ábra: A vár legutolsó ábrázolása ÉK-ről, a Zwingerrel (1857)
Fig. 14 The last depiction of the castle from a north-east view with the Zwinger (1857)

talán kissé északra kinyúló – középkori hármás „pinceként” ismert épület között építették fel a Mária Terézia kaput. A mai vármaradvány ennek csak egy részlete, mivel nyugati homlokzatát lebontották. A század hetvenes éveig elhúzódó építkezések a tornyokat (és a középkori palotát) a „vízitorony” és a déli kaputorony kivételével csaknem a falak magasságáig visszabontották, és ágyúbástyákká alakították át. A színház helyén felépült a katonai parancsnokság középrizalitos, timpanonos főhomlokzatú barokk épülettömbje kolonádos erkéllyel, s mellette az északi oldalon a tiszti kaszárnya. Ettől nem messze északkeleti irányban az egykori szolnoki kapu közelében az új helyőrségi templom. Ugyancsak ekkor épülhetett a déli kaputoronytól keletre a hosszú, kelet-nyugati hossz tengelyű kaszárnya is. Korábbi, talán még középkori részletek átalakításával a várudvar délnyugati negyedében kapott helyet a térparancsnokság és a helyőrség emeletes épülete. A középkori palota maradványát tűzérzségi raktárként használták, felépítették a palota és a déli kaputorony között

az eredetileg fegyvertárként, majd a 19. században tűzérkaszárnnyaként szolgáló egyemeletes barokk épületet.⁷²

A várbörtön

1786-tól a vár északkeleti negyedét, a *Zwingert* leválasztják, és börtönné alakítják. 1873-ig, az alföldi betyárvilágot felszámoló kormánybiztosság megszűnéséig ez a funkciója meg is maradt. Nagyjából ezt a képet látjuk azokon a fényképeken is, amelyek a vár bizonyos részleteit az 1879. évi árvíz idején és az ezt követő, 1881-ben megkezdődött várbontáskor megörökítették. Az eltérés csupán annyi, hogy addigra a tiszti-hadapród kaszárnya épületét a műhelynek átalakított északkeleti sarok kivételével lebontották, a hadapródokat pedig a katonai parancsnokság épülettömbjébe költöztették át. A várbontás 1883-ra befejeződött, s ezzel az Alföld legnagyobb, középkori eredetű téglavára örökre eltűnt.⁷³

JEGYZETEK

- ¹ Szádeczky-Kardoss Samu 1983. 111.
- ² Töröcsik István 2004. 187., Vörös Gabriella 1983. 124–134.
- ³ Kovács, Péter 2000. 61–62.; 2003. 322.
- ⁴ Lakatos Pál 1965a. 91–102.; 1965b. 65–81.; 1983. 120–122.
- ⁵ Vályi Katalin és Horváth Ferenc helyszíni szemléje. Szeged, Nemzeti Színház (MFM RégAd: 445–78).
- ⁶ Cs. Sebestyén Károly 1926. 145–147., Petrovics István 1983a. 357., Blazovich László–Kristó Gyula 1993. 29.
- ⁷ Thury József 1893. 1: 320.
- ⁸ Szerémi György 1961. 180–183.
- ⁹ Istvánffy Miklós 2003. 175.
- ¹⁰ Thury József 1893. 2: 264. old. 2. jegyzet, Istvánffy Miklós 2003. 179.
- ¹¹ Bálint Sándor 1960b. 194.
- ¹² Giday Kálmán 1971. 59.
- ¹³ Veress D. Csaba 1986. 128.
- ¹⁴ Nagy Zoltán 1983. 364. 26. jegyzet és 33–34. 37. fényképek
- ¹⁵ Rákos István 1977. 90–92., Bezdán Sándor 1977. 139., Reizner János 1899–1900. 2: 11–12., Bálint Sándor 1976. 105–106.
- ¹⁶ Petrovics István 1982. 53–56.
- ¹⁷ Kristó Gyula 1973. 121.
- ¹⁸ Petrovics István 1983a. 357., CD. Mor. VII. 135–137.
- ¹⁹ Petrovics István 1982. 66.
- ²⁰ Kulcsár Péter 1983a. 428.
- ²¹ Petrovics István1979. 62.; 1983a. 361–362.
- ²² Reizner János 1899–1900. 1:68–77., Engel Pál 1984. 974–975., Engel Pál–C. Tóth Norbert 2005. 69. 130. 153. 162. 168.
- ²³ Petrovics István 1992. 15–26.
- ²⁴ Reizner János 1899–1900 1:70., Kulcsár Péter1983a. 442.
- ²⁵ Kulcsár Péter 1983a. 426.
- ²⁶ Reizner János 1899–1900. 1:49.
- ²⁷ Reizner János 1899–1900. 1:47–49., Petrovics István 1983a. 357–359.
- ²⁸ Reizner 1899–1900 1:50–52. Ez utóbbi eseményre nincs semmiféle adatunk. Reizner az idézett helyen (51.l. 1. jegyzet) hagyományra, valamint az Okmánytár LXI. számú oklevelére hivatkozik. Ezen a helyen azonban a bácsi püspökség részére beszedett egyházi tized lajstroma szerepel 1522. júliusi keltezéssel. (Reizner János 1899–1900. 1:97.) Az állítólag 1871-ben előkerült 1524-i keltezésű feliratos kőlappal, amely erre utal ugyan, ebből a szempontból sem foglalkozunk, hiszen eredete roppant bizonytalan, s már Reizner is egyértelműen hamisítványnak tartotta (Reizner János 1899–1900. 1:228. 2. jegyzet).
- ²⁹ Kulcsár Péter 1983a. 429.
- ³⁰ Szakály Ferenc 1995. 466.
- ³¹ Vass Előd 1979. 10.
- ³² Szakály Ferenc 1983a. 511.; 1983b. 513–533.
- ³³ Veress D. Csaba 1986. 38.
- ³⁴ Cs. Sebestyén Károly 1928a. 277–279.
- ³⁵ Vö. 14. jegyzet
- ³⁶ Bálint Sándor 1960b. 194 – 195.
- ³⁷ Horváth Ferenc 2000. 511–512.
- ³⁸ Nagy Zoltán 1986. 150 – 151.
- ³⁹ Horváth Ferenc – Zombori István 1986. 176 – 177. oldal közötti melléklet.
- ⁴⁰ A 18. századi erődtések és átalakítások, a 19. századi változásokkal együtt jól követhetők Cs. Sebestyén Károly, Nagy Zoltán és Veress D. Csaba idézett munkáiban, és Horváth Ferenc (2000; 2006b.), Kratochwill Mátyás (2010) legutóbbi összefoglalásai alapján.
- ⁴¹ Ez a templom aligha azonosítható azzal a Szent Erzsébet kápolnával, melyet a szegények számára Fekete (Niger) János szabómester 1439-ben újjáépített, s amelyhez „elhagyott ház” - talán ispotály is tartozott. Ez nagy valószínűséggel az 1458-ban említett Szent Erzsébet ispotálytemplommal lehet azonos, Máté Zsolt lokalizációja szerint Felsővároson, vagy középvárosban keresendő. Lásd: Máthé Zsolt 1989. 17. 20.
- ⁴² Dugonics András 1794. 144 –145. Igaz, Dugonics a majd egy évszázaddal később élt V. Lászlót nevezi meg az építetőnek, s arról sem tud, hogy Mária Terézia korára már több évtizede, 1711 és 1715 között lebontották a templomot. A Szent Erzsébet patrocíniumot sem erősíti meg semmiféle forrás. Az ezzel kapcsolatos nehézségekre lásd: Szegfű L. – Nagy Z. – Horváth F. 1983. 284 – 285.
- ⁴³ Evlia Cselebi 1908. 213–214.
- ⁴⁴ Takáts Endre 1943. 30. Forrása: Hofkriegsarchiv, Wien, Expeditprotokolle 1711. július 201.sz.
- ⁴⁵ Kratochwill M. 1698-ra helyezi az évszám nélküli, csak utólag, ceruzával 1715-re keltezett alaprajz születését (Kratochwill Mátyás 2010. 51)
- ⁴⁶ Az 1716-ban készült Beausson-féle ábrázoláson a templomhajóból és a déli oldalkápolnából kialakított *Főőrség* négyzet alaprajzú épületének ugyanolyan „csipkézett”, lőréses falkoronája látszik, mint amilyen a várfalakon, vagy a kapu- és

- saroktornyok felső síkján fut végig. Ez felveti a gyanút, hogy a templom szóban forgó nyugati részét talán nem is a 18. század elején, a szentély lebontásával párhuzamosan alakították át az 1716-ban ábrázolt formában (Vö.: Horváth Ferenc–Fogas Ottó 2011. 48. jegyzet).
- ⁴⁷ Az északi oldalon a szentély mellett épített torony és a feltehetően szerzetesi kórossal meghosszabbított szentély ferences rendi alaprajzi elrendezést sejtet. Ha ez a feltételezés beigazolódik, felmerül annak a lehetősége is, hogy a mariánus ferencesek 1316-ban említett rendházát mégiscsak itt kell keresni.
- ⁴⁸ Entz Géza 1965. 15–18.
- ⁴⁹ A feltárásokat 1999-ben Horváth Ferenc és Vályi Katalin, 2000 és 2006 között Horváth Ferenc, 2007–2010 között Fogas Ottó és Horváth Ferenc, 2011-ben Fogas Ottó vezette.
- ⁵⁰ A mélységadatok a ma is álló vármaradvány járószintjével azonos helyzetű „fix ponttól” értendők.
- ⁵¹ Buzás Gergely 2005. 23 – 24.
- ⁵² Beausson: Veus de Segedin en antran de la Porte Buda. Wien, Kriegsarchiv. Inland C.V. 485/17 a-i. Segedin . No. 5; Molnár 1959., Nagy Zoltán 1985a. 3. fénykép., Horváth Ferenc 2000. 505.
- ⁵³ Horváth Ferenc 2000. 509.
- ⁵⁴ A sírkövet jelentősége, és területi okok miatt Horváth Ferenc önálló tanulmányban tervezi közreadni.
- ⁵⁵ A habarcsminták korhatározását Rózsa Péter tanszékvezető egyetemi docens (Debreceni Egyetem, Ásvány- és Földtani Tanszék) végezte.
- ⁵⁶ A vár alaprajzát és megjelenését Buzás Gergely az 1457 és 1467 között épült Bács várával együtt az időszak legfejlettebb itáliai katonai építészeteivel hozta kapcsolatba (Castello Sforzesco, Milano, Bashtovë, Albania1457–1479): Buzás Gergely 2011. 374–375.
- ⁵⁷ Evlia Cselebi 1908. 213–214.
- ⁵⁸ Thury József 1893. 2:171 –172.
- ⁵⁹ Forgách Ferenc 1982. 39., Istvánffy Miklós 1962. 227., Reizner János 1899–1900. 1:111.
- ⁶⁰ Zahirović, Nedim 2010. 152.
- ⁶¹ Molnár József 1959. 22 – 31.; 1972. 26 – 27.
- ⁶² Veress D. Csaba 1986. 15. 38.
- ⁶³ Töröcsik István: *A szegedi vár kialakulása*. Előadás a Múzeumi kutatások Csongrád megyében tudományos ülésszakon 2010. november 29-én. Az előadó – Molnár József elméletéből kiindulva – a délkeleti saroktornyot és a déli várfalat tartotta török építménynek, amely lezárta volna az 1524-ben megkezdett és félben maradt városfal elkészült szakaszát a Tisza felé. Az egyébként számos értékes észrevételt tartalmazó gondolatmenet egy erősen megkérdőjelezhető kiindulóponton épít. Nevezetesen, hogy hitelesnek tekinti a már Reizner által is hamisítványnak minősített rejtélyes feliratos kőtáblát, amely szerint a királyi várost Zákány István kezdte fallal körülkeríteni 1524-ben. Az elveszett tábla hitelességén túl ugyanis az sem bizonyítható, hogy valóban a vár északi kaputornyának lebontásakor került elő III. Károly uralkodása alatt (Reizner János 1899–1900. 1:52. 228). A szóban forgó torony ugyanis a vár lebontásáig állt, amit az északi fal irányából 1857-ben készült rajz is bizonyít (Horváth Ferenc–Fogas Ottó 2011. 23. kép). III. Károly alatt (1711–1740) egyébként sem tudunk egyik torony lebontásáról sem. Átépítésre a nyugati kaputorony esetében van adatunk, de még 1698 előtt, amikor a kaputornyot jelentősen megemelték, és barokk toronysisakkal fedték be, amit a 19. század első évtizedeiben bontottak le. A déli kaputorony pedig jóval 1740 után, néhány évvel 1788 előtt dőlt össze.
- ⁶⁴ Horváth Ferenc–Fogas Ottó 2011. 264., Horváth Ferenc 2013. 32.
- ⁶⁵ Fehér Géza 1982. 100. 202. A bécsi példány alapján közli: Reizner János 1899–1900. 1: a 112 és 113. oldalak között (tévesen 1552-es keltezéssel).
- ⁶⁶ Marsigli, de Beaulaincourt, Lambion, Beausson 1686 – 1698 között készült felméréseit és vedutáit a forráshelyek megjelölésével együtt, összefoglalóan közölte: Nagy Zoltán 1983. 363-367, 33-37. fénykép; 1985a. 3. kép. A máriacelli kegyképet ismerteti Gyarmathy János 1884. 22 – 23., Bálint Sándor 1960b. a Fürstenhof gyűjteményben levő Szeged felmérést közli Kratochwill Mátyás 2010. 55. Nem tekintjük hiteles ábrázolásoknak a török alóli felszabadulást közvetlen követően készült hiteles ábrázolásoknak a török alóli felszabadulást közvetlen követően készült hiteles ábrázolások és gyors terjesztésre szánt propaganda grafikák Szeged ábráit, melyek túlnyomórészt fantáziaelemekből álló város- és várábrázolásokat jelenítenek meg: Reizner János 1899–1900. 1:173. 179., Veress D. Csaba 1986. 2–8. kép.
- ⁶⁷ Horváth Ferenc 2006a. címlapkép; 2008. 147.
- ⁶⁸ Cs. Sebestyén Károly 1928a. 262. A vár védőműveinek leírását és méreteit a továbbiakban is az ő munkája alapján ismertetem.
- ⁶⁹ Horváth Ferenc–Fogas Ottó 2011. 260–261.
- ⁷⁰ Reizner János 1899–1900. 1:195–196.
- ⁷¹ U.o. 225–245.
- ⁷² Nagy Zoltán 1985a. 68–77., Veress D. Csaba 1986. 126–144.
- ⁷³ Nagy Zoltán 1991c. 127–128., Vágás István–Nagy Zoltán 1991a. 150–151.– Veress D. Csaba 1986. 177–186.

The Szeged Castle

Ferenc Horváth

The castle of Szeged was built on one of the islands protruding from the surrounding wetlands on the right bank of the Tisza, under the confluence of the rivers Maros and Tisza. The history of its construction can be divided in several major periods: before the medieval times, the medieval *castrum*, the Turkish castle, the Baroque fortress and the period of the dungeon.

Preliminaries

The settlement called *Partiscon*, which was mentioned by Ptolemy, was established on the right bank of the Tisza, in the vicinity of the present-day Belvárosi híd (Downtown Bridge) on the site of the later castle, in the 2nd century AD. Its inhabitants were first Celts (and maybe Dacians),¹ then Sarmatian Jaziges.² In the second and third centuries AD, the Romans built an outpost in the settlement.³ The fortification functioned as a crossing of the caravan route across the Tisza. This road started from the *Contra Florentiam* fort that was built on the left bank of the Danube opposite the *Lugio* fortification (today Dunaszekcső, called *Florentiam* in the fourth century), and ran in the middle of the region between the rivers Danube and Tisza, along the south bank of the Maros to Dacia. The archaeological finds of this were found at the time of the demolition of the castle (in 1876, 1880-1882) around the corner of the present-day Vár utca and Deák Ferenc utca, where under the floor of the medieval palace, which was formerly used as an artillery storage, some Roman floor tiles were discovered *in situ*. At the same place, bricks with the inscription IMP (imperator), which must have been made in the brickyard, under the rule of Roman Emperor Antonius Pius (138-161 AD), also came to light. One brick with an inscription proves that the finds mark a Roman road station. The words of the inscription - *HICVL (vehiculum, vehiculatio)* and *MERCATOR* (i.e. carriage or transport by a carriage, or a trader or someone with such a personal name) - that can be complemented suggest that the stone must have been erected by an officer of the imperial state-run courier. The fragment of a marble man's head (a portrait of an emperor?) also from the second century may have been part of a larger relief.⁴

It is supposed that Huns, Gepids, Avars, Bulgarians and then the conquering Hungarians, succeeding each other during the Migration Period, did not avoid this important water and dry land intersection. The presence of the Avars is evidenced by the graves found in the cellar of the theatre.⁵ The remains of the old Roman road station may have been used for similar purposes during the migration, the Conquest and the Árpadian era. This hypothesis must be true just because the two significant crossings (in Tápé and Szeged) on the river, which were at the intersection of trading and military routes running from various directions, and which were the transshipment ports of salt carried from Transylvania on the Maros, could never be imagined without some kind of military control. However, it must be pointed out that neither historic records nor archaeological data have, as yet, proved the above supposition nor the existence of an *ispán's (comes) castle*.⁶

The Tisza crossing

In the Middle Ages or the preceding periods, there were no passing places or ferry crossings that could have been used permanently on the site of the present-day Belvárosi híd. Before the construction of the 'bridge of one hundred feet', up to the end of the 18th century, the Újszeged side was only accessible in dry and droughty periods, otherwise, it was a marshy and water soaked land, flooded by the Tisza and Maros during most of the year. Only given this knowledge becomes clear why the route from Szeged to Tizántúl (Trans Tisza) in north direction and to Transylvania, both outbound and inbound, runs via the Tápai rév (crossing) in the written records. It obviously happened so since at its site there were no marshy lands on either side of the Tisza, and what is more important, the River Maros empties into the Tisza in the south of just that point (maps A.2.1 and A.2.2). That is why the Tápai rév with its income has always been the property of the town of Szeged.

The earliest record can be found in Suleiman's diary note of 29 September 1526: "*The fourth station is situated within 5 miles, on the bank of the Tisza, beside the town of Szeged. The river called Tisza is a grand river but there is no any crossing on it*".⁷ King John I coming from Transylvania and Mehmed Bey did not meet either at the Szeged but Tápai crossing in 1528: "*They decided on meeting near Tápé where there is a ferry crossing on the River Tisza approaching the place from Makó*".⁸ In 1552, Mihály Tóth's infantry attacked the fortified town not through the crossing place around the Palánk but under Szeged, "*crossing the river with the fishermen's boats*".⁹ Aldana's defeated troops blockading the Turkish castle of Szeged also made their escape to the Tizántúl via the Tápai rév, while the troops remaining under the castle could only escape "*by bundling bulrush and reed together and rafting across the Tisza*".¹⁰ The

Mariazell devotional picture of 1709 on Szeged's vedute marks the area around the later river crossing and the environs of the bridge as a "*morast*" – that is a swampy and marshy morass.¹¹

At high water level when the banks in Újszeged were mostly under water, people travelled from Szeged to Transylvania via Makó, on the road leading across the Tápai meadow and on the northern high dike of the Maros.¹² Thus it becomes understandable why the north gate is occasionally marked in the surveys of the castle as Arad (1763) or Transylvania gate or road, besides calling it Tápai (1832), Szolnok (1698, 1715) or Csongrád gate (1747, 1853) respectively.¹³ (C.4.1)

F. C. de Beaulaincourt's map of 1686, L. F. Marsigli's (1698) and Beausson's (1716) city maps were the first ones to show a temporary or planned pontoon bridge in the course of the castle's east gate opening to the river, and in the case of the two latter ones, in the place of the present-day Belvárosi híd.¹⁴ On the other hand, all of them show the later bank of Újszeged as a swampy and boggy area. L. Lambion (1695) and De la Croix Paitis (1713) recording the real conditions of the settlement did not mark any crossings; what is more, the latter one indicated the morass on the east bank of the Tisza with not only signs but the word "*Maraist*" as well. (maps C.1.2 and A.3.3) Not even Ábrahám Kaltschmidt's drawing (1747) indicated a bridge, only the word "*Trajectus*" – meaning crossing, just like the inscription "*Überfahr*" in Wettstein von Westerheim's plan (1774). (Reizner 1, 1899, pp. 336–337; Nagy-Papp, 1960, p. 71)

The construction of the Szőreg dike, which was called the '*bridge of one hundred feet*' or in other words '*wooden-foot bridge*' because of its floodplain bridges, took its course between 1785 and 1792. It survived for almost one century, and its last pieces were demolished in 1869. (map A.3.4) Though the dike construction did not much improve the unfavourable road conditions, it is inevitable that the pontoon bridge crossing the river south to the course of the today's Belvárosi híd became more or less permanent from this time on. The traffic between the town and Újszeged, or between Szőreg and Temesköz (Banat) took place on this pontoon up to 1883. "If it was necessary, it was opened for ships. It was disassembled in winters."¹⁵

The medieval castrum

The brick castle was built only after the Tartars' invasion and the devastation of the Csongrád fort, in the second half of the 13th century, between 1261 and 1280.¹⁶ Dénes's son master Paul, as known by his name, was the first castellan, who was first mentioned in a charter dated from 1333 in relation to the siege of the Buják Castle. The siege may have been in 1308¹⁷, thus we can consider the same year as the *terminus ante quem* of the Szeged Castle.

The castle itself was first mentioned in 1338.¹⁸ The written records always noted it as a *castrum*, that is a fortress, and not as a *castellum*, that is a fortified castle.¹⁹ Consequently, the medieval Szeged Castle belonged to the group of those castles that researchers consider to be such 'stone castles' that were built from solid building materials (brick and stone) and fortified by walls. According to all the records, it may have been established as a royal castle since it situated on crown lands. The castle's most important role derived from its royal privilege since it was the port of salt and the venue of transshipment, storage and distribution, and this also reinforces the supposition of its royal foundation. Furthermore, it took over the duties - that is the tasks of a county seat - of the Csongrád fort, which was destroyed during the Tartars' invasion. Owing also to its geographical position, it did not serve military but primarily an administrative and land management function. Therefore, neither a *captain* (capitaneus) nor a *prefect* (praefectus) but a kind of administrative and financial director, the *castellan* (castellanus), was the head of the castle.²⁰

According to charter data, there were villages, market towns, lesser fortifications, prediums, tariffs, estates, meadows and serfs in the possession of the medieval castle. Among the settlements, only Röske and Csongrád can be identified.²¹ Consequently, its maintenance cost a lot of money.

Between the end of the 13th and the beginning of the 16th century, almost all of the Hungarian kings paid visit within the walls of the Szeged Castle. Out of the thirty-two royal (or governmental) visits, as we know from the historic records, János Hunyadi stayed for a longer time in Szeged for ten times, while Mátyas Hunyadi for five times.²² In the 13th-16th centuries, the city (and the castle) offered a venue for royal congregations or assemblies for five times. On four occasions, the Hunyadis played the main role.²³ The strong link between Szeged and the Hunyadis, on the one hand, is explained by the city's strategic role played in the fights against the Ottomans as a hinterland, on the other hand, by the proximity of the vast Hunyadi estates situated in County Csongrád, and last but not least, by the extended kinship of the Hunyadi and Szilágyi families living in the town.²⁴ The town itself was certainly in

the possession of Erzsébet Szilágyi and Mihály Szilágyi from the 1440s up to 1457.²⁵

The castle was in the possession mainly of the king or lords close to him up to the beginning of the 16th century. At the turn of the 13th and 14th centuries, during the emergence of the oligarchic rule, Transylvanian voivode László Kán owned the castle temporarily, which was inevitably under royal control in the beginning. In 1338, Charles Robert bonded the Szeged Castle for his son's fiancée, Princess Margaret of Luxembourg, and then in 1349, after Margaret's death, the possessory right went back to the king. By the end of the 14th century, the Transylvanian voivode was again the head of the castle. At the beginning of the 14th century, the Szeri Pósaft family were the landlords for a short period, then between 1407 and 1426, Pipo of Ozora (Filippo Scolari), then in 1437, János Ország Gutti and László Kátai took possession of it, and then in 1439, King Albert donated the castrum to his wife, Elizabeth. After this the castle became a royal domain again, which was evidenced by the fact that first, King Ulászló I of Hungary ordered the castellon to hand it back to the crown in 1443 with the mediation of two Transylvanian voivodes, János Hunyadi and Miklós Újlaki, and then Mátyás Hunyadi did so personally in 1459 in one of his charters (*fidelibus nostris castellanis vel vicecastellanis castri nostri Zeged*).²⁶ Later, King Matthias granted the Szeged Castle to his son, John Corvinus. For a short period of time, Pál Kinizsi possessed it up to 1449, then János Corvin took possession of it again, who handed it back to the king for 9,000 florins in 1502. King Louis II first put it in pawn to István Báthory in 1518, and it was only handed back to the king in 1524 for 2,000 florins.²⁷ Finally, as historian János Reizner pointed out, according to the traditions the castle and the town became a common property of the Archbishopric of Esztergom for some time.²⁸

After the Battle of Mohács on 28th September 1526, the retreating Ottoman troops ransacked the city, and already at the turn of years 1526 and 1527, Černi Jovan Nenad's Serbian marauders occupied it for a short time. Though later the city was reconstructed, the medieval brick castle was not further developed into a frontier castle since the undefendable fortification became unfit for contemporary military purposes. Since the castle was hardly mentioned after 1496, it must have lost its economic significance and revenues.²⁹ All data refer to that neither royal nor Transylvanian garrison troops stationed in Szeged up to 1543, except for the summer 1528 when Captain Bertalan Majthényi from Szeged did so.³⁰ We do not know about considerable fortification of the castle either, except for one record from the summer 1542 when some stonemasons did some repairs on it.³¹ The castle was occupied by the Ottoman Turks in the *far-sang* (carnival) period of 1543, who remained here for 143 years at this time. The conquerors set up the Szeged *sandjak* (administrative division of the Ottoman Empire) immediately after.

According to historian Ferenc Szakály, the ruinous brick castle was supposedly reconstructed in 1547 or 1548 (according to János Reizner, between 1543 and 1545, or possibly 1549). Disregarding the attempt of 1552, there were no other attempts to recapture the castle.³²

The medieval buildings of the castle

Among the earliest buildings of the castle, possibly from the Árpadian era, we have most knowledge on the palace, which was built in the line of the south wall. The palace's walls were built from brick, 54 metres far to the east of the south-western corner bastion. It projected some four metres out of the castle wall to the south. The building may have stretched nearly fourteen metres towards the bailey.³³ In the middle of the 18th century, its outer wall rose 8.2 metres high above the castle wall built to it on both sides. It consisted of three barrel vaulted rooms with a rectangular ground plan, in east-west direction. Among them, the larger south wing projecting out of the castle wall was nearly 22 metres long, and the width of its walls measured 2.4-2.5 metres.

The floor of the palace, tiled with white marble tiles and triangle-shaped bricks, hid one medieval layer and two ones from the Roman age. Its inner walls must have been dissected by niches (based on István Kovács's notes: "*There were twenty small vaulted tabernacles as if they had been sepulchral vaults*"). During the demolition of the rooms, also "*Romanesque style column heads*" - probably consoles - could still be observed under the semi-arched barrel vault. The plaster of the inner walls was covered with frescos that were decorated with yellow, white and red diamond fields arranged in a vertical geometric pattern. At the time of demolishing the castle walls, on the one hand, it revealed that they were added to the palace only later, on the other hand, the castle walls retained the geometric decoration of the external plastered and painted walls - "*chequered from top to bottom in skin colour*".

In the 18th century, the palace was first used as a battery bastion, then as an artillery arsenal. The south wing was still erect as a one-storey building in 1853, and it was demolished before 1861. It may have situated on the corner of the present-day Vár utca and Deák Ferenc utca.³⁴

The other, supposedly medieval or Ottoman-era, building may have been 40 metres south of the present-day castle ruins, partly under the today's museum. It was a nearly square-floored building with approximately 19-20 m by 17-18 m dimensions. Its medieval function is yet unknown. At this place in the Marsigli's panorama (1698)³⁵ and the Mariazell vedute (1709), a one-towered building lower than the Gothic castle church can be seen. According to ethnographer Sándor Bálint, it was supposedly

the Serbs' first church³⁶ in Szeged, however, this has not, as yet, been evidenced by any sources.³⁷

There were supposedly medieval or Ottoman-era buildings on the site of the present-day theatre, or at least in some parts of the central wing looking onto the castle yard as it was suggested in the Querlonde report: "*a building functioning as the commander's quarter*".³⁸ Only an excavation could help us find out whether one part of the building standing near the south castle gate, which was indicated as a '*garrison*' in István Kovács's sketch of 1878 or a '*new officers' barrack*' at other places, had also a medieval or Turkish origin.³⁹ Already Querlonde referred to the oldness of the former building; and in the photo of the latter one prior to its demolition, a row of a walled-in arcade can be seen running along the western wall, which inevitably suggests a considerable reconstruction of an earlier building.⁴⁰

The Gothic castle church⁴¹

No contemporary historic sources made any reference to it. András Dugonics was the first to mention it. According to this, King Ladislaus V had the Szent Erzsébet (St Elizabeth) Church in the castle built in 1350 (!), and it was demolished at the time of building the Baroque casemates in the era of Maria Theresa.⁴²

Under the Ottoman rule, one part of it was supposedly transformed into a mosque.⁴³ It could owe its survival of the Turkish era just to this. Bishop of Csanád László Nádasdi would have liked to get hold of it - "*the big crushed church in the castle*" - for the Diocese of Csanád in spring 1711.⁴⁴ Nevertheless, the history of the church took another twist since according to the Fürstenhof's survey⁴⁵ made before 1715, the church, with its nave and side chapel opening into each other under a roof supported by two enormous columns at the footing of the demolished north wall between the two rooms, may have given home already to the "*Főőrség*" (Hauptwacht, main guard).⁴⁶ By 1716, the sanctuary was also demolished, on the site of which the east fortification, the castle's new eastern wall, was built in the same course as the later casemates.

We know the site and ground plan of the Gothic castle church from the already mentioned military surveys made in 1686; at the same time, we can get an approximate image of its external appearance from the vedutes drawn in 1698 and the Mariazell devotional picture. According to these, a smaller building with a quadrate ground plan (sacristy?) and a multi-storey tower possibly with an octagon ground plan, covered with a double steeple roof, adjoined to the long apse in the north side that was formed from tall and narrow lancet windows and reinforced by Gothic buttresses on both sides.⁴⁷ Though three ground plans of the apse are available for us from the same period (Marsigli, De Beaulaincourt, Fürstenhof), they differently depict it, since the apse ends in three sides of an octagon in two of them, meanwhile, quite unusually it closes up in two sides of a hexagon in the third one.

The authenticity of the sketches is supported by the large number of Gothic stone carvings found during the demolition of the castle. Among the Gothic fragments of the lapidarium, art historian Géza Entz identified a reddish sandstone group, which he inevitably linked to the castle church. Though these were made in part in the 14th and 15th centuries, their material and style explicitly suggest that they were part of the same building. The 14th-century ogive arch fragments of the church's portal decorated with pear-shaped profiles - the depth of the remaining but not the whole jamb is 1.28 m - illustrate the imposing dimensions of the church. The finely fashioned trefoil niche from the 14th century also belongs to this group. An ogive arched *tabernacle* carved from white marble, representing extraordinarily high artistic standards, was also made at the time of the later, also Gothic reconstruction of the church. This shows close links to the 15th-century group of the Buda stove tiles.⁴⁸

The archaeological explorations going on since 1999⁴⁹ have evidenced that most of the sanctuary is located under the present-day castle ruin. If we project the Fürstenhof's survey onto the today's map, we can see that the eastern wall section of the apse falls in line with the wall section that frames the Tisza-side gate of the castle ruin in the north. The noticeable difference of the wall fabric on this wall section suggests that this is inevitably an earlier wall remain in the Baroque wall. Thus it can be presumed that the wall of the apse of the medieval church was built into the north-south wall of the castle gate opening to the Tisza.

The length of the explored part of the church is 38 metres, out of which only a 3.5-metre-long section belongs to the sanctuary along the north wall. Its width with the walls is 15 metres. The internal width of the nave is 11 metres. The walls are 1.8-1.9 m wide. It is strange that the 2.1-2.2-metre-wide groundwalls are only 0.6 m deep, which is marked by a footing projecting out by the width of a brick on both sides of the wall. The south wall of the nave was probably supported by six piers of a 2.5 by 1.2 m cross-section. Out of them, only the last two western piers and the southern and western corner piers have been explored so far.

The graves and the utilities of various ages reshaped the church interior to such an extent that the floor could only be identified at several places. The internal ground level was once raised considerably. The lower level was unearthed at -1.6 m and the later one at -1.35 m.⁵⁰ The fact that the church, or at least its nave, was considerably reconstructed is not only suggested by the raising of the internal level but by the complete recon-

struction of the western front wall as well. Entrance could only be found only in the middle of the western wall in both construction periods.

The south side chapel was built later than the church. That was the time when the outward piers of the southern nave wall were pulled down to the floor level of the extension meant to be built. Dozens of the carved ribs fell down to the Turkish-era level at the time of the collapse of the vault. The layout of the late Gothic vaulting could be reconstructed based on the *in situ* architectural elements, i.e. vault ribs and archivolts, containing several intersections. According to this plan, the side chapel had a lierne vault (a star shaped pattern of ribs) composed by overlapping hexagrams.⁵¹

The building that was called as the '*Főőrség*' (Hauptwacht, main guard) in a depiction of 1716 was constructed throughout several periods by separating a 7-metre-wide room from the nave and side chapel that were ruinous already at the beginning of the 18th century, and by creating the interior rooms in it.⁵² When this separation happened exactly we do not know. We can see the building whose ground plan was modified several times and was marked with the inscription '*old church*' or '*church ruin*' in the surveys up to 1751.⁵³

From among the stone carvings found during the latest excavations, we must highlight two larger Renaissance window frame fragments whose section consisted of plates and sima profiles. The carvings revealed *in situ* arouse the suspicion that we must locate the Renaissance reconstruction to one of the rooms of the church. The 14th-century figurative and epigraphic red marble flatstone that was discovered at a secondary site is also very remarkable.⁵⁴

We can only determine the date of the church's construction within a broad time range, in the period between the end of the 13th and the middle of the 14th century. The age of the third period of the church with the corner buttresses has yet to be explored, but it may be reckoned to the period between the mid-15th and early-16th century.

The medieval architectural chronology of the castle

We can advance in determining the successive architectural periods of the castle following a similar approach as above. In this case we can rely on two facts. Being the *terminus ante quem*, the first period is between 1308 and 1318 as concluded from charter data. The other source is the archaeological dating of the mortar samples of the north-western corner bastion. The first sample is from the second half of the 15th century, and in the case of the second and third samples, according to the professionals conducting the research, we can make the origin from the end of the 13th (maybe the 14th) century probable.⁵⁵ On the one hand, this age determination is the same as the *terminus ante quem* of the charter data (2nd and 3rd samples), on the other hand, it may be connected to the considerable reconstruction of the castle church reckoned to the mid-15th century (1st sample).

Summing up, the construction of the objects and wall sections beyond the palace building may have taken place in several phases. We must presume that after the construction of the palace (we do not know the exact date of it), there was a late-13th and early-14th century period, based on the age of the mortar of the north-western corner bastion, as well as a late-14th century architectural period, based on the brick size of the south wall. The large-scale reconstruction of the castle church in the 1540s and 1550s probably was not independent from the constructions affecting the other parts of the castle either, and most likely we should look for the builders among the Hunyadis.⁵⁶ The castle's appearance that remained unchanged until the Ottoman conquest may have taken shape by this time.

The Turkish castle

We can learn about Szeged in the Ottoman era from Ottoman Turk Evliya Çelebi's travelogue, 122 years after the capture of the city. It described the castle and the medieval *suburbium*, the Palánk, in details: "*Then the mindful Suleiman the Magnificent saw that the castle was at a good place but was very small; therefore, the old Sinan (chief Ottoman architect) added a strong, brick-built fortification to the castle [... ..] Its perimeter is four thousand steps, and its towers are countless outworks [in the original one: it had seven big towers/bastions. The largest one was the water tower situated on the bank of the Tisza.] ... It has two gates: one is on the east side looking on to the vineyards and gardens, which is always closed and is opened only if necessary; the other one is the Szolnok Gate opening to north. [...] the castle is surrounded by a ditch on four sides. The today's inner castle remained from the enemy's time. The outer castle, [i.e. the Palánk] is not so developed and varied as the inner one, only Suleiman's ancient [antique, i.e. medieval] mosque and minaret are the only worthy sights. The inner side of the castle wall is beaten earth, and the whole wall of the outer town is from mud [...] The River Tisza flows around its outer town since this is also surrounded by a ditch...*"⁵⁷

Though roughly contemporary Turkish chroniclers (Dzelalzade, in the copy of Ásik Mehmed Kyrimi Ibrahim) also wrote that the castle was an "*important fortification, a strong castle*" already before the arrival of the Ottomans,⁵⁸ Hungarian histographers (Ferenc Forgách, Miklós Istvánffy) described the whole castle as a Turkish building decades later, at the end of the 16th and beginning of the 17th century. Istvánffy also held that the

construction of the brick castle was financed from the Ottoman Treasury.⁵⁹ It is not reckoned what siege or fire the following quote from the biography of Murteza pasha of Buda originating from the second half of the 1620s refers to: "*... and since the Szeged Castle burnt down earlier, its mosques and markets were reduced to nothing, all of them got renewed and revived*".⁶⁰

According to the agreeing references of the sources, there can be no doubt that considerable development happened during the Ottoman rule. However, it poses some questions what the Ottoman-Turkish architecture added to the morphology of the city that was formed in the Middle Ages. József Molnár saw the one-hundred-year earlier (multi-storey) prototype of the south-eastern corner turret in the Janissary tower of the *Jedikule Fortress* (Seven Towers) in Istanbul. He attributed its construction to Mimar Sinan, Suleiman's chief architect, based on Evliya Çelebi's chronicle.⁶¹ His concept was advanced by Csaba D. Veress, presuming that, apart from the palace, the Szeged Castle was entirely an Ottoman edifice.⁶² These concepts, however, just like any other concepts outlined since then, which consider the castle wall and the water bastion to be Turkish construction,⁶³ contain some contradictions.⁶⁴

Because of the different interpretations of the available sources and the scarcity of records from the period before 1543, the early architectural history of the castle cannot be traced according to architectural periods for the time being. However, the written records are sufficient enough to consider the denial of the existence of a medieval castle just as absurd as disclaiming the Ottoman-Turkish architectural contribution to the city's late-17th century morphology.

The outward look of the castle at the end of the 17th century

The first, quite sketchy depiction about the castle comes from the Dzsela-lzade Mustafa's chronicle, from 1575 (C.1.1).⁶⁵

We can know the external appearance of the castle recaptured in 1686 from imperial military engineers' surveys and drawings, as well as the authentic depiction of a 1709-dated painting, the Mariazell devotional picture.⁶⁶ Almost all of them portray an irregular brick castle with four corner towers with quadrangular, pentagonal or hexagonal ground plans. According to the Mariazell devotional picture, the corner towers and gatehouses as well as the inner buildings were covered with red roof tiles.⁶⁷

The perimeter of the walls, as calculated by the first researcher of the castle, Károly Cs. Sebestyén, may have been 876 metres and its ground 50-51,000 square metres.⁶⁸ Numerous 18th and 19th-century construction plans and surveys provide us information about the dimensions and sections of the castle walls. According to these, the width of the walls was 2.8 m, the height approximately 6.6 m, and with the crenellated parapet, 8.5 m. The battlemented parapet was 0.9 m thick and 2.8 m tall. The archaeological research conducted in the recent years gave a rather true picture about the thickness of the castle walls: the medieval northern wall was 1.85 m and the Baroque wall 2.2 m wide. The thickness of the southern wall, on the contrary to the northern wall, was uniformly 2.4 m, thus the data derived from the surveys must be handled with some reservation.⁶⁹

The entrances were defended by gatehouses of a square ground plan in all directions (the first depictions indicate only foot gates on the Tisza and the western side). During the Ottoman rule, the north gate may have been walled in, the west gate was narrowed to a foot gate, and the east gate was used only occasionally. The south gatehouse remained the castle's only entrance.

There were rounded towers at the corners. The south-eastern and south-western towers, according to the depictions, were fashioned in the same manner: a smaller cylindrical closing stood on the larger lower body of the tower. It can also be presumed that the rest of them were built similarly. However, the south-eastern (water) tower with its 20 m diameter, nearly 15 m height and 3 m wall thickness considerably exceeded the dimensions of the other towers.

The Baroque fortress

The castle recaptured from the Ottomans in October 1686 was in an uncared-for state, thus even in 1688 people complained about its decayed conditions. The reinforcement of the Palánk and external fortification started slowly and only in 1691, however, the castle did not go under modernization. As a consequence of this, the entire eastern castle wall together with the north-eastern corner and the Tisza gatehouse collapsed into the Tisza on 27 May 1692. Only a defence pile-work was hastily raised that also fell into the river after three years.

However, the counter attack of the Ottoman troops in the Banat (Temesköz) suddenly raised the castle's strategic importance. The Court Council of War sent imperial engineering officer Lambion to Szeged in order to prepare the fortification plans of the castle. He drew up a large-scale and modern plan but nothing was implemented from it. The Treaty of Karlowitz (1699) did not diminish Szeged's military importance since the lands in Újszeged were occupied by the Turks for years and were an area of military operations even during the Rákóczi freedom fights. The Kuruc unceasingly bombarded the otherwise decayed castle for one week in August 1704. Furthermore, some fires also devastated the Palánk and the buildings of the castle in 1697, 1705 and 1710.⁷⁰

Since Szeged remained a frontier castle against the Ottomans up to 1716, after the Treaty of Szatmár, the Court Council of War in Vienna commissioned military engineer Colonel Paitis de la Croix in 1711 to work out the plans of the fortification. However, these over ambitious plans were not realized at this time either. Colonel Gosseau, the successor of Paitis, managed to implement only a rather modest version of the six planned brick bastions of a pentagonal ground plan and the vast rampart system surrounding the walls between 1714 and 1716. A vaulted casemate row was planned along the inner castle walls, but only the section between the south-western corner tower and the south gatehouse was completed.⁷¹

The ongoing constructions were again interrupted by the fights flaring up with the Turks, and only in 1739 became it possible to continue them due to the Turks' pushing forward in the Banat. This was the time when the vaulted casemates were also built along the castle's northern and western walls. After the Treaty of Belgrade, the Ottoman threat ceased, thus the fortification work also came to a halt. The Breuning plans that were made during the previous fortification period (1725) were implemented twenty-three years later, in 1762. The construction of the eastern wall that collapsed into the Tisza was at last completed after seventy years, between 1762 and 1764, fifty metres inwards from the line of the former one. It is most likely that the existing western remains of the castle church were demolished at the same time.

The eastern wall of the castle was built from brick with a ramp of an 80-degree angle of gradient on the Tisza side. The Maria Theresa Gate was built in the middle of the eastern arcaded row of casemates that had thick earth roofing, on the site of its north-western bastion strongly projecting towards the Tisza, the *Zwinger*, and between the present-day museum's middle wing and the building known as the tripartite cellar – probably slightly spreading northward. The today's castle ruin is only a fragment of this, since its western front was demolished. During the constructions lasting up to the seventies of the century, the towers (and the medi-

eval palace), except for the 'water bastion' and the south gatehouse, were pulled down nearly to the height of the walls and transformed into a battery rondella. In the place of the present-day theatre, a Baroque building complex bearing a median avant-corps and a tympanum on its main facade and having a colonnaded balcony was built to house the military headquarters and the officers' barracks in the north side. The new garrison church was built not far from here, in the north-east, in the vicinity of the former Szolnok Gate. The barrack of an east-west longitudinal axis may have been built at the same time, east to the south gatehouse. The town-command and the garrison's multi-storey building were located in the south-western quarter of the castle yard after reconstructing the former, possibly medieval building wings. The remains of the medieval palace was used as an artillery arsenal, and then between the palace and the south gatehouse, a one-storey Baroque building was built that originally functioned as an arsenal, then in the 19th century as an artillery barrack.⁷²

The castle dungeon

The castle's north-eastern quarter, the *Zwinger*, was separated and transformed into a dungeon in the years after 1786. This function was retained up to 1873, until the termination of the government commission doing away with world of outlaws in the Great Plain. We can see this image more or less in the photos that portray certain parts of the castle at the time of the Great Flood of 1879 and the subsequent demolition of the castle starting in 1881. The difference merely is that the building of the officer-cadet barrack was pulled down by that time, except for the northern corner, which was converted into a workshop, and the cadets were moved to the building block of the military headquarters. The demolition of the castle was completed by 1883, and with this, the grandest medieval brick castle of the Great Plain disappeared forever.⁷³